

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCÉSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Máté Ágnes

„Most kiváltképpen két ifjú személynek szerencsáját éneklek” –

Bevezetés az *Eurialus* és *Lucretia* latin filológiájába

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető: Prof. Dr. Szörényi László egyetemi tanár

Szeged, 2010.

„Vulgo dicitur nihil dictum esse, quod nequeat dici melius”

SILVIO ENEA DE DOI AMANTI

A senetói anonim fordítás címlapjának rekonstrukció rajza

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	3
Bevezetés	4
1. Amit már tud(t)unk róluk	7
2. A <i>Historia de duobus amantibus</i> szöveghagyománya és korai fordításai	23
2.1. A latin szöveghagyomány: kéziratok és nyomtatott kiadások. Dévay József, Rudolf Wolkan, Eric John Morral és Ines Ravasini filológusi tevékenysége	24
2. 2 A <i>Historia</i> német, olasz, francia, angol, spanyol, lengyel és dán fordításai	42
A német fordítás: Niklas von Wyle.....	42
 Alessandro Braccesi	43
 Alamanno Donati	52
 Giovanni Paolo Verniglione	59
 A Venetói Névtelen.....	60
 A franciák: Maître Anthitus Favre és Octovien de Saint-Gelays.....	73
 Az ismeretlen spanyol fordító munkája	74
 Az angol fordítás	75
 Krzysztof Golian lengyel fordítása	77
 A dán fordítás	88
 3. A magyar és a latin szöveg összehasonlításának néhány eredménye	94
A latin eredeti árulkodó jelei a magyar fordítás szövegében	94
 Kihagyások és bővítések a magyar szövegben	124
 „Sok erős vitézek, bölcsek és királyok szerelem miatt vesztek”	139
 „Kikben mérges voltát igen megmutatá az kegyetlen szerelem”	144
 4. „Vége már ez légyen az én írásomnak az szerelem dolgáról”	154
5. A dolgozat magyar nyelvű összefoglalója (tézisek)	167
6. A dolgozat olasz nyelvű összefoglalója (Pensieri fondamentali della tesi di dottorato)	176
Mellékletek	181

Bevezetés

Doktori értekezésem a *Bevezetés az Eurialus és Lucretia latin filológiájába* alcímet kapta, hiszen legfontosabb témája a Pataki Névtelen tollából származó *Eurialus és Lucretia széphistóriája* című 16. századi magyar verses história, valamint Enea Silvio Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című, 15. század közepén készült latin novellájának viszonya. Mivel azonban az értekezés nem a régi magyar irodalom, hanem a neolatin irodalom tárgykörében írott disszertáció, nem korlátozódik erre a – első hallásra talán a magyar irodalomtörténet-írás által már kimerítettnek gondolható – kapcsolatra, hanem figyelemmel van a *Historia de duobus amantibus* latin hagyományának különböző fejlődési irányaira, és ezeknek néhány nemzeti irodalomban mutatkozó korai recepciójára is.

A dolgozat első fejezetében röviden összefoglalom azokat a tényeket és teóriákat, amelyeket a magyar irodalomtörténet-írás az elmúlt közel százharminc évben megfogalmazott az *Eurialus és Lucretia széphistóriájáról*, és ezen keresztül felvázolom azokat a kérdésköröket is, amelyekkel disszertációm további fejezeteiben foglalkozni szeretnék, illetve amelyekre nem fogok kitérni.

A második részt két nagyobb alfejezetre osztottam. Az első alfejezetben Piccolomini latin novellájának elterjedését mutatom be a keletkezésétől a 16. század második harmadáig tartó időszakban, hogy a mai adatok fényében nagy vonalakban szemléltethessem, mit jelenthetett a *Historia* Európa-szerte legendás népszerűsége. Ezt követően a *De duobus amantibus* 20. századi, immár tudományos igényű szövegkiadásával foglalkozom, közülük is főként az időbeli elsőséget magáénak tudható, Dévay József által készített „kritikai” kiadással, és a kiadást ért kritikákkal. Dévay munkájának vitathatatlan erényei mellett rámutatok hiányosságaira, és helyenként tapasztalható elfogultságára, szövegét pedig javított formában hozom a dolgozat 4. sz.

mellékletében, több, különböző generációkhoz tartozó, de a témában egyformán jártas kutató, és kisebb részben saját adatgyűjtéseim alapján (a 3. sz. *mellékletben* hivatkozom az adatok alapjául szolgáló nyomtatványokat és kéziratokat). A második fejezet másik nagyobb egysége a *Historia* szerteágazó hagyományának a korai, 15-16. századi nemzeti nyelvű fordításokban tükröződő része, amely a magyarral együtt nyolc nyelven tizenkét fordítást jelent. Ezek közül a nemzetközi szakirodalom alapján csak néhány szempont figyelembe vételével mutatom be Niklas von Wyle német, Maître Anthitus Favre és Octovien de Saint-Gelays francia, egy ismeretlen szerző angol és egy szintén anonim szerző spanyol nyelvű *Historia*-fordítását. Nagyobb mértékben saját filológiai vizsgálataimra hagyatkozva részletesebben szólok a két szerelmes történetének négy különböző olasz, valamint lengyel és dán nyelvű fordításáról. Az olasz fordítások közül a Venetói Névtelen tollából származó mű tartalmáról és filológiájáról tudomásom szerint a nemzetközi szakirodalomban is elsőként számolok be.

A disszertáció harmadik fejezetét teljes mértékben a Pataki Névtelen széphistóriájának szenteltem. Az első nagy egységben a második fejezetben részletesebben vizsgált vulgáris nyelvű fordításoknál használt módszerrel, s részben az ott előkerült szöveghelyek alapján óvatos közelítéssel és jó néhány megkötéssel ugyan, de sikerült leszűkítenem a magyar széphistória feltételezhető forrásául szolgáló latin nyomtatványok körét. A hosszas filológiai vizsgálatok folyamatának követésében az olvasó segítségére van a dolgozat 1. sz. *mellékletében* található stemma, valamint a 2. sz. *melléklet* szövegvariánsokat bemutató táblázatai. A fejezet második részében az *Eurialus és Lucretia* és a *Historia de duobus amantibus* szövege összevetésének néhány eredményéről számolok be. Vizsgálom a Pataki Névtelennek a latin szöveghez képest észlelhető kihagyásait és betoldásait, foglalkozom ezek lehetséges magyarázatával, valamint teszek néhány, a magyarban elvégezhető javítási javaslatot is. Ezt követően a magyar széphistória

két részletesebb elemzéséhez, Komlovszki Tibor, valamint B. Kiss Attila és Szilasi László tanulmányaihoz szólok hozzá.

Jelen doktori értekezés egy szerencsés témaváltás, és három év munkájának az eredménye. E három év alatt számos tanárom, kollégám és barátom járult hozzá tanáccsal, ötlettel, a külföldi szakirodalmak megszerzésével, idejével, vagy egyszerűen csak hallgatásával a dolgozat elkészültéhez. Köszönet illeti a Szegedi Tudományegyetem mára Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékké lett egységének oktatóit és munkatársait, különösen témavezetőmet, Prof. Dr. Szörényi Lászlót, Hoffmann Gizellát és Dr. Kasza Pétert tanácsaikért és a szakirodalmak beszerzéséért, Dr. Lázár Istvánt, aki a dolgozat fizikai megvalósulásában segített, valamint a doktori képzésben részt vevő hallgatótársaimat, Petneházi Gábort és Ábrahám Ádámot. Külön köszönetemet kell kifejeznem Dr. Domokos Györgynek, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Olasz Tanszék tanszékvezetőjének, aki ismeretlenül is segített megszerezni Milánóból Giovanni Paolo Verniglione olasz fordításának fotómásolatait.

Hálával tartozom a dolgozat különböző részeit elsőként bíráló fiatal „régimagyaros” kollégáknak, a szegedi és a pécsi „Csütörtökeste” című szemináriumok résztvevőinek, utóbbiak között is Dr. Jankovits Lászlónak, Pap Balázsnak és Dr. Bartók Istvánnak, hogy ötleteikkel új távlatokat adtak a dolgozatnak.

A lengyel fordítás vizsgálatához nélkülözhetetlen volt Prof. Dr. Balázs Mihály segítsége és türelme, melyet ezúton is köszönök neki.

Végezetül a dolgozat fizikai megjelenésének fontos részét, a benne látható stemma, valamint a képek elkészítését köszönöm unokatestvéremnek, Nyári Istvánnak, és testvéremnek, Máté Zoltán Gézának.

1. Amit már tud(t)unk róluk

Az Eurialusnak és Lucretiának szép históriája ...,¹ vagy röviden az *Eurialus és Lucretia* egy házasságon kívüli szerelem történetét elmondó, világi témájú verses mű, amely a *A magyar irodalom története ...*² osztályozása alapján úgynevezett históriás ének műfajába tartozik, azon belül is a regényes históriák csoportjába sorolható, vagyis olyan művekkel rokon, mint a *Vitéz Franciskó*, vagy a *Béla királyról és Bankó leányáról* szóló ének. Regényes jellege és szerelmi tárgya miatt pedig a még szűkebb *széphistória* elnevezés is megilleti, továbbá Visnovszky Rezső kategorizálása szerint,³ forrása és közvetítő nyelve miatt széphistóriáink olasz-latin csoportjába sorolandó, amely kategóriába tartozik például Istvánfi Páltól Voltér és Grizeldisz⁴ története, vagy az Enyedi György tolmácsolta Gisquardus és Gismunda⁵ szerelmét elmesélő széphistória. A *Kézikönyv* ezen túlmenően az *Eurialus és Lucretiát* a kolofonjában található, a szerzetes helyére utaló adat miatt egy külön címkével is ellátja, így a széphistória Czobor Mihály *Aithiopika*–fordításával együtt az udvari verses epika képviselőjeként szerepel benne.⁶ *Az Eurialus és*

¹ A műnek három tizenhatodik századi, és egy tizenhetedik századi nyomtatott példánya maradt ránk. 1. Igen Szep Historia Sigmond Cysarnak Ideieben löt Dolog, Az nemes ket szemelyről, Euryalusrol es Lucrecyarol, es azoknak egy mashoz valo Szerelmekrol, s' Lucrecyanak halalrol, Euryalushoz valo szerelmenek myatta mynt löt halala? Banat keserusegh Notajara. [Debrecen, 1587 körül, Hoffhalter.] RMNY I, 594. 2. Igen Szep Historia Sigmond Cysarnak ideieben löt Dolog, Az nemes ket szemelyről, Eurialusrol es Lucrecyarol, es azoknak egy mashoz valo Szerelmekrol, s' Lucrecyanak halalrol, Euryalushoz valo szerelmenek myatta mynt löt halala? [Debrecen, 1589 körül, Hoffhalter.] RMNY I, 625. 3. Eurialusnac es Lucretianac Szép Historiaia, Melyben meg Iratatic egymáshoz valo nagy szerelmec, mely szerelemből végre Lucretiának köuetközéc szörnyü halála. Ad Notam. Idöd szép viragat, termeted szepseget szüuem miért hiruasztod. Nyomtattot Colosvarat az ó Várban. 1592. Esztendőben. [Heltai]. RMNY I, 693. 4. Historia Edgy Evrialuvs Nevü Iffiuról, És Edgy Lucretia Nevü Aszszonyról, Azoknak egymáshoz-való szerelmeknek indulattyáról, örömökről és szerentséjeokről, végre Lucretiának szerelme miatt való haláláról [Lőcse, XVII. század.] RMK I, 1592. A négy kiadás három különböző címváltozata közül tradicionálisan az első teljes egészében megmaradt kiadás, tehát az RMNY I, 693 számú nyomtatvány címét használjuk modernizálva.

² *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964, 388. A továbbiakban *Kézikönyv*.

³ VISNOVSZKY Rezső, *Széphistóriáink olasz-latin csoportja*, Budapest, Stephaneum Nyomda Rt., 1907.

⁴ *Historia regis Volter*, Debrecen 1574 Komlos.

⁵ *Historia elegantissima Gismundae regis Tancredi filiae ...*, Debrecen, 1577.

⁶ *Kézikönyv*, 442-445. Mivel dolgozatomnak nem tárgya másik széphistória szorosabb vizsgálata, az *Eurialus és Lucretiát* pedig kétségtelenül megilleti ez az elnevezés, nincs szükség rá, hogy a kategóriával kapcsolatos kétségekről beszéljek. E tárgyban lásd Tóth Tünde tanulmányát, aki tudomásom szerint utoljára foglalta

Lucretia tehát széphistória, amely a magyar irodalomtörténet-írás elmúlt százharminc évében többször is a kutatók figyelmének középpontjába került. Értekezésem jelen első fejezetében összefoglalót szeretnék nyújtani azokról az eredményekről, amelyekre a széphistóriánk kapcsán a magyar szakirodalom eddig jutott.

A széphistóriáról szóló diskurzus kiindulópontját a mű kolofonjában olvasható információk adják:

„Mikoron írának másfélezer után hetvenhét esztendőben,
Aeneas Sylvius írásából szerzék ez éneket versekben,
Bodrog vize mellett, Patak városában, az úr gombos kertében.”⁷

Ez alapján a mű forrása Aeneas Sylvius, vagyis a sienai származású, 1458-ban II. Pius néven pápává lett Enea Silvio Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című, 1444-ben keletkezett novellája, amelyet a Bodrog-parti Sárospatakon, azon belül is „az úr gombos kertében” szedett versbe 1577-ben egy jobb híján Pataki Névtelennek hívott ismeretlen. A kolofonból kinyerhető információk közül, az elmúlt közel százhusz évben, amióta a kutatás foglalkozik a széphistóriával, egyedül azt a tényt nem kérdőjelezte meg senki, hogy a fordítás valóban Piccolomini fent említett munkájából készült. A fordítás szerzője, latin eredetije és a benne rejlő erkölcsi tanítás milyensége azonban számos tanulmány ihletőjévé vált. A vitás kérdések közül a legtöbb hozzászólást a széphistória szerzőjének azonosítása, illetve azonosíthatósága kapta.

Balassi Bálint műveinek első sajtó alá rendezője, Szilády Áron⁸ felvette kiadásába az *Eurialus és Lucretiát*, a széphistória és Balassi verseinek közös nyelvi sajátosságaira, a

össze a kérdést. TÓTH Tünde, *Nőképek a régi magyar széphistóriákban*, Palimpszeszt 19., http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/19_szam/05.html#fnB36.

⁷ *Régi magyar költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei*, szerk. VARIAS Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 461. A továbbiakban RMKT XVI/9.

⁸ *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei*, szerk. SZILÁDY Áron, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879, 335-351.

szerelmi téma hasonló hangú feldolgozására, valamint a verselés hasonlóságaira⁹ alapozva meggyőződéssé erősödött feltételezését, mi szerint a pataki fordító Balassi Bálinttal lenne azonos. A kiadó úgy vélte, Balassinak lehetett alkalma 1577-ben Sárospatakon lefordítani, vagy befejezni a Piccolomini-novella fordítását, hiszen ekkor Patak már Balassi rokonának, Dobó Ferencnek a birtoka volt, tehát a széphistória kolofonjában található szerzési idő és hely összeegyeztethető Balassi életrajzával. Szilády egy körülbelül ötven tételt tartalmazó részletes listát is készített a széphistória és a Balassi versek egyezőnek, vagy hasonlóknak vélt szöveghelyeiről.¹⁰

Szilády Áron listájához a kutatás előrehaladtával többen is kiegészítéseket tettek, közülük elsőként ifj. Matirko Bertalan,¹¹ aki újabb hasonlóságokat mutatott ki a széphistória és Balassi néhány olyan sora között, amelyek Sziládynál nem szerepeltek. Matirko véleménye szerint a hasonlóságok a Balassi életmű darabjai és a széphistória között utalnak a szövegek rokonságára, de e rokonság kimutatásán túl a szerző azonosságának bebizonyításához további, objektív érvekre lenne szükség, „s a ki ily bizonyítékok után akarna kutatni, az tán hamarább a Szilády nézetét megerősítő, mint azt valóban megingató okokra fog akadni.”¹²

Ilyen objektív ellenérvként hozta fel Szilády azon megállapításával szemben, hogy Balassi Bálint Patakon tartózkodhatott 1577-ben, Illéssy János¹³ annak a hűségeskünek a szövegét, amely szerinte bizonyítja, „hogy Balassa bizonyos időt – a körülményeket egybevetve az 1577-ik évet – Lengyelországban töltött”¹⁴ s így a kérdéses évben Balassi nem volt Sárospatakon. Ezen felül Illéssy közelebbről ki nem fejtett megjegyzésében azt is sugalmazta, hogy Balassi és a Dobók viszonya ekkor már meglehetősen feszült volt, ezért

⁹ A széphistóriát alkotó versszakok három, tizenkilenc szótagos sorból állnak, és ezt a strófaszerkezetet a Balassi-strófa előképének tartják.

¹⁰ Gyarmathi Balassa ..., i.m., 338-351.

¹¹ Ifj. MATIRKO Bertalan, *Eurialus és Lucretia a magyar irodalomban*, EPhK, 1890, 644-660., 769-782.

¹² Uő., Uo., 658.

¹³ ILLÉSSY János, *Két adat Balassa Bálint életrajzához*, ItK, 1895, 190-195.

¹⁴ Uő., Uo., 192.

kicsi a valószínűsége, hogy a költő rokonainál vendégeskedett volna. Következésképp a fordító személye sem lehet azonos Balassival.

Illéssynek Balassi 1577. évi lengyelországi tartózkodásáról szóló bizonyítékát, és a Dobó családdal való rossz viszony feltételezését is elfogadta érvként ifj. Mitrovics Gyula,¹⁵ aki egyenesen úgy vélte, hogy Illéssy okfejtésének megtámadása „az elmének valóban minden reális alap nélküli szellemes játéka lehetne csupán”.¹⁶ Néhány sor erejéig Mitrovics is kísérletet tett a Pataki Névtelen személyének azonosítására, amennyiben kizárta, hogy a fordító Czeglédi Ferenc, az 1564 és 1590 között Sárospatakon tevékenykedő protestáns prédikátor lett volna, majd azt valószínűsítette, hogy az *Eurialus és Lucretia* szerzője egy vándor lantos lehetett. Végül Mitrovics nem óhajtotta tovább szaporítani a bizonyít(hat)atlan feltételezések sorát, így tanulmányából végső soron az tűnik ki, hogy a Pataki Névtelent ő nem tartotta azonosnak Balassi Bálinttal.

Mitrovics Gyulához hasonlóan Dévay József is elfogadta Illéssy érvelését, így a *Historia* magyarra ültetőjét ő is csupán Pataki Névtelenként emlegette.¹⁷

Balassi Bálint irodalmi mintáiról írott értekezésében Eckhardt Sándor¹⁸ egy újabb szemponttal bővítette a Szilády Árontól megkezdett munkát, és ő már nemcsak a széphistória szövegével hasonlította össze Balassi verseit, hanem Piccolomini latin szövegével is. Ennek az összevetésnek eredményeként, különösen Balassi harmincadik, *Mire most barátom ...* incipitű versére alapozva Eckhardt úgy fogalmazott, hogy Balassi „ismerte a Heroidákat, az Aeneist, Lucretia históriáját”, de nem állította, hogy a

¹⁵ IFJ. MITROVICS Gyula, *Aeneas Sylvius «De duobus amantibus»-ának magyar átdolgozói*, ItK, 1896, 13-67. A Pataki Névtelenről 13-20.

¹⁶ Uő., Uo., 15.

¹⁷ Idézem: „Dividit anonymus Patakiensis historiam hanc, quae universim ex mille quingentis sex versibus constat, in partes quinque.” „A Pataki névtelen öt részre osztotta ezt a történetet, amely összesen ezerötyszázhat sorból áll.” Josephus I. DÉVAY, *Aeneae Sylvi De duobus amantibus historia cento ex variis*, Budapest, Heisleri, 1904, XVII.

¹⁸ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái*, ItK, 1913, 171-192., 405-450.

Piccolomini–szöveg magyarra ültetője azonos lenne Balassi személyével, ő inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy Balassi eredetiben is ismerte a két szerelmes történetét.

Harsányi Istvánnak a Sárospataki Református Lapokban megjelent 1916-os tanulmánya szerint¹⁹ Illéssy János állításai légvárként omlanak össze a három levél tartalma alapján, amelyeket Erdélyi Pál Balassi-életrajzában²⁰ publikált. Ezek a levelek Harsányi szerint bizonyítják, hogy 1577. június végétől Balassi Magyarországon tartózkodott, és Dobó Ferencsel sem volt rossz a viszonya, így lehetett ő a széphistória pataki fordítója. Harsányi Eckhardt Sándor fentebb említett tanulmányát is Balassi mellett szóló érvek tekintette, így ő egyértelműen a mellett foglalt állást, „hogy az Euryalus és Lucretia c. széphistória szerzője valóban Balassi Bálint, aki azt közeli rokonánál s későbbi sógoránál, Dobó Ferencnél Sárospatakon 1577 második felében tett látogatása alkalmával folytatta és fejezte be az urának, házi gazdájának várához tartozott Gombos-kertben.”

Harsányi tanulmányának megjelenésével egy évben, 1916-ban Négyesy László²¹ a korábbi véleményektől eltérően Dobó Jakabot feltételezte a Pataki Névtelenben, nézete szerint ugyanis Dobó felelt meg leginkább azoknak a kritériumoknak, amelyek képessé tehettek valakit egy hasonló rimes fordítás elkészítésére. Dobónak birtokosként 1577-ben bejárása volt a pataki vár kertjébe, foglalkozott humanista témákkal, fiatal volt, így a szerelmi téma sem állhatott messze tőle, ismertek más költeményei is, és ismerte Balassi Bálintot. Négyesy szépen felépített dolgozatát, mint az köztudott, az Akadémián tartott előadásában már csak mint teóriát mutatta be, ugyanis a felolvasás napján jutott tudomására, hogy Dobó Jakab 1577-ben még csak tizenöt éves volt,²² vagyis a tanulmányíró megítélése szerint túl fiatal efféle költői teljesítményhez. Dobó Jakab zsenge kora Négyesy László szerint egyértelműen kizárta őt a feltételezhető fordítók sorából, s

¹⁹ HARSÁNYI István, *A pataki névtelen neve*, SpRefL, 1916, 3-4. sz., 25-27.

²⁰ ERDÉLYI Pál, *Balassa Bálint: 1551-1594*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1899.

²¹ NÉGYESY László, *A Pataki Névtelen és Dobó Jakab*, It, 1916, 81-86.

²² Uő., Uo., 85.

szerzőségén ezután már töprengeni sem érdemes, így újra az az álláspont alakult ki a közvéleményben, hogy az *Eurialus és Lucretia* fordítója és Balassi Bálint ugyanaz a személy.

Ezt a véleményt látszott tükrözni Dézsi Lajos Balassi összes műveiből készült 1923-as kiadása is,²³ amely akárcsak Szilády kötete, felvette a széphistóriát Balassi művei közé, s a fordító személye körül addig elhangzott véleményekre csupán a bibliográfiában utalt.

Jó néhány évtizedig nem született újabb hozzászólás az *Eurialus és Lucretia* szerzőségének kérdésében, mígnem 1969-ben kelt tanulmányában Komlowszki Tibor²⁴ külső történeti, Balassi Bálint életrajzából merítkező, valamint a Balassi-korpuszban rejlő belső okokra hivatkozva bizonyítottan látta, hogy Balassi Bálint az *Eurialus és Lucretia* magyarra ültetője. Komlowszki egyfelől ismételve Szilády érveit, másfelől hiteltelennek tartva Illéssynek Balassi 1577-es lengyelországi tartózkodásról szóló bizonyítékát, úgy vélte, hogy Balassi 1577 nyarától már Magyarországon tartózkodott, s szerinte nem ismertek olyan adatok, amelyek kizárhatnák, hogy unokatestvérénél, Dobó Ferencnél időzött volna Sárospatakon. Komlowszki szerint tehát Balassi Bálintnak elvileg lehetősége volt a mondott évben „az úr gombos kertében” lefordítani Piccolomini művét. E mellett Komlowszki a szerelmi téma feldolgozását is Balassi mellett szóló érvnek látta, s a témaválasztást szerinte az indokolta, hogy Balassi a beteljesületlen szerelem történetével célozni akart volna Kerecsényi Judittal folytatott kapcsolatára. A tanulmányíró véleményét alátámasztandó kimutatott néhány, Judit és Lucretia sorsában hasonló vonást is. Szintén Komlowszki hozta fel azt a tényt Balassi mellett, hogy a széphistóriában számos alkalommal szerepel Eurialus neve mellett, vagy azt helyettesítendő a „vitéz” jelző, s a tanulmányíró ezt a „vitéziesítést” Balassi életvitelével indokolta. Végezetül Komlowszki –

²³ DÉZSI Lajos, *Balassa Bálint minden munkái*, Budapest, 1923.

²⁴ KOMLOVSZKI Tibor, *Balassi, Kerecsényi Judit és az Eurialus és Lucretia*, ItK, 1969, 391-406.

ismét Szilády és a vele egyetértők nyomdokain haladva – mintegy a Balassi-strófa fejlődési útját is bemutatandó, részletesen végigkövette azokat a szöveghelyeket, amelyek szerint a széphistóriát és Balassi költészetét egymáshoz kötik, és úgy vélte, kicsi az esélye annak, hogy Balassinak lett volna „egy vele egyenrangú tehetségű és igen-igen rokon lírai alkatú költő-kortársa”, aki lefordította volna a széphistóriát. Komlovszki Tibor tehát egyértelműen bizonyítottnak vélte, hogy a Pataki Névtelen életében a Balassi Bálint nevet viselte, s ugyanerre a véleményre jutott Komlovszkitól függetlenül folytatott, bár több helyen hasonló érveket találó vizsgálataiban Tóth István is.²⁵ Tóth elismételte a részben már Sziládytól is megfigyelt, az *Eurialus és Lucretia* valamint Balassi korai versei közötti rímelési hasonlóságokat, a szerelmi tematika egyezéseit, a hasonló kifejezéseket; a Komlovszki által is említett Balassi és Kerecsényi Judit közötti szerelmi kapcsolatot, mint utalást a széphistória történetére, valamint a vitézi erények Balassi által képviselt eszményét, amely megjelenik a két szerelmes történetében. Ezen túlmenően azonban Tóth István a korai Balassi versek kronológiájának megváltoztatására is javaslatot tett, egészen pontosan a *Cupido szivemben ...* kezdetű, Krisztina nevére írt verset szerinte 1584 körüli időről 1577-re kell datálni, vagyis Dobó Krisztina első házasságának idejére, amikor az asszony Várady Mihály feleségeként Sárospatakon élt. Tóth szerint a Krisztina nevére írott versnek a *Széllal tündökleni* és az *Aenigma* című költeményekkel való összeolvasásával Balassi és Dobó Krisztina történetének egy első, 1577-ben játszódó epizódja rajzolódik ki, és világossá válik, hogy a Krisztina-vers Balassi 1577-es sárospataki tartózkodására utal. A pataki tartózkodás miatt pedig lehet Balassi az *Eurialus és Lucretia* szerzője, valamint ez magyarázza azt is, hogy a *Cupido szivemben ...* is a Lucretia nótájára írott vers, hiszen a Tóth által bevezetett kronológia szerint a *Cupido szivemben ...* ugyanakkor keletkezik, 1577-ben, mint a széphistória. Tóth István fent felvázolt érvelése, amely

²⁵ TÓTH István, *Az Eurialus és Lucretia című széphistóriánk szerzőségének kérdése*, A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1970, Ser. 3., 73-94.

egyébként dolgozata egyik fő pontja, számomra kissé tautologikusnak tűnik, bár ennél homályosabb az az okfejtés, amelyet dolgozata végén a Balassi által használt titkosírás és a széphistória utolsó négy versszakának kezdőbetűiben állítólag rejlő kód kapcsolatáról kifejt. Tóth István – saját szavaival élve – „leteszi a garast” a mellett, hogy az *Eurialus és Lucretia* szerzője Balassi Bálint, bár véleményem szerint az általa felhozott legfontosabbnak ítélt érvek nem állják meg a helyüket.

1970-ben Molnár József²⁶ Tóth Istvánhoz hasonlóan csatlakozott Komlovszki véleményéhez Balassi szerzőségét illetően, s rövid tanulmányában néhány adattal szolgált a Gombos kertről, majd ő is hivatkozott Balassinak 1577. július 11-én Liptóújíváiban kelt levelére, ami Balassi magyarországi tartózkodását bizonyítja, s így segítheti azt a feltételezést is, hogy Balassi Bálint elmehetett Sárospatakra, és „ott elkészíthette az Eurialus és Lucretia című munkát”.

Néhány évvel Komlovszki és a vele egyetértők után Ritoókné Szalay Ágnes²⁷ rövid, de annál meggyőzőbb tanulmányban bizonyította, hogy az *Eurialus és Lucretia* históriájának utolsó tíz versszakát kitöltő Cupido-leírás nem a magyar fordító leleménye, hanem maga is átvétel II. Pius *epistola revocatoria* vagy *epistola retractatoria* címen ismert leveléből. E felfedezés kapcsán Ritoókné kérdésként azt is felvetette, hogy nem lehetséges-e, hogy mégis ez a Cupido-leírás Dobó Jakab éneke, amely ellen Balassi Bálint a maga „ellen szerzett ének”-ét írta, s az *Eurialus és Lucretiában* többször olvasható „Bezzeg nagy bolondság ...” kezdetű sort Balassi szándékosan választotta certamenje kezdősorává, ezzel egyúttal utalva arra is, hogy a széphistória és a Cupido-leírás fordítója Dobó Jakab lett volna. Ritoókné Szalay Ágnes nem mert határozottan állást foglalni a széphistória szerzőjének kérdésben, de az olvasónak úgy tűnhet, mintha ő is hajlott volna Dobó Jakabot látni az *Eurialus és Lucretia* fordítójában.

²⁶ MOLNÁR József, *A Gombos kertről és Kerecsényi Juditról*, ItK, 1970, 194-197.

²⁷ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Irkák gyermek-képben”, ItK, 1976, 681-684.

Horváth Iván Balassi-könyvében²⁸ a maga részéről meggyőződéssel vallja egyrészt, hogy az *Eurialus és Lucretia* nem Balassi műve, másrészt pedig, hogy a Pataki Névtelen Dobó Jakabbal azonosítandó. Horváth Iván egyik érve a mellett, hogy a széphistória fordítója nem Balassi, hogy a művet a *Maga kezével írott könyvben* nem említi, azok között sem, amelyeket abból kihagyott volna. E mellett a tervezett Balassi kiadáshoz írott előszavában Rimay János sem sorolja fel a széphistóriát a mester művei között, mivel valószínűleg nem tartotta Balassi szerzeményének a *Lucretiát*. A harmadik, Horváth Iván bevallása szerint is kisebb súlyú érv Balassi szerzősége ellen, hogy a költő a Balassi-strófa megszületésétől kezdve – vagyis a 14., *Csak bú bánat* kezdetű vers után –, bár a Lucretia-dallamot megtartotta, a nótajelzésben már nem a „nótája a Lucretia nótája” hivatkozást használta, hanem saját versén, a *Csak bú bánat* kezdetűn keresztül, közvetve hivatkozott az *Eurialus és Lucretia* dallamára. Ami a Pataki Névtelennek Dobó Jakabbal való azonosságát illeti, Horváth Iván megemlíti a két szerző Cupido-kérdésben való nézetazonosságát, majd pedig újra felsorolja a korábban Négyesy László által felhozott érveket Dobó szerzősége mellett, eloszlatván a Dobó túl fiatal korából eredő aggályokat. Horváth Iván felhívja rá a figyelmet, hogy egy 20. század eleji professzor szemével nézve egy tizenöt éves ifjú még gyermek az erotikus témához, mely a széphistória sajátja, de a 16. században egy ilyen idős fiú már katonai szolgálatot is vállalhatott, vagyis mai foglalkozásaink szerint felnőttnek minősült. Horváth Iván tehát a korábbi tanulmányíróknál határozottabban foglalt állást a mellett, hogy az *Eurialus és Lucretiát* Dobó Jakab fordította magyarra.

A Dobó Jakab éneke ellen szerzett Balassi-vers (46., *Bezzeg nagy bolondság*) Szilasi László és B. Kiss Attila²⁹ szerint úgy értelmezendő, hogy abban Balassi és Dobó

²⁸ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982, 262-275.

²⁹ B. KISS Attila - SZILASI László, *Még egyszer a Pataki Névtelenről (történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás)*, ItK, 1992, 5-6, 646-676. Főként 672-673.

Jakab egy harmadik szerző Cupido-ábrázolása felett vitatkozik. Ha pedig ez az ábrázolás az *Eurialus és Lucretia* utolsó versszakaiban olvasható leírás a szerelem istenéről, akkor „Balassi Bálint és Dobó Jakab még akkor is ismeretlen harmadik írónak tulajdonították, (vagyis szerző nélkülinek tartották és akként is kezelték a szöveget) – ha *kettőjük közül* is írta valaki korábban, névtelenül az *Eurialus és Lucretia* széphistóriát”. E szerint az értelmezés szerint tehát, vagy Balassi és Dobó sem tudták, ki írta a széphistóriát, vagy ha valamelyikőjük írta is, nem akarta azt magáénak elismerni, talán mert már nem értett vele egyet, talán egyéb ismeretlen okból. B. Kissék ugyanennek a tanulmánynak a végén³⁰ hipotetikusán azt is felvetik, hogy ha a negyvenhatodik Balassi-vers kezdését, a *Bezzeg nagy bolondság...* szókapcsolatot mots-signature-nek (kb. szóalírást, kisajátított szavakat, szókapcsolatokat értenek rajta, amellyel a szerző saját műveit megjelöli, azonosítja) tekintjük, akkor az *Eurialus és Lucretia* szerzője is Balassi Bálint, hiszen a széphistória 811. és 826. soraiban is ez a szókapcsolat olvasható. Ezt a teóriájukat azonban csak feltételesen írják le, elismerve, hogy annak bizonyítására további vizsgálatokra van szükség.

Végezetül az *Eurialus és Lucretia* kritikai kiadását tartalmazó Régi magyar költők tára XVI/9. kötetében a szöveggondozó Stoll Béla és Horváth Iván nem kíván igazságot tenni abban a kérdésben, hogy kit rejthet a Pataki Névtelen kódnev, csupán utalnak rá, hogy nem előzmény nélküli a mű Balassinak, illetve Dobó Jakabnak tulajdonítása sem.³¹

Mint már említettem, az irodalomtörténet-írás az *Eurialus és Lucretia* széphistóriájáról szóló minden fontos adatot, a mű forrását, a szerzés helyét és idejét a kolofonból meríti. B. Kiss Attila és Szilasi László fentebb említett tanulmánya³² azonban kiemelkedő jelentőségű abból a szempontból, hogy igen látványosan bizonyítja a kolofon hitelességével kapcsolatos kételyt, amelyet előttük már Ritoókné Szalay Ágnes is

³⁰ B. KISS - SZILASI, *i.m.*, 674.

³¹ *RMKT XVI/9.*, 580.

³² B. KISS - SZILASI, *i.m.*, 659-661.

megfogalmazott:³³ „Az egyedül a kolozsvári 1592-es kiadásban lévő 1577. évet tartalmazó kolofon vajon nem csak erre a Cupido-versre vonatkozik-e?” A szerzőpáros megrajzolja az *Eurialus és Lucretia* szöveghagyományának stemmáját, s világosan bemutatja, hogy az 1577. évi szerzésre utaló kolofon csak az 1592-es kolozsvári nyomtatványban található meg, azért az betoldás a széphistória szövegébe. Ezzel együtt B. Kiss és Szilasi nem tartja minden ízében bizonyíthatónak a kolofon hiteltelenségének tételét, azt viszont határozottan kijelentik, hogy kétes voltától függetlenül a kolofon nem olvasható referenciálisan, mert maga is a fikció része, nem pedig híradás.

Véleményem szerint a kolofonban szereplő 1577-es dátumot újabb bizonyítékok felmerüléséig kénytelenek vagyunk figyelembe venni, mint az *Eurialus és Lucretia* keletkezési idejét, fenntartva azonban annak lehetőségét, hogy a széphistória csak az 1580-as évek második felében készült el, közelebb ahhoz az időhöz, amikor először kinyomtatták.

A Pataki Névtelen azonosítása körüli viták nézetem szerint eddig nem vezettek meggyőző eredményre, ezért a szerző egyelőre anonim marad, s újabb hiteles források, vagy egyéb bizonyítékok előkerüléséig a kérdéshez újabb érveket nem lehet hozzátenni, így disszertációmban a fordító azonosításával nem foglalkozom.

A szerző személye körüli vitában résztvevőknél jóval kevesebben vannak azok, akik az *Eurialus és Lucretia* valamint a latin szöveghagyomány egymáshoz való viszonyával foglalkoztak. Szándékosan nem használom az *Eurialus és Lucretia* „eredetijével” való viszony kifejezést, mivel, mint alább látni fogjuk, ilyen összevetésre szerintem eddig nem került sor.

1890-ben Matirko Bertalan az Egyetemes Philológiai Közlöny hasábjain foglalkozott elsőként a latin és a magyar szöveg viszonyával.³⁴ A tanulmányíró véleményét

³³ RITOÓKNÉ, *i.m.*, 684.

³⁴ IFJ. MATIRKO, *i.m.*

a fordításról így összegezhetjük: a magyar széphistória a latinban olvasható eseménysoron nem változtat, csak egy kisebb epizódot hagy ki belőle, de a szereplők gondolatait saját fölfogása szerint, szabadabban fejezi ki. Szintén rövidít a hosszúra nyúló leírásokon, és csökkenti az eredetiben meglévő számos mitológiai utalást, azokat „mindenhol realis eszmékkel cseréli fel”. Matirko összességében pozitívan ítéli meg a fordítást, s mint korábban említettem, úgy véli, a széphistória a Balassi-életművel való számos hasonlósága miatt nehezen elvitatható Balassi Bálinttól. Matirko Bertalannak a latin és a magyar viszonyára vonatkozó megállapításai helytállóak, viszont zavaró az a tény, hogy nem nyilatkozik arról, véleményét milyen latinnal való összehasonlításra alapozza. A cikkében felhozott latin helyek, különösen pedig a 656. oldalon olvasható megállapítás azonban nyomra vezethet minket: „Csak Polinurus, s a többször szereplő Agamemnon neveit nem említi, a pannoniai Baccarus nevét Pakorusra, Bertas nevét pedig Bertusra változtatta”. Az, hogy Matirko véleménye szerint a magyar változtatja Baccarust Pacorusra és Bertast Bertusra, arra utal, hogy az előtte fekvő latinban álltak Baccarus és Bertas alakban ezek a nevek. Ez azt jelenti, hogy Matirko a magyar széphistóriát valószínűleg annak a szövegcsaládnak valamely tagjával vetette össze, amely Piccolomini 1571-es bázeli *Opera omnia* kiadásával zárul, és amelynek számos tagját megtalálhatta a Nemzeti Múzeum Könyvtárában, vagyis a mai Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében.³⁵ Azonban, mint arról disszertációm harmadik fejezetében részletesen írok majd, a magyar széphistória a latin szöveghagyománynak nem ezzel az ágával áll rokonságban.

Hat évvel Matirko tanulmánya után ifj. Mitrovics Gyula az Irodalomtörténeti Közleményekben tanulmányozta a Lucretia-történet magyar fordításait.³⁶ Mitrovics is elmondja, hogy a magyar fordító hűségesen követi a latin meséjét és a jellemeket, ezután azonban egy egész bekezdésnyi elmélkedésbe fog arról, hogy a magyar mi okból

³⁵ A szövegcsaládról részletesebben a disszertáció *második és harmadik fejezetében* írok, jellemzői pedig az *1. és 2. mellékletben* találhatók.

³⁶ IFJ. MITROVICS, *i.m.*

változtatja meg a már Matirkonál is idézett neveket Pacorusra és Bertusra. Az általa felsorolt feltételezések is azt mutatják, hogy a latin hagyománynak csak az egyik ágát, vagy kis részét ismerte, s véleményét ő is ahhoz hasonló latinra alapítja, mint amely alapján Matirko Bertalan megfogalmazta állításait. Mitrovics tanulmányának azonban ennél szembetűnőbb az a tulajdonsága, hogy erkölcsi értékítéletet mond a fordítóról, s többször úgy véli, hogy a Pataki Névtelen jobban tette volna, ha különösen az erotikus tartalmú sorokban kevésbé követte volna mintáját.³⁷ E mellett részben dicséri, részben darabosnak tartja a Pataki verselését, s Lucretia megszólalásaiban a női hang festését sem tartja megfelelőnek. Szerinte nincs nagy jelentősége annak, hogy a Pataki Névtelen öt részre tagolja az eredetileg folyamatos történetet, sem pedig annak, hogy az egyes részek tartalmát latin disztichonokban foglalja össze. Ifj. Mitrovics Gyula tehát részben elismerőleg, de többségében inkább kritikusan ítéli meg a Pataki Névtelen munkáját.

Dévay József a maga 1904-ben publikált *Historia de duobus amantibus* kiadásának³⁸ előszavában Mitroviccsal ért egyet a tekintetben, hogy a magyar széphistória szerzője nem Balassi Bálint, hanem egy ismeretlen magyar szerző. Dévay úgy véli, hogy ez a „História sok, jobban mondva a legtöbb helyen szóról szóra van magyar nyelvre fordítva”,³⁹ de ezen kívül nem véleményezi a Pataki Névtelen fordítását. Dévay József persze nem, vagy elsősorban a latin és a magyar szöveg összevetésével foglalkozott, hanem a latin kiadás elkészítésével szerzett érdemeket. A második és a harmadik fejezetben azonban rá fogok mutatni Dévay latinjának néhány problematikus pontjára, és ezeknek a magyar kritikai kiadásra gyakorolt hatására is.

Az Eurialus és Lucretia szövegének eddigi egyetlen átfogó elemzése B. Kiss Attila és Szilasi László fentebb citált tanulmányában olvasható. A szerzőpáros igen érzékeny

³⁷ Idézem: „De e szép hely mellett van olyan is, mely előtt meg kellett volna állni a költőnek, s Zrinyivel így szólani: «Halgass tovább, Muzsám».» IFJ. MITROVICS, *i.m.*, 19.

³⁸ DÉVAY, *i.m.*

³⁹ Idézem: „*Historia haec multis, imo plurimis in locis, de verbo ad verbum in hungaricam versa est lingvam.*” DÉVAY, *i.m.*, XVIII.

elemzést ad a műről, jól mutatva be a benne tükröződő sokrétű szerelemfelfogást, és az azokhoz kapcsolódó diskurzusokat, amelyek részletekbe bocsátkozó ismétlésétől itt eltekintek. Különösen fontosnak tartom a szerzők lábjegyzetben olvasható reflexiójának egyik mondatát, amellyel a korábbi értelmezések elmaradását dorgálják: „A föltevések és okoskodások számának szaporítása helyett már többen javasolták az értelmezés eszközét (...), de a szövegközeli munka ezideig csupán az eredetivel való összehasonlításig jutott. Ezáltal fokozódott a *Lucretia* szekundér voltának tudata, ami – némiképp paradox módon – tovább nehezítette az interpretációval foglalkozó szövegek megszületését.” Véleményem szerint Szilasiék megállapítása egy ponton módosítandó: a szövegközeli munka sajnos még az eredetivel való összehasonlításig sem jutott el, mert a magyar kutatóknak nem volt elég széleskörű rálátása a latin *Historia* szöveghagyományára. Ezt a hiányt orvosolni igyekszem disszertációm következő fejezeteiben, már most leszögezve azonban, hogy a *teljes* latin szöveghagyomány és a magyar fordítás viszonyának bemutatására ez a dolgozat sem vállalkozhat. Ezen túlmenően pedig azt remélem, hogy vizsgálataim, amelyek során a latin hagyomány feltárt részét a Pataki Névtelen fordításával hasonlítom össze, segítenek rámutatni az *Eurialus és Lucretia széphistóriájának* sajátosságaira, amelyek megítélésében azonban sohasem az lesz a fő szempont, hogy a fordító jobban vagy rosszabbul mond-e valamit a latinhoz képest, hanem az, hogy mást mond-e, s ha igen, miért és hogyan mond mást.

A disszertáció jelen első fejezetében tömören áttekintettem azokat a szempontokat és összefoglaltam azokat a véleményeket, amelyek az elmúlt körülbelül százharminc évben fogalmazódtak meg a magyar szakirodalomban az *Eurialus és Lucretia széphistóriájával* kapcsolatban. Láttuk, hogy a széphistória szerzőségének kérdése volt a legtöbbet tárgyalt téma, amelyben három fő álláspont fogalmazódott meg: 1. A Pataki Névtelen Balassi Bálinttal azonos. 2. A Pataki Névtelen elnevezés Dobó Jakabot rejti. 3. Nem eldönthető egyértelműen, ki lehetett a jobb híján Pataki Névtelennek hívt szerző. Személy szerint

úgy vélem, még egyik álláspont mellett sem sikerült elegendő meggyőző bizonyítékot felsorakoztatni, s a kérdés jelenleg nem eldönthető, így én dolgozatomban a széphistória attribúciójára kísérletet sem teszek, a kérdést a továbbiakban nem tárgyalom.

A magyar széphistória legfontosabbnak tartott tulajdonságairól, hogy ki, miből, mikor és hol szerezte, a mű végén található kolofon ad „tájékoztatót”, de az újabb kutatás kimutatta, hogy az valószínűleg nem volt része az eredeti szövegnek, s ezért legalább az 1577-es szerzésről szóló információt óvatosan kell kezelni. Arra vonatkozóan, hogy ez a bizonytalanná vált keletkezési időpont befolyásolja-e, s ha igen, milyen módon a széphistóriáról vallott nézeteinket, esetleg annak a Balassi–életműhöz való viszonyát, még nem születtek tanulmányok, és a kérdéssel értekezésemben én sem foglalkozom.

Az Eurialus és Lucretia széphistóriájának végén található Cupido-leírással kapcsolatban Ritoókné Szalay Ágnes felvetette, hogy a végén található kolofon esetleg csak erre a néhány versszakra vonatkozhat, nem a teljes műre, s ezzel együtt a tanulmányíró azt sem tartotta kizártnak, hogy a Cupido-leírás egy, a szerelmi történetet lefordító személytől, vagyis a Pataki Névtelentől különböző, másik ismeretlen is lehetett. Ezzel a felvetéssel kapcsolatos megfigyeléseimet én disszertációm harmadik fejezetében írom majd le, szoros összefüggésben a szerelemmel kapcsolatos diskurzusról szóló kiegészítéseimmel, amelyek B. Kiss Attila és Szilasi László tanulmányát egészítik ki.

A széphistória olyan elemzésére, amely azt, mint önmagában álló szöveget vizsgálta, s amely nem csupán a szerzőség bizonyítása melletti érveket óhajtott felmutatni benne, csak e fentebb említett kétszerzős tanulmányban találhatunk példát. Annak a dolgozatnak a szempontjait felhasználva és továbbgondolva én a magyar széphistória szövegét a latinnal párhuzamba állítva vizsgálom majd.

Véleményem szerint Tóth Istváné mellett Komlovszki Tibor fentebb említett tanulmánya is jó példa arra, hogyan befolyásolhat túlságosan egy kiváló kutatót is

bizonyos kérdésekkel kapcsolatos prekoncepciója. Értekezésem harmadik fejezetében térek ki rá, hogy szerintem Komlovszkinak a széphistória „vitéziesítéséről” kialakított elmélete csupán arra alapított vélemény, hogy Balassi Bálint végvári vitéz volt, s Komlovszki meggyőződése szerint a Pataki és Balassi ugyanaz a személy.

Az *Eurialus és Lucretia* filológiai vizsgálatainak kezdetén, a 19-20. század fordulóján született néhány tanulmány, amelyek a széphistóriát a latin szöveggel hasonlították össze, s ez alapján fogalmaztak meg olykor elítélő, negatív véleményeket. E tanulmányok szerzői azonban nem ismerték a latin szöveghagyomány szövevényeit, így kevés adatra támaszkodva foglaltak állást a Pataki Névtelen fordításáról. Ezt a hiányosságot dolgozatomban pótolni igyekszem, bár észrevételeimet én is csupán a latin szöveghagyomány reprezentatív részének ismeretében fogalmazom meg, elsősorban a *Historia de duobus amantibus* nyomtatott kiadásaira támaszkodva. Ehhez kapcsolódóan a dolgozat harmadik fejezetében teszek néhány észrevételt azokról a latin szöveghez viszonyított változtatásokról, kihagyásokról és bővítésekről is, amelyek a Pataki Névtelen fordításában megjelennek.

2. A *Historia de duobus amantibus* szöveghagyománya és korai fordításai

A magyar irodalomtörténészek körében is közhelyszámba menő az a megállapítás, hogy Aeneas Silvius Piccolomini 1444-ben keletkezett novellája egész Európában nagy népszerűsége tett szert, és Magyarországon is helyet kapott az olyan elterjedt szórakoztató olvasmányok között, mint a Trója-regény, a Nagy Sándor életéről szóló történetek, vagy Boccaccio *Decameron*jának darabjai.⁴⁰ Eddig azonban még nem született olyan magyar nyelvű tanulmány, amely ezt a széles körű elterjedtséget akár csak vázlatosan is megpróbálta volna összefoglalni, végigtekintve mind a novella széles körű elterjedtségét mutató nagyszámú kiadásán, mind népszerűségét mutató, számos nemzeti nyelven megszólaló korai fordítási-átdolgozási történetén, így én az itt következő fejezetben érteszek kísérletet. E munkában nagymértékben támaszkodom Ines Ravasini 2003-ban megjelent kötetére, amely a novella korai spanyol nyelvű fordításának alapos munkával összeállított kritikai kiadása, és amely kitűnő összefoglalást nyújt a *Historia de duobus amantibus* európai elterjedésére vonatkozóan is.⁴¹

A *Historia de duobus amantibus* mint szöveg történetének, változásainak két alapvető ága van. Az egyik ág a novella szövegének eredeti nyelven, vagyis latinul⁴² való terjedése a mű megszületésétől, 1444-től az általam választott időhatárig, 1571-ig terjed, amikor Henric Petri bázeli nyomdájában 1551 után másodszor is kiadták Aeneas Silvius Piccolomini *Opera omni*áját. Ezen túlmenően szólok majd azokról a 20. századi

⁴⁰ A korai magyar szórakoztató irodalomba tartozó művekről, és a *Historiának* ebbe a körbe való bekerüléséről Ritoókné Szalay Ágnes írt átfogó tanulmányt. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES, *Eleink szórakoztató olvasmányairól*, ItK, 1980, 650-655.

⁴¹ *Estoria muy verdadera de dos amantes, traduzione castigliana anonima del XV secolo, Enea Silvio Piccolomini*. Edizione critica, introduzione e note a cura di Ines RAVASINI, Roma, Bagatto, 2003 (ristampa 2004). Lásd főként az *Appendicét*.

⁴² A magyar szakirodalomban Eckhardt Sándornál olvashatjuk (BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, I, Budapest, Akadémiai, 1951, 180.), hogy a művet Piccolomini először olaszul írta volna, majd azt fordította latinra. Erre az állításra semmilyen utalást, vagy bizonyítékot nem találtam a külföldi szakirodalomban, az minden valószínűség szerint tévedés.

szövegkiadásokról is, amelyek a *Historia* modern kori vizsgálatai során alapvető jelentőségre tettek szert.

A *Historia* szövegtörténetének másik ágát Piccolomini novellájának nemzeti nyelveken megszülető fordításai és átdolgozásai adják, vizsgálatomban Niklas von Wyle 1477-ben⁴³ kiadott német nyelvű fordításától kezdve Krzysztof Golian lengyel nyelvű verses átköltésén át, amely nagy valószínűséggel az 1580 körüli évekre tehető,⁴⁴ egészen a dán fordításig,⁴⁵ amely szintén a Pataki Névtelen munkájával körülbelül azonos időszakban keletkezett. A szöveg történetének két ága természetesen nem választható el egymástól, hiszen a nemzeti nyelvű fordítások a latin különböző változataiból készültek, éppen ezért ahol ezt a kutatások már feltárták, utalni fogok rá, hogy mely latin forrás(ok) szolgáltak az egyes fordítások alapjául, de a latin szöveghagyomány történetét csupán adatszerűen tárgyalom.

2.1. A latin szöveghagyomány: kéziratok és nyomtatott kiadások. Dévay József, Rudolf Wolkan, Eric John Morral és Ines Ravasini filológusi tevékenysége

A vizsgálódást a novella eredeti nyelven való terjedésével kell kezdenünk, és meg kell különböztetnünk a *Historia* kéziratos másolatainak, illetve nyomtatott kiadásainak csoportját, természetesen szem előtt tartva azt is, hogy a nyomtatványok megjelenésétől a

⁴³ Modern kiadása: *Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II) and Niklas von Wyle. The Tale of two Lovers Eurialus and Lucretia*, Edited with introduction, notes and glossary by Eric John MORRALL, Amsterdam, Rodopi, 1988 (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 77).

⁴⁴ A lengyel fordítás datálási nehézségeiről lásd Piotr Salwa és Simone Di Francesco tanulmányait. Piótr SALWA, *Ancora sulla prima versione polacca della Historia de duobus amantibus. = Pio II umanista europeo. Atti del XVII. Convegno Internazionale (Chianciano-Pienza 18-21 luglio 2005)*, ed. Luisa SECCHI TARUGI, Firenze, Franco Cesati Editore, 2007 (Quaderni della Rassegna 49.), 487-497. Simone DI FRANCESCO, *La riscrittura polacca della Historia de duobus amantibus. = Pio II umanista europeo. Atti del XVII. Convegno Internazionale (Chianciano-Pienza 18-21 luglio 2005)*, ed. Luisa SECCHI TARUGI, Firenze, Franco Cesati Editore, 2007 (Quaderni della Rassegna 49.), 499-513.

⁴⁵ Modern kiadása: *Danske Folkeboeger fra det 16. og 17. Århundrede*, 9, udg. af R. PAULLI, København, Gyldendal, 1923.

novella szövegének egymással párhuzamosan keletkeztek kéziratok és nyomtatott változatai is, és ekkortól kéziratok már nemcsak más kéziratokról, hanem nyomtatványokról is készültek, vagyis a két csoportot nem szabad élesen elkülöníteni egymástól.

Ines Ravasini kötete függelékében a novellának mintegy nyolcvanöt, Európa és az Amerikai Egyesült Államok könyvtáraiban őrzött kéziratok másolatát sorolja fel. Listáját elsősorban Kristeller *Iter Italicum*-a⁴⁶ alapján állítja össze, de többször hivatkozik olyan kéziratokra is, amelyek Kristeller köteteiben nem szerepelnek, s azokat más kutatók írták le először. Felsorolása tehát igen körültekintő, de egészen bizonyosan nem teljes körű. Jómagam ugyanis egy, a *Historia* egyik olasz fordításáról szóló tanulmányban találtam adatot egy olyan Firenzében őrzött kézitról, amely Kristellernél nem szerepel és Ravasini sem tud róla,⁴⁷ de említhetném azt a négy müncheni kéziratot is, amelyekről pedig a Bayerische Staatsbibliothek kéziratkatalógusából szereztem tudomást.⁴⁸ A Ravasini kötetében olvasható lista tehát csupán megközelítő adatokkal szolgál a kéziratok számáról, ellenben részletező leírásukban, lehetőség szerint jellemzi azokat tulajdonosa(ik), keletkezési idejük és az őrzési hely(eik) feltüntetésével, megadja, hogy pontosan mely lapokon olvasható a novella szövege, valamint, hogy milyen jelzettel, mely korábbi kutatók írták már le az adott kéziratot.

A nyomtatott kiadások esetében Ravasini a legfontosabb nyomdászattörténeti bibliográfiákra támaszkodva⁴⁹ hatvankilenc olyan nyomtatványról közöl adatot, amelyek Piccolomini műveit tartalmazták, az esetek többségében beleértve a számunkra fontos

⁴⁶ Paul Oskar KRISTELLER, *Iter Italicum*, 6 voll., London-Leiden (utánnny. CD-ROM-on, London-Leiden, 1995). Valamint *A cumulative index to volumes 1-6. of Paul Oskar Kristeller's «Iter Italicum»*, Leiden-New York-Köln, 1997.

⁴⁷ Paolo Viti tanulmányában mintegy mellékesen utal a Biblioteca Riccardiana n. 636 (egykor L. IV. 14) jelzetű kéziratára, amelyet 2009 márciusában kézbe is vehettem. Leírását lásd a 3. sz. mellékletben. Paolo VITI, *I volgarizzamenti di Alessandro Braccesi dell'Historia de duobus amantibus' di Enea Silvio Piccolomini*, *Esperienze letterarie*, 7(1982), 49-68.

⁴⁸ Az Mk, Mj, Ml és Mm jelű kéziratok leírását lásd a 3. számú mellékletben.

⁴⁹ Itt csak azok rövidítéseit sorolom fel, amelyek jelzeteire a következőkben még hivatkozom, feloldásukat lásd a dolgozat 3. sz. mellékletében: BMC; C; H; NUC; PELL; R.

novella szövegét is. A felsoroltak közül kilenc nyomtatványról azonban a spanyol kutató csak azt tudja biztosan, hogy bekerült valamelyik bibliográfiába, de vagy nem maradt fenn belőle példány, vagy esetleg ugyanazon nyomtatványt valamiért két különböző jelzettel is felvették a bibliográfiák. Ines Ravasini több mint tízéves kutatómunkája során a különböző európai könyvtárakban ötvenkettő különböző kiadásban vizsgálta Aeneas Silvius műveit, és ezekből négy⁵⁰ kiadásban nem találta meg a *Historia de duobus amantibus* szövegét. A fennmaradó negyvennyolc különböző kiadásból pedig negyvenegy inkunabulumban⁵¹ és hét 16. századi nyomtatványban⁵² szerepelt a novella. Az alábbiakban felsorolok néhány olyan fontos kiadást, amelyek köré a többi kiadás tartalom szerint csoportosítható. Az első és legnépesebb, mintegy harmincnyolc tagot számláló csoportba a *Historia de duobus amantibus* önálló latin kiadásai tartoznak, amelyek közül az elsőt Ulrich Zell publikálta Kölnben, 1470 körül.⁵³ Mintegy tizenhét, tartalmát tekintve szinte azonos kiadás tartozik abba a csoportba, amelynek első tagja a Michael Greyff⁵⁴ által 1478-ban Reutlingenben kinyomtatott *Epistole familiares* című kötet, amelyet Niklas von Wyle rendezett sajtó alá.⁵⁵

Négy kiadást tart számon a kutatás abból a csoportból, amely Adam Rot 1472-ben, Rómában publikált kötetével⁵⁶ kezdődik, s amely a novella mellett tartalmazza Piccolomini

⁵⁰ Ezek a következők: H 149, H 150, H 152, H 159.

⁵¹ A következő ősnymtatványokról van szó: H 147, H 151, H 154, H 156, H 157, H 158 – C 37, H 160, H 213, H 214, H 216 – C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 222, H 223, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, C 59, C 61, C 62, C 64, C 65, C 68 – PELL 155, C 69, C 70, C 72, R 3, BMC IV. 44 [C 66/C 67?], PELL. 157.

⁵² A következő nyomtatványokról van szó: 1. *Historia de duobus amantibus*, Velence, Giovan Battista Sessa, 1504. XII. 17. 2. *Epistolae et varii tractatus*, Lyon, Jean de Vingle, 1505. XI. 8. 3. *Historia de duobus amantibus*, Velence, Melchiorre Sessa, 1514. 4. *Historia de duobus amantibus*, Velence, Melchiorre Sessa, 1515. IX. 17. 5. *Epistolae et varii tractatus*, Lyon, Jean Moylin alias de Cambray, 1518. IV. 15. 6. *Opera quae extant omnia*, Bázél, Henrichum Petri, 1551. 7. *Opera quae extant omnia*, Bázél, ex officina Henricpetrina, 1571.

⁵³ H 213, illetve H 215. A kiadáscsoportoknak csak az első tagját tüntetem fel itt a jegyzetekben, címük alapján a csoportok további tagjai megtalálhatók a 3. sz. mellékletben.

⁵⁴ Eric John MORRALL, *Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II), Historia de duobus amantibus: The early editions and the English translation printed by John Day*, The Library, The Transactions of the Bibliographical Society, March 1996, Sixth series, Vol. 18, No. 3., 216-229. Morrall adatai szerint ez a H 160-as kiadás, de más forrásokban a H 160 Strassburg, Adolp Rush kiadási adatokkal szerepel.

⁵⁵ Az *Epistole familiares* című kötetek mellett a csoportba az *Epistolae et varii tractatus*, valamint az *Epistolae saeculares* címen kiadott kötetek tartoznak. Lásd a 3. számú mellékletben.

⁵⁶ H 225.

De remedio amoris című levelét is.⁵⁷ Valószínűleg 1488-ban Antwerpenben, Gerardus Leeu nyomdájában született meg az első olyan kiadás, amely a novellán és a *De remedio amoris*-on kívül II. Pius úgynevezett *epistola retractatoria* című levelét is tartalmazta.⁵⁸ Ebben a levélben Pius arra kívánta felszólítani a keresztény közösséget, hogy ne olvassák még Eneaként, ifjúkorában írt szerelmes történetét, vagy ha már olvassák, elsősorban ne az erotikus részekre, hanem az erkölcsi tartalomra fordítsák figyelmüket. A csoportba mindösszesen öt kiadás tartozik. Mindössze két olyan kiadásról tudunk azonban, a H 234 és H 237 jelűekről, amelyek a *Historia* mellett Piccolomini *Epistola iuveni non esse negandum amorem*,⁵⁹ valamint *Epistola amatoria*⁶⁰ című leveleit tartalmazza. Az itt említendő kiadások közül utolsóként kell megemlékeznünk Enea Silvio Piccolomini többször említett *Opera omniá*járól, amelyet előbb 1551-ben, majd 1571-ben Bázelen Henricpetri nyomdája jelentetett meg, és amely az egykori pápa minden prózai művét tartalmazta.

Az eddigi legszélesebbkörű vizsgálatok alapján tehát Piccolomini *Opera omniá*jának 1571-es kiadásával bezárólag a *Historia de duobus amantibus*nak mintegy negyvennyolcra tehető különböző, Európa könyvtáraiban fellelhető kiadása van.

A latin novella említett körülbelül nyolcvanöt kézírt másolata és (legalább) negyvennyolc kiadása valószínűleg nem jelent ugyanennyi szövegváltozatot, de a vizsgálandó anyag mennyisége miatt érthető, hogy *valamennyi* szöveg egymáshoz való viszonyának megállapítására, és ily módon a *Historia de duobus amantibus* teljes kritikai kiadásának előkészítésére eddig senki nem vállalkozott. Egy ilyen nagyszabású szövegvizsgálat terhét azonban egyetlen kutató talán nem is vállalhatja magára, arra inkább

⁵⁷ Az *Opera omnia* CVI. számú levelével azonos, ahol *Amoris illiciti medela et remedium* címmel szerepel.

⁵⁸ H 236.

⁵⁹ Az *Opera omnia* CXXII. számú levele, amely Habsburg Zsigmond hercegnek, IV. Ferdinánd fiának íródott.

⁶⁰ Az *Opera omnia* CXXIII. számú levele, amely a fent említett Zsigmond hercegnek íródott, hogy mintául szolgáljon neki az udvarlásban. Címzése a következő: *Hannibal, dux Numidie, salutem plurimam dicit et se ipsum dat singulari domine sue insigni et formosissime virgini Lucretie, regis Epirotharum filie.*

egy nemzetközi kutatócsoport lenne alkalmas, amely digitális adatbázis formájában állíthatná elő a *Historia* kritikai apparátusát. A *Historia* kritikai kiadásának hiánya tehát az egyik olyan alapvető probléma, amellyel a nemzeti nyelvű fordításokkal foglalkozó kutatóknak szembe kellett és kell nézniük.

E kutatók közül, az időrendet némileg megbontva először Eric John Morrallt és Ines Ravasinit kell kiemelnünk, mivel ők azok, akik kutatásaik során a legtöbb latin szöveget megvizsgálták, és az összegyűjtött adatokat részben publikálták. Morrall előbb a *Historia* korai német, Niklas von Wyle-féle fordításának,⁶¹ majd egy ismeretlen szerző tollából származó angol fordításnak a kritikai igényű kiadását⁶² készítette el, előbbihez huszonkét kézirat és nyolc nyomtatvány, utóbbihoz pedig negyven nyomtatvány szövegét használva fel. Morrall célja természetesen az volt, hogy a lehető legpontosabban meghatározza, mely latin szövegváltozathoz áll legközelebb a német, illetve az angol fordítás, így a latin szöveg variánsai közül ő csak azokat tüntette fel, amelyek az adott nemzeti nyelvű fordítás adott helyét magyarázták, azonban a kérdéses helynek a fordítás szempontjából irreleváns variánsairól nem közölt adatokat. Az angol fordítás kiadását előkészítő vizsgálatai közben azonban sikerült a latin szöveghagyománynak legalább két nagyobb ágát felvázolnia, amelyeket X- és Y-ágnak nevezett el, kimutatva a két ág egyes szövegeinek részleges kereszteződését is, és mindkét fordítás feltételezett forrását is elhelyezte az általa készített stemmán. Morrall a filológiai vizsgálatokat követően a német szöveg esetében hajlandó volt egyetlen latin szövegvariánsra rámutatni, mint az egykori fordító előtt fekvő latinhoz legközelebb eső változatra, és azt a nemzeti nyelvű fordítás mellett párhuzamosan hozta is kiadásában.⁶³ Az angol fordítás esetében Morrall szintén

⁶¹ *The Tale of two Lovers ...*, i.m.

⁶² Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II), *The Goodli History of the Ladye Lucre of Scene and of her Lover Eurialus*, edited by Eric John MORRALL, The Early English Text Society – Oxford University Press, 1996.

⁶³ Aeneas Silvius, *Epsitolae familiares*, Reutlingen, Michael Greyff, 1478, H 160. MORRALL, *The Tale of two Lovers... i.m.*, 51.

meghatározta a hozzá legközelebb álló latint,⁶⁴ de a kiadásban az angol mellett nem közölt párhuzamos latin szöveget.

Ines Ravasini a maga kritikai kiadása⁶⁵ készítésekor Morrallhoz képest annyival volt részletezőbb az adatközlésben, hogy ő a spanyol szempontjából releváns filológiai helyeken nemcsak azt a variánst jegyezte fel, ami az előtte fekvő spanyol szöveget magyarázta, de nagyon gondosan az adott helynek az általa észlelt összes variánsát is kilistázta. Ravasini tehát állást foglalt abban a kérdésben, hogy kutatásai szerint az adott helyen melyik olvasat tekinthető többséginek, és milyen egyéb olvasatok fordulnak elő. A spanyol kutató azonban bátoratlanabb volt angol kollégájánál abból a szempontból, hogy a latin szövegek közötti rokonsági viszonyokról nem nyilatkozott, nem készített róluk stemmát sem. Továbbá nem akart egyetlen latin szövegváltozatot kiválasztani forrásként, hanem hét római kiadás és egy kézirat szövegét⁶⁶ vette alapul a latin és a spanyol szöveg összevetése során, de párhuzamos latint nem hozott a spanyol szöveg mellett.

A latin szöveghagyomány rokonsági viszonyait ábrázoló stemma dolgozatom *1. számú mellékletében* található. Az ábra elkészítése során azt a stemmát vettem alapul, amelyet Morrall közölt a *Historia* latin hagyományáról szóló cikkében,⁶⁷ de elsősorban a szöveghagyomány Y-ágára vonatkozóan kiegészítettem azt, egyrészt az Ines Ravasini munkájából kigyűjtött adatokkal, másrészt pedig saját kutatásaim eredményeivel⁶⁸, elhelyezve rajta azokat a nemzeti nyelvű fordításokat is, amelyeknek a forrását a korábbi kutatásnak, vagy nekem sikerült közelebről meghatároznom. A stemmán Morral X- és Y-

⁶⁴ Ez a fentebb említett 1488-ban Atwerpenben Gerardus Leeu által megjelentett, H 236 jelű kiadás volt. A kötet leírását lásd alább. *The Goodli History ...*, i.m., XVI.

⁶⁵ RAVASINI, i.m.

⁶⁶ A kézirat és a kiadások jelzetét lásd lentebb, a spanyol fordítóról szóló részben.

⁶⁷ MORRALL, *The early editions ...*, i.m. A stemma a 229. oldalon található. E. J. Morrall 2010. február 10-én nekem írt válaszlevelében felhívta rá a figyelmemet, hogy a stemma rosszul jelent meg nyomtatásban, a *custodiis*-csoportban a *p* jelű kiadásnál lemaradt egy 5-ös szám a felsőindexből. Ez alapján az általam készített stemmán a *p*⁵ a C 72-es kiadásnak felel meg, Morrall szíves figyelmeztetésére a hibát javítottam.

⁶⁸ A dolgozat *3. számú melléklete* egy kiadás-és kéziratlista, amelyen feltüntettem, hogy nekem mely könyvtárakban mely kiadásokat volt alkalmam látni, így külön hivatkozás nélkül is elkülöníthető, hogy mely adatok esetében támaszkodom saját vizsgálataimra is, s mely esetekben hagyatkozom csak az előttem járó kutatók eredményeire.

ágra osztotta a szövegkiadásokat, s ezen belül az X-ág tagjainak leszármazását dolgozta ki részletesebben, a kevésbé kidolgozott Y-ág ábrázolása pedig az én megállapításaimon alapul. A nemzeti nyelvű fordításokat elsősorban a latin változatokban előforduló olyan tipikus hibák, és a mitológiai és történelmi alakok romlott névalakjai segítettek a latin hagyomány egyes ágaihoz, illetve kisebb csoportjaihoz kötni, amelyek a fordításokban is tükröződnek. Ezeket a nyomra vezető szöveghelyeket sorra bemutatom azoknál a fordításoknál, amelyek forrásának közelebbi meghatározására is vállalkoztam. A dolgozat 2. számú melléklete egy ötvenhárom filológiai hely variánsait bemutató lista, amelyben a magyar, a lengyel, az olasz Donati-féle, valamint a venetói anonim fordító munkája szempontjából fontos helyekkel egészítettem ki az Ines Ravasini művéből kigyűjtött variánslistát.⁶⁹ A magyar szempontjából releváns helyeknél a latin variánsok mellett a Pataki Névtelen megfelelő sorait is idézem.

Természetesen mind Morrall, mind Ravasini munkáiból kitűnik, hogy ismerik a nemzetközi körökben is mindmáig egyedülinek nevezett magyar kritikai kiadást, amelyet Dévay József készített a *Historia de duobus amantibus*ból.⁷⁰ Mint az köztudott, Dévay a *Historia* filológiai szempontú kutatói közül elsőként vállalkozott arra, hogy azonosítsa azokat az elsősorban antik idézeteket, amelyek felhasználásával Piccolomini megalkotta centóként számon tartott művét.⁷¹ Dévay a lábjegyzetekben az idézetek forrásait sorolta fel, illetve készített egy külön mutatót, amelyben az idézetek elhelyezkedése egyrészt az 1571-es *Opera omnia* oldalaira utal, másrészt a szöveghelyeket szerzőik szerint is csoportosította. Az újabb modern kiadásokban az olvasó tájékozódásának megkönnyítése érdekében az idézeteket már teljes szövegükben is közlik a lábjegyzetekben, bár olyan

⁶⁹ A spanyol fordítás szempontjából fontos helyek az alábbi oldalakon találhatók: RAVASINI, *i.m.*, 195-201. valamint a 370-398. oldalakon található jegyzetekben szétszórva.

⁷⁰ DÉVAY, *i.m.*

⁷¹ Dévay, és az ő nyomán a magyar szakirodalom centóként kezeli a művet, vagyis antik reminiscenciákból felépített sajátos kompilációnak tekinti. A művel foglalkozó külföldi szakirodalom azonban kerüli az elnevezést, talán, mert a cento definíció szerint verses formájú, Piccolomini műve azonban prózában íródott.

kiadás tudomásom szerint még nem készült, amelyben a Dévay által azonosított valamennyi idézet szerepelne így, viszont Dévay azonosításait több helyen kiegészítették.⁷²

A magyar kiadó e hatalmas vállalkozása a későbbi kutatók körében osztatlan elismerést váltott ki, de ami Dévay latin szövegének minőségét és előállításának módját illeti, azt már nem hagyhatták jogos kritika nélkül.

Dévay munkája során összesen tíz szövegváltozatot vizsgált meg: egy bambergi,⁷³ egy budapesti,⁷⁴ egy egeri⁷⁵ és két bécsi⁷⁶ kéziratot, valamint három ősnymtatványt,⁷⁷ a Hopperus-féle 1571-es *Opera omniában*,⁷⁸ és egy 1832-ben megjelent latin-olasz kétnyelvű kiadásban⁷⁹ található latin szöveget. E változatok összevetése után a magyar kutató létrehozta a latin novellának egy, a rendelkezésére álló adatok alapján legbővebb változatát, a későbbi kutatók közül azonban elsősorban E. J. Morrall⁸⁰ több vonatkozásban is kritikát fogalmazott meg Dévay eljárásával szemben. Morrall alapvető problémának tarja, hogy Dévay olyan kéziratokat és nyomtatványokat használt latinja létrehozásához, amelyek eleve rengeteg hibát hordoznak, és amelyeknél sokkal jobb állapotú latin szövegek is fennmaradtak. Ennek magyarázata véleményem szerint az, hogy Dévay, aki

⁷² Ebből a szempontból, de sok tekintetben a szöveg minőségét tekintve is az általam ismertek közül az eddigi legjobb kiadás Donato Pirovano munkája. Enea Silvio PICCOLOMINI, *Historia de duobus amantibus*, a c. di Donato PIROVANO, Edizioni dell'Orso, 2001. A továbbiakban a novella szövegének idézésekor, ha nem jelölöm meg külön, a disszertáció 4. sz. mellékletében olvasható szövegre utalok, amely a Dévay-kiadás javított változata, egyébként pedig Pirovano kiadásának oldalaira hivatkozom.

⁷³ Bamberg, Staatliche Bibliothek, Patr. 81., mai jelzete B III 41, Dévay stemmájában Ba. Úgy tűnik, Dévay ebben a bambergi kódexben található *Historia*-szöveget vizsgálta végig, de legalább egy vitás helyen két másik bambergi kódex (Class. 92 mai jelzete M II 12, és Class. 93 mai jelzete N I 10) szövegét is megnézte, ám e szövegeket nem vette be teljes egészében a kritikai vizsgálatba. Szintén ennél a kérdéses helynél Dévay megnézett egy müncheni kódexet is, de teljes szövegét ennek sem vette bele a kritikai apparátusba. A kódex ma München, Bayerische Staatsbibliothek, Codices Latini Monacenses, CLM 216 jelzeten. Lásd DÉVAY, *i. m.*, XIV., valamint a disszertáció 3. sz. mellékletében.

⁷⁴ Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Lat. 99. Dévaynál C.

⁷⁵ Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, U₂ III 1. Dévaynál Be.

⁷⁶ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Codex 3148 és Codex 3205. Dévaynál Va illetve Vb.

⁷⁷ H 215, H 213, H151, vagyis Dévay stemmájában I.1, I.2, I.3.

⁷⁸ Dévay stemmájában H. Azonos a korábban említett *Opera quae extant omnia*, Bázel, ex officina Henricpetrina, 1571 kiadással.

⁷⁹ *Storia di due amanti di Enea Silvio Piccolomini in segvito Papa Pio secundo col testo latino e la traduzione libera di Alessandro Braccio*, Capolago, Tipographia Elvetica, 1832. Lásd DÉVAY, *i. m.*, VII.

⁸⁰ MORRALL, *The Tale of two Lovers ...*, *i. m.*, 36-37.

saját magáról bevallotta, hogy „non sum philologus theoreticus, sed philolatinus”⁸¹ nem tervszerűen választotta ki a latin szövegeket, amelyekből dolgozott, egyszerűen azokat használta, amelyekhez különböző baráti kapcsolatai révén külföldről, vagy a magyarországi könyvtárakban hozzájutott,⁸² s ezek közül az 1832-es kétnyelvű kiadás latinja késeisége miatt eleve kizárandó a kritikai vizsgálatból.⁸³

Ezen kívül Morrall hiányolja Dévay előszavából azon elvek rögzítését, amelyek alapján választott az egyes szövegváltozatok közül, Morrall szerint létrehozván ezzel egy „a rendelkezésre álló különféle forrásokból teljesen tetszőlegesen összeállított”⁸⁴ főszöveget. Az angol kutató két olyan szöveghelyet is idéz, amelyeknél Dévay az ismert változatok közül a kevesebbszer előfordulót teszi a főszövegébe. Morrall első példája a novella elején a császár palotájának elhelyezkedését leíró rész, amely elmondja, hogy az a Porta Tufi felé vezető utcában volt. Dévay latinjában⁸⁵ ez olvasható: „Palatium ... super vicum, qui ad tophorum ducit portam strictam, paratum fuit”. Morrall jogosan teszi fel a kérdést,⁸⁶ hogy Dévay miért választja a csak a H 215 nyomtatványban meglévő hosszabb alakot, szemben a „portam structum fuit” alakkal, amely a C, Be, Va és Vb kódexek olvasata is. Az én gyanúm szerint azért, mert Dévay a legbővebb latin szövegváltozat létrehozására törekszik, amelynek bizonyítéka lehet a következő példa is. Eurialus Lucretiának írt első levelében panaszkodik arról, hogy az asszony iránti szerelmében már nem ura önmagának. „Tu mihi et somni et cibi et potus usum abstulisti” – olvasható Dévaynál,⁸⁷ de jegyzeteiben ő maga is elismeri,⁸⁸ hogy a *potus* kifejezés forrásai közül

⁸¹ „nem vagyok elméleti filológus, csak a latin nyelv kedvelője” DÉVAY, *i. m.*, VI. A továbbiakban valamennyi idegen nyelvű idézet fordítása, ha külön nem tüntetem fel, tőlem származik.

⁸² A szövegváltozatok beszerzéséről lásd Dévay *Introduktióját*. DÉVAY, *i. m.*, VI-XVI.

⁸³ A szóban forgó 1832-es kiadás latin szövege saját megfigyeléseim szerint egyébként annak a hét római kiadásnak a rokona, amelyek között a fentebb idézett Ravasini a spanyol névtelen forrását feltételezi.

⁸⁴ Morrall szavai a következők: „... his text, which appears to be compounded on a purely eclectic basis from the various sources at his disposal.” Lásd MORRALL, *The Tale of two Lovers ...*, *i. m.*, 36.

⁸⁵ DÉVAY, *i. m.*, 4. „Azon az utcán túl készítették számára palotát, amely a szűk Tufi Kapuhoz vezet.”

⁸⁶ MORRALL, *The Tale of two Lovers ...*, *i. m.*, 36.

⁸⁷ DÉVAY, *i. m.*, 13. „Te megfosztottál engem az alvás, az evés és ivás lehetőségétől is.”

⁸⁸ DÉVAY, *i. m.*, 69. o., 13/20. jegyzet.

hiányzik a Va, Vb, Be kódexekből, valamint az 1571-es Hopperus kiadásból is. Tehát vagy a *somni+cibi*, vagy a *cibi+potus* olvasatok fordulnak elő az általa látott szövegekben, a három együtt sohasem, ezért úgy tűnik, hogy a három alak együttes bevétele a főszövegbe csak Dévay véleményén, nem szövegkritikai tényeken alapul. A kérdéses hely egyébként a Dévaynál olvasható formában az általam ismert kiadások és kéziratok egyikében sem fordul elő.⁸⁹

A Morrall által felhozott második példa véleményem szerint Dévay más jellegű megfontolásaira is fényt vet. A *Historia* végén a két szerelmes kénytelen végleg elválni egymástól, hiszen Eurialusnak vissza kell térnie a császári udvarba. Dévay szövegében⁹⁰ ez áll: „sed unicus animus scindebatur in duos”. Morrall nem érti,⁹¹ hogy a magyar kiadó miért választja a C jelű kódex *animus* olvasatát szemben a Va és Vb kódexekben és a H 215 nyomtatványban előforduló *amor* olvasattal, vagyis miért választja a kisebbségit a többségivel, a rosszat a jó olvasattal szemben. A számbeli többséggel szemben nyilván nem elfogadható Morrall számára Dévaynak az a jegyzetekben olvasható érve,⁹² mi szerint az *unicus animus* olvasat az, „quod contextus exposcit”, vagyis amit a szöveggörnyezet megkövetel. Saját megfigyeléseim is azt támasztják alá, hogy a Gyárfás-kódex *animus* alakja még egy, az Mg jelű kódexben fordul elő,⁹³ igaz abban szerepel az *amor* olvasat is. Másik tizennégy kódexben és huszonöt nyomtatványban azonban *amor* olvasat áll, így a Gyárfás-kódexben található alak biztosan nem lehet többségi olvasat.

Én még két példát szeretnék hozzátenni az E. J. Morrall számára érthetetlen szövegválasztásokhoz. Eurialus és Lucretia történetének közepén találkozhatunk a Pacorus-epizóddal, a Lucretia szerelmére áhító magyar vitéz történetével, akit az első sikertelen próbálkozás még nem tántoríthat el attól, hogy ismét megkísértse Lucretiát.

⁸⁹ A hely variánsait lásd a 2. sz. mellékletben.

⁹⁰ DÉVAY, i. m., 50. „hanem egyetlen lélek szakadt ketté”.

⁹¹ MORRALL, *The Tale of two Lovers ...*, i. m., 36.

⁹² DÉVAY, i. m., 86. o. 50/35. jegyzet.

⁹³ Lásd a 2. sz. mellékletben.

Ennél a résznél a narrátor elmélkedésbe kezd a magukat szerencsésnek tartó emberekről „qui et pauperes et aegroti et in tauro Phalaris clausi, vitam se credunt possidere beatam”,⁹⁴ vagyis akik szegényen és betegen, és Phalaris réz bikájába zárva is azt hiszik magukról, hogy boldogan élhetnek. A magyar kiadó jegyzetei szerint⁹⁵ csak a Va és a Be kódexekben szerepel *equo* alak a *tauro* helyén, vagyis a többi Dévay által látott szövegben elvileg szintén bika van, így elvileg ez a többségi és valójában a jó olvasat is, hiszen a történet szerint Phalaris réz bikát építtetett, ami indokolja Dévay választását. Megfigyeléseim szerint azonban a Dévay által is vizsgált szövegek közül nemcsak a fent említett két kódexben, de a C, vagyis a Gyárfás-kódexben, valamint a H 151, H 213, H 215 és Bázeli 1571-es kiadásokban is *equo* szerepel, vagyis ez a többségi olvasat. Dévay választását tehát indokolja a mitológiai hagyomány, de nem indokolják a filológiai tények, így kiadóként legalább jegyzeteiben fel kellett volna tüntetnie, hogy ez esetben nem a szöveghagyományra, hanem a mitológiai történetre támaszkodik, amikor a *tauro* alakot választja főszövegébe.

Egy másik helyen, a két szerelmes utolsó találkozása során Eurialus lelkesülten dicséri Lucretia testét a következőket szavakkal: „O papillae prenitide!”⁹⁶ A jegyzetapparátus tanúsága szerint⁹⁷ ettől eltérés a Vb kódexben van, ahol e helyt a *prenitide* helyett a hasonló *nitide* alak áll, a C kódexben és az 1571-es Hopperus-kiadásban azonban a teljesen eltérő *premende* alak szerepel. Dévay saját jegyzetei alapján úgy tűnik tehát, hogy ebben az esetben ismét a többször előforduló alak mellett dönt, választása ezért jogos. Valójában még a H 151-es kiadás is *premende* alakot tartalmaz, de ezt Dévay nem tünteti fel apparátusában.

⁹⁴ DÉVAY, i. m., 33.

⁹⁵ DÉVAY, i. m., 79. o. 33/ 22. jegyzet.

⁹⁶ DÉVAY, i. m., 46. „Ó hófehér mellek!”

⁹⁷ DÉVAY, i. m., 85. o., 46/33. jegyzet.

Dévaynak Morrall szerint indokolatlan és önkényes választásait az én gyanúm szerint azonban nem csupán az eltérő latin alakok közötti mérlegelés alakította, hanem az a külső körülmény is, hogy mi olvasható a Piccolomini-novella megfelelő helyein a magyar Pataki Névtelen fordításában. Az elsőként említett *unicus amor/animus* hely magyar megfelelője a következő:

(V. 45. „Bölcs Aristophanes az két barátságos férfiakról azt mondja,
Hogy noha két testek vagyon, de két testben már csak egy lélek volna,
Azért ezekről is minden ember nyilván ugyanezt alíthatja.”)

V. 46. „Ebből következik, hogy nem az két lélek távozik el egymástól,
Hanem az egy *lélek*, ki kettőben vala, mettetik el egymástól,
Egy elme és egy szív, ki kettőben vala, szakada el egymástól.”⁹⁸

Vagyis a Pataki Névtelen szövegében lélek áll, a forrásául szolgáló latinban tehát valószínűleg *animus* szerepelt ezen a helyen. Dévay, mint már említettem, az *animus* alak választását azzal indokolja, hogy a szövegkörnyezet miatt ez az értelmesebb, hiszen a mű e soraiban a két lélek szerelem miatti egyesüléséről, majd elválásáról van szó. A latin szövegben ez áll:

„At, cum duo invicem, conglutinati per amorem, unius sunt animi, tanto poenosior est separatio, quanto sensibilior est uterque dilectus. Et hic sane non erant spiritus duo, sed, quemadmodum inter amicos putat Aristophanes, unius animae duo corpora facta erant. Itaque non recedebat animus ab animo, sed unicus animus scindebatur in duos, tum⁹⁹ cor in partes dividebatur.”¹⁰⁰

⁹⁸ Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, IX., HORVÁTH Iván et al., Budapest, Akadémiai, 1990, 457. A továbbiakban: RMKT XVI/9.

⁹⁹ Dévay olvasata. DÉVAY, i. m., 50. A helyes olvasat itt *unum* lehet, és a Pataki Névtelen is ezt látszik követni, mikor egy elméről és egy szívről beszél.

¹⁰⁰ „Azonban amikor két szerelemtől összekötött embernek egy a lelke, annál nehezebb az elvásáluk, minél mélyebb a szerelmük. És ők valóban nem voltak két lélek, hanem, ahogyan a barátok közötti kapcsolatról

Ez a rész a *Historia de duobus amantibus* legérdekesebb helye abból a szempontból, hogy az egyetlen, ahol Dévay József kijelenti, hogy a szövegben hiba van, vagyis Piccolomini tévedett, mikor a „két barátságos férfiakról” szóló bölcsességet Arisztophanésznek, és nem Arisztotelésznek tulajdonította. Dévaynak a helyhez tartozó, az 50. lap alján olvasható jegyzetét érdemes szó szerint is idézni: „Aristoteles his utitur verbis in: Eunomior [sic!] VII. 6. (vide & Diog. Laert. I. IV. [sic!] de Aristotele) non autem Aristophanes.” Dévay szerint tehát Arisztotelész *Eudémoszi etikájában* találkozhatunk a Piccolomini forrásául szolgáló állítással, amelyet *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben* című művének Arisztotelészről szóló részében Diogenes Laertius is idéz. Arisztotelész említett művének kérdéses helye így hangzik Steiger Kornél fordításában: <<Továbbá olyasfélét is szokás mondani a barátságról, mint „barátság – egyenlőség”, meg „igaz barátoknak egy a lelkük”>>.¹⁰¹ Diogenes Laertius V. könyvének latin részében pedig ez olvasható: „Rogatus [ti. Arisztotelész, M.Á.] quid sit amicus, Una, inquit, anima in duobus corporibus habitans.”¹⁰² A mondatot Rokay Zoltán a következőképpen fordítja le: <<Megkérdezvén: „Mi a barátság?”, azt mondta: „Egy lélek, amely két testben lakozik.”>>¹⁰³ Dévaynak kétségtávolú igaza van tehát abban, hogy Arisztotelész beszélt egy léleknek két testben való megosztottságáról, ilyen gondolatokat a komédiászerző Arisztophanész munkáiban pedig nem találunk.¹⁰⁴ Dévay azonban talán nem gondolt arra

Arisztophanész tartotta, egyetlen lélek voltak két testben. Ennél fogva nem lélek vált el a lélektől, hanem egyetlen lélek törtött ketté, egyetlen szív szakadt darabokra.”

¹⁰¹ Arisztotelész, *Eudémoszi etika. Nagy Etika*, ford. és jegyz. STEIGER Kornél, utószó HELLER Ágnes, Gondolat, Budapest, 1975, 106.

¹⁰² DIOGENES LAERTII *De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus libri decem*, Parisiis, C. G. Cobet, M DCCC LXXVIII, Lib. V. 1., 115.

¹⁰³ DIOGENES LAERTIOSZ, *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben. I-V. könyv*, ford. ROKAY Zoltán, Budapest, JEL Könyvkiadó, 2005, 214.

¹⁰⁴ Érdemes megemlíteni, hogy a *Históriás énekek és széphistóriák*, Bukarest, Albatrosz, 1981 kötetnek az *Eurialus és Lucretia* megfelelő helyére vonatkozó jegyzetében Molnár Szabolcs a következőket írja (343. o., 28. jegyzet): „Arisztophanész (i.e. 450- i. e. 385) *Madarak* című vígjátékának két kópé hősére céloz”. Molnár tehát valószínűleg nem ismeri a Dévay-kiadás Arisztotelészre vonatkozó megjegyzését, és ő az

az eshetőségre, hogy ezen a helyen Piccolomini nem közvetlenül Arisztophanész tollából származó sorokra, hanem inkább az ő szájából elhangzott szavakra céloz, vagyis annak a beszédnek a tartalmára, amelyet Platón *Lakomájában* az Arisztophanész nevű szereplő tart Erósról. Ebben a beszédben meséli Arisztophanész, hogy a világ kezdetekor eredetileg nyolc végtaggal, két arccal stb. rendelkező emberek éltek a földön, akik egy test és egy lélek voltak. Fellázadtak azonban az istenek ellen, Zeusz pedig úgy büntette meg őket, hogy testüket kettéhasította, s így lelkük is két részre szakadt. A két lélekdarab azonban szenvedett egymás nélkül, ezért sosem engedték el egymást, nem ettek, s végül belehaltak abba, hogy mindenáron együtt akarták tartani lelkeiket. Zeusz később engedményeket tett a nyomorultak felé, amelyek segítségével megóvhatták életüket, de különvált testeikben élő elszakított lelkeik a mai napig is keresik másik felüket. Ez a vágyakozó keresés az, amit Erósznak, vagyis szerelemnek nevezünk, és a tökéletes szerelem csak férfiak között lehetséges, akik tehát olyanok egymás számára, mintha lelkük másik felét férfitársuk hordozná. Véleményem szerint lehetséges tehát, hogy Piccolomini ezen a helyen Arisztophanész szavaira utalva a platóni szerelemtant sűrítette két mondatba, és nem feltétlenül a novellaszerző tárgyi tévedéséről van szó, ahogy azt Dévay óta gondolták a mű kiadói. Ezt a feltevésemet támasztják alá a filológiai tények is, hiszen sem Dévay, sem más kutatók nem ismernek olyan szövegváltozatot, amely *Arisztotelész* alakot tartalmazna *Arisztophanész* helyén, s az általam vizsgált minden szövegben szintén *Arisztophanész* áll, az autentikus Piccolomini-hely tehát a következő: „*Et hic sane non erant spiritus duo, sed, quemadmodum inter amicos putat Aristophanes, unius animae duo corpora facta erant.*”¹⁰⁵

Visszatérve a Morrall számára indokolatlan helyek sorához, a második Phalaris rézből készült lovára vagy bikájára vonatkozik. Úgy tűnik, ebben az esetben a Pataki Névtelen *tauro* alakos szöveget látott. Vizsgálataim szerint egyébként a nyomtatott

arisztophanészi életművön belül keres – bár némileg szabadon értelmezett – példát a „két barátságos férfiak” összetartozására.

¹⁰⁵ Lásd a 4. sz. mellékletben.

hagyományban kisebbségben van a *tauro* alak, eddig mindössze a H 234 jelű kiadásban találtam meg. Persze nem zárható ki teljesen az sem, hogy a Pataki saját ismereteire támaszkodva írt bikát:¹⁰⁶

IV. 15. „Eszesnek, gazdagnak, szegénynek, betegnek nincs semmi különbségek,
Ezek az *Phalaris* réz bikájában is boldogságban élhetnek,
Kik közül csak igen kevesek, alítom, ez világban lehetnek.”¹⁰⁷

A harmadik hely, amely Lucretia kebleinek szépségéről szól, a magyarban ekképpen hangzik:

IV. 134. „Ó, te szép ékes melly! és én szeretőmnek két szép fejér csecsei!”¹⁰⁸

A Pataki Névtelen előtt álló szövegben tehát *papille (pre)nitide* szerepelhetett, hiszen itt kizárható, hogy a fordító saját ötlet alapján fehér keblekről írjon, ha forrásában azok tapogatásáról, nyomkodásáról esik szó. Nem hallgathatom el azonban, hogy az újabb kiadások, így E. J. Morrell és I. Ravasini is a *papille premende* alakot tekintik a helyes olvasatnak, ugyanis ez egy Dévay által még nem azonosított Ovidius-idézet (*Amores*, I, 5, 20), és áttételesen egy Piccolomini-idézet (*Chrysis*, 22)¹⁰⁹ is, valamint az eddigi vizsgálatok alapján számszerűleg is ez a változat van többségben a szöveghagyományban.¹¹⁰

¹⁰⁶ A bikáról szóló történetet Valerius Maximus örökítette meg: *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* IX 2, 9. Több helyen utal az esetre Ovidius is. *Ars*. I. 653. és *Trist.* III 11, 39-54.

¹⁰⁷ *RMKT XVI/9.*, 438.

¹⁰⁸ *RMKT XVI/9.*, 451.

¹⁰⁹ Ovidius, *Amores* I. 5., 20. „forma papillarum quam fuit apta premi!” „S két bimbója mily kézbe-való, hegyes is.” Karinthy Gábor fordítása. Piccolomini, *Chrysis* 22. „et niveas milies premam papillas.” „És hófehér bimbóit ezerszer fogom tapogatni.” Saját fordításom MÁ.

¹¹⁰ Úgy tűnik azonban, hogy a számbeli többség helyett a kutatásnak a mainál előrehaladottabb állapotában inkább az X- és Y-szöveghagyományt egymástól elválasztó helyéről kell majd beszélnünk. Az már most is körvonalazható ugyanis, hogy az X-ághoz tartozó, vagy ahhoz közel álló kiadások tartalmazzák a *prenitide* alakot, az Y-ághoz tartozók pedig a *premende* alakot. A hely megoszlásáról lásd a 2. sz. mellékletet.

E három példa bemutatásával azt a gyanúmat szerettem volna illusztrálni, amely szerint Dévay József a latin főszöveg elkészítése során egyes helyeken nem, vagy nem kizárólag többségi alapon választott az általa megismert szövegváltozatokból, hanem választásait igyekezett úgy igazítani, hogy azok a magyar széphistória szövegéhez illeszkedjenek. Másképpen fogalmazva Dévay nem minden ponton a latin szöveg kritikai igényű helyreállítására törekedett, hanem inkább arra, hogy létrehozza a Pataki Névtelen magyarjának megfelelő „ideális” latin szöveget. Dévay József itt felvillanó részrehajlása persze nem kisebbíti elvégzett munkája érdemeit, de óvatosságra intheti azokat, akik csak az ő kiadását alapul véve próbálnának érvényes állításokat megfogalmazni a latin és a magyar szöveg viszonyára vonatkozóan.

A *Historia* 20. századi kutatásában igen nagy jelentőségre tett szert Rudolf Wolkan szövegkiadása, aki nem sokkal Dévay József munkája után jelenttette meg több kötetben Aeneas Silvius Piccolomini levelezését,¹¹¹ és a magánlevelezés első kötetében adott helyet a Mariano Sozzinihoz írt levélnek, amely a két szerelmes történetét meséli el.¹¹² Wolkan e levél szövegét a prágai Lobkowitz-kódexből¹¹³ írta át, de az egyébként jó állapotú latin szövegbe ő maga nagyon sok hibát vitt bele, amelyek között van számos súlyos félreolvasás is. Wolkan filológiai tévedéseit alaposabban szintén E. J. Morrall elemezte már idézett művében,¹¹⁴ ezekre részletesen nem térnék ki. Szeretném azonban arra az érdekes tényre felhívni a figyelmet, hogy Dévay József kritikai kiadásának létezése ellenére a Wolkan által közölt szöveg kisebb-nagyobb javításokkal csaknem egy évszázadon át megmaradt uralkodónak. Ennek persze egyszerű oka lehet az, hogy Dévay munkája nagyon kis példányszámban jelent meg Budapesten, míg Wolkan kötete egy rangos forráskiadási sorozat része volt, ennél fogva könnyebben hozzáférhető szerte

¹¹¹ *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Hrsg. von R. WOLKAN, I. Abteilung: Briefe aus der laienzeit (1431-1445), I. Band: Privatbriefe, Wien, 1909 (Fontes rerum austriacarum LXI).

¹¹² WOLKAN, *i.m.*, 353-395.

¹¹³ Praha, Národní knihovna České republiky, Lobkowitz Collection, 462, mai jelzete XXIII F 112.

¹¹⁴ MORRALL, *The Tale of two Lovers ... i.m.*, 37.

Európában. Mindenesetre tudomásom szerint azok közül, akik modern fordítást szerettek volna készíteni Piccolomini novellájából, többen használták Wolkan, mint Dévay kiadását. Egyedül Flora Grierson támaszkodott Dévay szövegére modern angol fordítása elkészítése során; míg Wolkan kiadását használta Max Mell és Herbert Rädle két különböző német fordításához, akárcsak Maria Luisa Doglio az olasz, illetve Isabelle Hérant a francia fordításhoz.¹¹⁵ Ezek a fordítók csak az osztrák kiadó szembeötlő hibáit javították a latin szövegben, de egyszer sem olvasták újra össze a prágai kézirattal, vagy valamely korai kiadással a jobb latin szöveg elérése érdekében.¹¹⁶ E kevésbé szerencsés eljárást követők sorát végül Donato Pirovano¹¹⁷ szakította meg, aki 2001-ben megjelent latin-olasz kétnyelvű kiadása számára Wolkan szövegét összevetette a novella egyik első, 1470-es kölni kiadásával,¹¹⁸ és saját olasz fordítását erről a javított latin textusról készítette. Pirovano munkája egyébként abból a szempontból is dicsérendő, hogy a nagyobb részben már Dévay József által azonosított idézeteket, amelyeket Piccolomini beépített saját művébe, Pirovano a jegyzetekben teljes szövegükben hozza, így segített az olvasót az eredeti helyek és Piccolomini átdolgozásainak összevetésében. Azonban Pirovánónál sem található meg az összes hely, amelyet eddig a különböző kutatók azonosítottak, így én disszertációm 4. számú mellékletében pótolom ezt a hiányt.

Aeneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című művének tehát a mai napig nincs kritikai igényű teljes kiadása, így a nemzeti nyelvű változatok (kritikai)

¹¹⁵ Aeneas Sylvius Piccolomini (*Pius II*): *The Tale of the Two Lovers*, translated by Flora GRIERSON, London, 1929, repr. The Hyperion Press, Westport, Connecticut, 1978. Max MELL, *Enea Silvio Piccolomini: Briefe*, Das Zeitalter der Renaissance, I, 3, Jena, 1911. *Enea Silvio Piccolomini, Euryalus und Lucretia*, Lateinisch / Deutsch, übers. hrsg. Herbert RÄDLE, Stuttgart, Philipp Reclam, 1993. *Enea Silvio Piccolomini: Storia di due amanti e Rimedio D'Amore*, trad. e introd. di Maria Luisa DOGLIO, con un saggio di Luigi FIRPO, Milano, TEA 1990. Első kiadása Torino, UTET, 1973. *Histoire de deux amants / Enea Silvio Piccolomini*, trad., introd. et notes de Isabelle HÉRANT, note philologique de A.-Ph. SEGONDS, Paris, Les Belles lettres, 2001.

¹¹⁶ A javítatlanul maradt szöveghelyek egyik legtréfásabb esete a „transformari in pulverem/pulicem vellem” probléma, amelyről egy rövidebb tanulmányban írtam. MÁTÉ Ágnes, *Eurialus és Lukrécia – nálunk és más nemzeteknél = Fiatal kutatók és Olaszország*, szerk. PÁL József, MÁTYÁS Dénes, RÓTH Márton, Szeged, SZEK Juhász Gyula felsőoktatási Kiadó, 2008, 19-26.

¹¹⁷ PICCOLOMINI, i.m.

¹¹⁸ Pirovano valószínűleg a H 215 kiadást érti Köln 1470 alatt, bár erre nem tér ki munkájában. A problémát az okozza, hogy a H 213 és H 215 jelű nyomtatványokat is az 1470-1471 körüli évekre datálja a Hain-bibliográfia.

kiadói eddig Dévay József munkájára és/vagy Rudolf Wolkan kiadására hagyatkoztak, szerencsésebb esetekben pedig megpróbálták összegyűjteni annyi különböző latin kézirat és nyomtatvány szövegét, amennyihez csak hozzájutottak, és ezek alapján szűkítették le a lehetséges forrásul szolgáló szövegek körét.

2. 2 A *Historia* német, olasz, francia, angol, spanyol, lengyel és dán fordításai

A német fordítás: Niklas von Wyle

Miután Piccolomini latin nyelvű novellájának sorsát a 16. század második feléig követtük, érintve a szöveghagyomány 20. századi utóéletét is, most vissza kell térnünk a *Historia* keletkezésének századába, hiszen ekkor születtek meg a mű első nemzeti nyelvű fordításai, illetve átdolgozásai is.¹¹⁹

A *Historia* első fordítását a már említett Niklas von Wyle¹²⁰ készítette, aki szinte szó szerint ültette át Piccolomini novelláját németre 1462-ben, majd fordítását módosításokkal 1477-ben adta ki nyomtatásban. A novella fordítói közül Wyle az egyetlen, aki kapcsolatban állt Aeneas Silviuszal, és bár személyes találkozásuk nem bizonyított, levelezésük fennmaradt.¹²¹ A német humanista nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a latin éksszólást anyanyelvére ültesse át, így a siénai szerelmesek története mellett lefordította Leonardo Bruni *Guiscardusát*, és számos oldalt Poggio Bracciolini *Facetiae* című művéből is, élete végén pedig sajtó alá rendezte Piccolomini *Epistolae familiares* című levélgyűjteményét.¹²² Mint korábban már említettem, Wyle

¹¹⁹ A fordítás *versus* átdolgozás problémájára itt nem térek ki, és a két kifejezést szinonimaként használok, tudomásul véve, hogy bizonyos fordítók olyan szabadsággal kezelték Piccolomini szövegét, amelynek segítségével szinte önálló irodalmi alkotást hoztak létre, nem csupán a *Historia* fordítását.

¹²⁰ Niklas von Wyle (1410-1479), svájci születésű jogtudós és humanista, aki városi jegyzői pozíciója mellett Esslingenben saját házában egy, a Vittorino da Feltre nevelési elveitől befolyásolt humanista iskolát is fenntartott. Jó kapcsolatokat ápolt a humanizmus eszméi iránt nyitott főurakkal, közülük első sorban a freiburgi és a tübingeni egyetemalapításban bábáskodó Mechtild palotagrófnővel, akinek Wyle *Historia*-fordítását és több egyéb művét is ajánlotta. Különböző főurak megbízásából diplomáciai küldetésben járt többek között Mantovában a Gonzaga-udvarban, valószínűleg ekkor ismerkedett meg Feltre pedagógiájával is. Wyle tanári tevékenységének gyümölcsét, fordításai gyűjteményét halála előtt egy évvel, 1478-ban *Translatzen* címen kötetbe rendezve publikálta (Esslingen, Konrad Fyner nyomdája). Diplomáciai küldetése során 1479-ben Zürichben érte a halál.

¹²¹ Piccolomini és von Wyle kapcsolatáról és levélváltásáról lásd MORRALL, *The Tale of two Lovers ... i.m.*, 9-11.

¹²² *Epistolae familiares*, Reutlingen, Michael Greyff, 1478.

Historia-fordításának kritikai jellegű kiadását E. J. Morrall készítette el, aki a latin szöveg mintegy huszonnyolc változatának összevetésével választotta ki azt a nyomtatott változatot, amely a legközelebb áll ahhoz a kézirathoz, amelyből Wyle fordítását készíthette.¹²³ A mű német nyelvterületen keletkezése évszázadában öt kiadást ért meg, és későbbi redakciói is népszerűségére utalnak. Sokáig tartotta magát az az elképzelés, hogy Krzysztof Golian lengyel fordítása Wyle változatából készült volna, amely szintén a korai német változat széles körű elterjedtségének jele lehet.¹²⁴

Alessandro Braccesi

A Piccolomini-novella következő fordítója Alessandro Braccesi, Bracci vagy Braccio,¹²⁵ aki 1478-79 körül firenzei dialektusban és ritmikus prózában szólaltatta meg Eurialus és Lucretia históriáját, amelynek *editio princeps* 1481-re datálható.¹²⁶ Braccesi a mű előszavában bevallja, hogy szándékosan változtatta meg a szerelmi történet végét, kivéve belőle minden szomorúságot és helyére csupa gyönyörködtető dolgot illesztett.¹²⁷ Braccesi a tragikus szerelmi történetből egy igazi happy enddel végződő mesét fabrikált, az

¹²³ Ez a latin szöveg Piccolomini *Epistolae familiares*ának imént idézett 1478-as reutlingeni kiadásában található, amely a Hain-bibliográfia 160-as tétele. MORRALL, *The Tale of two Lovers ...*, i.m., 51.

¹²⁴ A lengyel változatról részletesen írok a későbbiekben.

¹²⁵ Alessandro Braccesi (1445-1503) firenzei származású jogtudós és humanista, aki az 1467-től aktívan részt vesz Firenze politikai életében. Működik jegyzőként, majd Firenze kancellárhelyettese lesz, diplomáciai szolgálatot teljesít. Ifjúkori anyanyelvű verseskötetéről, valamint három latin verseskötetéről tudunk. Fordításai közül a leghíresebb a *Historia de duobus amantibus* átdolgozása, de lefordította Appianosznak a római polgárháborúról és a külhoni háborúkról szóló könyveit is. A pápához küldött követség tagja volt, amikor néhány napnyi betegség után elvitte a láz. A fordítóról részletesebben lásd: *Dizionario Biografico degli Italiani*, XIII, a c. di Alessandro PEROSA, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1971, 602-608. Fordításáról, valamint Donati és Verniglione fordításáról bővebben pedig ld.: Mariarosa MASOERO, *Novella in versi e prosimetro: riscritture volgari dell'Historia de duobus amantibus del Piccolomini = Favole, parabole, istorie: Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento, Atti del convegno di Pisa 26-28 ottobre 1998*, ed. G. ALBANESE, L. BATTAGLIA RICCI, R. BESSI, Roma, Salerno, 2000, 317-335.

¹²⁶ Alessandro BRACCESI, *Historia di due amanti*, Firenze, Nicolò di Lorenzo, 1481.

¹²⁷ Braccesi művét három különböző kiadásban vizsgáltam: 1. Bartolomeo de'Libri, Firenze, 1485 (IGI 7814), Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, E.6.2.60. 2. Francesco di Dino, Firenze, 1489 (IGI 7815), Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, P.6.5. 3. *Epistole de dui amanti. Composte dal fausto et eccellente papa Pio, trad. in vulgare con elegantissimo modo*. Alexandro Braccio, Venezia, 1531, Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, A: 107.7 Eth. (2), 2r-v. A továbbiakban a legutóbbi kiadás oldalszámait idézem.

ő változatában ugyanis Menelaoszt, Lucretia férjét viszi el egy gyors lefolyású betegség, majd a fiatal özvegy három napra visszaköltözik édesanyjához, és némi gondolkodás után egy szép levélben biztatja Eurialust arra, hogy kérje meg az ő kezét. A fiatalok össze is házasodnak, és egy hosszú boldog élet után Eurialust hetvennégy éves korában éri a halál, Lucretia pedig három évvel éli túl őt. Nyolc szőke fiú marad utánuk, akik mindannyian meglehetősen gazdagok, és akikre sikeres élet vár.

Braccesi változtatásai nem csak az eredetivel szöges ellentétben álló végkimenetre terjednek ki, hiszen a fordító számos helyen megkurtítja a szöveget, kihagyva a Caspar Schlicknek és Mariano Sozzininek szóló ajánlóleveleket, a mitológiai és történelmi személyeket, vagy elhagyva például azt az erősen moralizáló részt is, amelyben Eurialus Lucretia ágya alá rejtőzve jobbsorsa érdekében könyörög Istenhez. Braccesi megtartja a történet eredeti színhelyét, jó firenzeiként azonban megragadja az alkalmat, hogy a rivális sienai emberek ostobaságán és kalmártermészetén élcelődjön.¹²⁸

Alessandro Braccesi *Historia*-fordításának nincs modern kiadása, és művével is csak az utóbbi években kezdett komolyabban foglalkozni az olasz kutatás.¹²⁹ Az mindenesetre megállapítható, hogy az itáliai fordítások közül ez volt a legelterjedtebb, ezt adták ki legtöbbször a későbbi századokban, míg a másik három fordítás gyakorlatilag már keletkezése idején is ismeretlen volt a szélesebb közönség számára.

Braccesi munkája ennek ellenére megérdemli, hogy egy kicsit hosszabban időzzünk nála, ugyanis egy ponton hasonlóságot mutat a magyar Pataki Névtelen művével. A

¹²⁸ Siena városának vezetői között például ilyen neveket (amelyek gúnyos, ezért nehezen lefordítható szójátékok) említ: „In ultimo ordinò uno convito et elesse invitare messer Galgano de Tignoselli, Minghoccio Testabusi, Cione Zucchaotti, et Menelao Capouani marito di Lucretia, e quali erano de reggenti di Siena”. „Végül elrendelt egy gyűlést, és úgy döntött, hogy Galganus de Bosszantócska uramat, Keményfejű Aprócskát, Tökkobak Csicsót és Üresfejű Menelaosz uramat, Lucretia férjét hívja meg rá, akik Siena vezetői közé tartoztak”. *Epistole de dui amanti...*, i.m., 40r.

¹²⁹ Ld. Paolo VITI, *I volgarizzamenti di Alessandro Braccesi dell'Historia de duobus amantibus' di Enea Silvio Piccolomini*, Esperienze letterarie, 7(1982), 49-68. MASOERO, i.m. valamint Natascia TONELLI, *L'Historia di due amanti di Alessandro Braccesi = Favole, parabole, istorie: Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento*, Atti del convegno di Pisa 26-28 ottobre 1998, G. ALBANESE, L. BATTAGLIA RICCI, R. BESSI, Roma, Salerno, 2000, 337-357.

magyar széphistória végén, azaz az ötödik rész hatvanötödik versszakától a hetvenötödik versszakáig találunk egy Cupido-leírást, amelynek forrása, mint azt több mint harminc évvel ezelőtt Ritoókné Szalay Ágnes kimutatta,¹³⁰ II. Pius pápa ún. *epistola retractatoriája*, Piccolomini *Opera omniájában* kiadott (Bázel, 1551) 395. számú levele.

Alessandro Braccesi

E. S. Piccolomini

Pataki Névtelen

Diffinitione dello dio d'amore et suoi effetti

Aeneae Silvii Cupidinis dei amoris ad Karolum descriptio

Eurialus és Lukrécia széphistóriája

V. 65-75.

Nessuno morbo e elqual sia più valido a gli animi nostri né più pernitioso o molesto o mancho soportabile che questo: da qual già hanno havuto origine tanti mali chome è notissimo sancta recitarne gli exempli o le historie. Onde meritamente si può dire che chi figurò amore nudo, fanciullo cieco, allato, et col turcasso a lato havessi mirabile fantasia. Imperoché ben vide et considerò che gli amanti vivono senza prudentia alcuna, come se fanciulli fussino. A giunseli l'ale perché l'ongengo dello innamorato è lieve, et legermente si muove come foglia al vento, né mai tiene, un medesimo stato di mente, hora teme, hora aspera, quando arde, quando agiaccia, hora è lieto et iocondo hora è pieno di mestitia et di dolore.

„Vidimus effigiem lascivi nuper Amoris,
Que nimium mentem movit imago meam.
Nec **barbam** malis, nec corpore tegmen
habebat;
Nudus terga, manus, pectora, crura, pedes.
Cur puer imberbes nulla lanugine malas,
Cur melius nulla corpore veste tegat;
Lumine cur careat, pharetram cur gestet et
arcum;
Cur habeat pennas, Calliopea, refer?”
Sic ego. Sic retulit quaesitas illico causas.
Maxima Pegasei Calliopea chori:

„Qui sapit evitet malesana Cupidinis arma,
Et tantum pueros intrat ineptus amor.
Sive quod est puero similis, qui coepit amare,
Atque perit mente, pingitur inde puer.

65. Gyermek az szerelem, mezítelen írják, nincs önéki szakáll, Szeme vak önéki, hajlandó kézija, vállán vagyon két szárnya, Oldalán tegzeben sok mérges nyilai, kezében égő fáklya.

66. Írják gyermek képben, mert azki bölcs, okos, az eltávoztathatja, Csak az gyermekekhez hasonló emberek vannak birodalmában, Kiknek semmi eszek, semmi okosságok nincs, azokat ostromlja.

¹³⁰ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Irják ...*”, i.m.

Assomigliolo al
cieco, perché chiama
non vede non conosce
quello si facci, ma
come privato del
lume de l'intelletto
mena sua vista in
tenebre. Fecelo nudo,
conciosia che si come
colui elquale senza
coprimento fa palese
ogni suo membro.
Così l'amore non si
può tenere celato.
Posegli le frecce ha
fianchi perché prima
ferisce che altri se ne
possa accorgere. Et
nessuno scampa sano
da tale ferita. Felice è
adunque chi non senti
mai e colpi d'amore
et più inuenturato che
prudente quello che si
glia ha saputi
vitare.¹³¹

Pingitur et nudus, nullum servare pudorem.
Et meminit simplex, et manifestus amans.
Pingitur et caecus, quia non bene cernit
honestum,
Nec scit, quo virtus, quo ferat error, amans;

67. Meztelen írják, mert
az szeretőkbén nincsen
szemérmetesség,
Vaknak azért írják, mert
meg nem láthatja,
micsoda az tisztesség,
Jó cselekedet közt és az
tévelygés közt nincs
őnála különbség.

Vel quia, quae peccet credit secreta latere,
 Cuncta nec in sese lumina versa videt.
 Sic est omnis amans, sic se, sic omnia nescit,
 Consilium, famam, foedera, iura, deos.

68. Avagy hogy azt véli,
 hogy cselekedeti
 mindentől titkon vannak,
 Eszében nem vészi,
 mindennek szemei hogy
 őreá vigyáznak,
 Sem Istent, sem törvént
 nem néz, önnön magát
 adja az bujaságnak.

Aurea quid curvo torquebat spicula cornu,
Pungere corda ferus significatur Amor.
Quod levibus volucres humeris suspendeat
alas,
Causa est, huc illuc quod levis errat amans;
Vel quod amor cursum non semper servat
eundem,
Nunc abit, et parvas post redit inde moras.”
Dixerat, et pressis obmutuit orsa labellis.

69. Vannak sok nyilai,
 mert sok embereknek
 általlövik szíveket,
 Szárnyai azt jegyzik,
 hogy csak idestova visel
 ő mindeneket,
 Igen állhatatlan, gyakorta
 elveszti az régi

¹³¹ A szerelem istenének és hatásainak leírása

Semmilyen más betegség nem erősebb a mi lelkünkben sem pedig veszélyesebb vagy zavaróbb, vagy kevésbé elviselhető, mint ez (ti. a szerelem): ebből már nagyon sok baj származott, mint az köztudott a róla mesélő szent példákból és históriákból. Ennél fogva jogosan azt lehet mondani, hogy aki Ámort meztelen, vak, szárnyas gyermeknek írta le tegezzel az oldalán, annak csodálatos fantáziája volt. Ugyanis jól látta és gondolta, hogy a szerelmesek mindneféle bölcsesség nélkül élnek, mintha csak serdülő ifjak lennének. Szárnyakat adott neki, mert a szerelmes elméje könnyű, és könnyedén mozog, mint a levél a szélben, és soha nem ugyanolyan az (lelki) állapota, most fél, most remél, egyszer ég, egyszer fagyos, most vidám és játékos, aztán meg tele van szomorúsággal és fájdalommal. A vakhoz hasonlította, mert aki szerelmes, nem látja, és nem ismeri fel, mit csinál, hanem mint akit megfosztottak elméje fényétől, tekintete a sötétségbe vész. Meztelennek írta le, mivelhogy ő olyan, aki leplezetlenül megmutatja minden tagját. Így módon a szerelem sem maradhat rejtve. Oldalára nyilakat helyezett, mert hamarabb megsebez, mint hogy bárki észre tudná venni. És senki sem menekülhet sértetlenül ettől a sebtől. Ezért hát boldog az, aki sosem érezte a szerelem csapásait, és inkább szerencsés, mint bölcs az, aki el tudta kerülni ezeket.

„Quam vidi effigiem pharetram gestabat et
arcum,

Fax tamen in dextra, non fuit ulla sua.

Sed quoniam veterum finxere poemata vatum,
Quos ego qui temere commemorasse putem?
Dic, quare nam taedas fertur gestare Cupido,
Dic, precor, armatas cur habet *igne manus*?”
Quaesitam verbis respondens Musa duobus,
Sic leviter causam reddidit: „*Urit amor*.”

70. *Jobb kezében fáklya,*
mert birodalmában
azkiknek hódolása,
Sebes égő lánggal
azoknak szíveket
szüntelen sanyargatja,
Testeket rútítja, végre
lelkeket is az pokolban
taszítja.

71. Sem éjjel, sem
nappal soha nem
nyugoszik, mindenkor
ólálkodik,

Mindeneket kísért, nagy
sokakat meggyőz,
azokon uralkodik,
Azkiknek szívekben
késedelemet vethet és
meggyökerezhetik.

72. Első indulatját ha
eszedben vészed,
könnyen azt
megolthatod,

De erőt ha vészen,
miként az álló fát, nehéz
kiszakasztanod,
Kit vessző korában
kivonhattál volna, végre
ki sem áthatod.

73. Gyűlöli az munkát,
felette szereti ő az
hivalkodókat,
Hogyha eszed vagyon,
egyik fegyvered az: hadd
el az tunyaságot,
Mindenkoron munkát
találj őellene, kiben
foglald magadat.

74. Vége már ez légyen
az én írásomnak az
szerelem dolgáról,
Azki többet akar róla

Accipe lascivi quatenus sit Amoris imago,
Karole, Cypriaci gloria magna soli;
Ut melius miserum caveas, dum noris, amorem
Et redeas ad te, dum mea metra legis.¹³²

¹³² „Látjuk a minap arcását buja Amornak, / S e kép igazán megmozgatja az elmém. / Orcáján sem volt szakáll, lepel sem fedte a testét, / Pucér volt háta, keze, keble, térde, a lába. / Mért gyermek ő, orcája szakállal sem pelyhedző, / Mért nem takarja jobban testét semmi ruhával; / Mért világtalan ő, tegzet s íjat mért hord magával, / Mért vannak tollai, Calliopea, felelj?” / Így én s így felelt azonnal a kérdezett okokra, / A Pegazus kórusának legnagyobbja, Calliopea: / „Cupido dühödt fegyverét, aki ismeri, kerülje, / Hisz mint gyermek, olyan csak, kiben a dőre szerelem célba talál. / Avagy mert gyermekhez hasonló, ki szeretni kezd, / Hisz elveszti esztét, ezért festik gyerekeknek. / Festik meztelen is, semmi szemérmert nem őriz, / S egyszerű fejjel árulja el magát a szerelmes. / Festik vaknak is, hisz mi becsületes, azt nem veszi észre, / S nem tudja a szerelmes, merre viszi erénye, merre tévedése. / Vagy mivel, ha vétkez, azt hiszi, titokban tarthatja, / S nem látja, hogy szemét mindenki reá fordítja. / Ilyen minden szerelmes, így magáról, így felejtkezik meg mindenről, / Tanácsról, hírnévről, ígéretéről, esküről, istenről. / Mért röpit arany nyilakat görbe íjából, / Azt mutatja, hogy a vad szíveket is megvívja Amor. / Mért függnek gyenge vállán gyors szárnyak, / oka ennek, hogy ide-oda bolyong a könnyű szerelmes; / Vagy mert nem ugyanoda visz mindig az útja, / Most elmegy, s kis idő múlva ide tér vissza újra.” / Így szólt, s ajkát összeszorítva elhallgatott. / Aztán ily hangokkal zengett

tudakozni, értse több
írásokból,
Utolsó tanácsom, hogy
azkitől lehet, megója
magát attól.

Miután beszámol Lucretia tragikus haláláról, és Eurialus korántsem tragikus házasságáról, Piccolomini gyorsan búcsút is vesz olvasójától, míg a Pataki Névtelen hosszan tárgyalja a történet erkölcsi tanulságát, és azzal a céllal mutatja be a szerelmes ember hibáit, hogy elsősorban az ifjakat lebeszélje a szerelemről. Mint azt a fentebbi szövegösszevetésben láthatjuk, a jobb oldali oszlopban a Pataki Névtelennél is megtalálhatjuk Cupido mindazon attribútumait, amelyek Piccolomini latin versében a középső oszlopban feltűnnek: a szerelem gyermek, meztelen, szakálltalan, vak és szárnyas, íjat, nyilat és fáklyát hord kezében.¹³³ A magyar fordító elég hűségesen követi tehát forrását, csak azokat a sorokat hagyja ki, amelyek a Calliopea múzsa és a költő közti párbeszéd szituációját írják le. A bal oldali oszlopban Alessandro Braccesi fordításának egy részletét látjuk, amelynek saját címe is van: *Diffinitione dello dio d'amore et suoi effecti*.¹³⁴ Az általam ismert olasz kutatók közül, akik az utóbbi harminc évben Braccesi művéről írtak, senki nem szentelt túl nagy figyelmet ezeknek a soroknak.¹³⁵ Egyedül Mariarosa Masoero foglalkozott velük, s így írt róluk: „a szerelem hatalmáról szóló kitérő, amely egyfajta kisebb traktátussá alakul, olyannyira, hogy önálló címe is van.”¹³⁶ Ha alaposan szemügyre vesszük ezt a leírást, feltámadhat bennünk a gyanú, hogy annak valami köze lehet Piccolomini *epistola retractatoriájához*, hiszen az olasz szövegben is

az ajkam: / „A képen, mit láttam, tegez és nyíl volt nála, / Fáklyát azonban nem szorított a jobbja. / De mivel versekben festik a régi regélők, / Kikről én félve megemlékezni merjek-e? / Mondd, mért mondják hát, Cupido fáklyát visel, / Mondd, kérlek, mért tűz fegyvere a kezében?” / A kérdésre két szóval felelt a Múza, / Így könnyeden adta meg annak okát: „Éget Amor.” / Lásd milyen arcképe a buja Amornak, / Károly, Ciprus földjének nagy dicsősége, / Hogy a szerencsétlen szerelemtől, míg tudod, magadat megóvjad, / És magadba szállj, míg soraimat olvasod.

¹³³ Az egymásnak megfelelő szövegrészeket azonos aláhúzással, valamint a betűszín azonos változtatásával jelöltem a három szövegben.

¹³⁴ *Epistole de dui amanti...*, i. m., 27v-28r.

¹³⁵ Lásd VITI, MASOERO és TONELLI fentebb idézett műveit.

¹³⁶ MASOERO, i. m., 324. Eredetiben: „una digressione sulla potenza dell'amore, trasformata in una specie di breve trattato con tanto di titolo.”

megtalálhatjuk azoknak az attribútumoknak a nagy többségét, amelyekkel a latinban találkozunk. Itt is olvashatjuk, hogy *Ámor* meztelen, gyermek, vak és szárnya van. Braccésinél az íj és a nyilak helyett az azonos jelentéskörbe tartozó tegez vagy puzdra (*turcasso*) szót találjuk, sajnos azonban a fáklyára nincs utalás. Ha az attribútumok kifejtéseit tekintjük, ugyanazokat az érveket találjuk az olasz szövegben, mint a latinban; például, aki szerelembe esik, olyanná válik, mint egy gyermek, mert elveszíti minden bölcsességét:

Braccesi: „gliamanti vivono senza prudentia alcuna, come se fanciulli fussino.”¹³⁷

Piccolomini: „Sive quod est puero similis, qui coepit amare, / Atque perit mente, pingitur inde puer.”¹³⁸

Vagy a szerelmet általában azért ábrázolják szárnyakkal, mert a szerelmes nyugtalan, és olyan gyorsan változik és változtat, mint a szárnyra kapott levél a szélben:

Braccesi: „A giunseli lale perché l’ongengo dello innamorato e lieve, et legermente si muove come foglia al vento, né mai tiene, un medesimo stato di mente hora teme, hora aspera, quando arde, quando agiaccia, hora è lieto et iocondo hora è pieno di mestitia et di dolore.”¹³⁹

Piccolomini: „Quod levibus volucres humeris suspendeat alas, / Causa est, huc illuc quod levis errat amans; / Vel quod amor cursum non semper servat eundem, / Nunc abit, et parvas post redit inde moras.”¹⁴⁰

Az olasz és a latin szöveg részletes összevetése során láthatjuk, hogy Braccesi gyakran kiegészíti és bővíti Piccolomini gondolatait, de ennek ellenére meglehetősen

¹³⁷ „a szerelmesek mindneféle bölcsesség nélkül élnek, mintha csak serdülő ifjak lennének.”

¹³⁸ „Avagy mert gyermekhez hasonló, ki szeretni kezd / Hisz elveszti eszét, ezért festik gyerekeknek.”

¹³⁹ „Szárnyakat adott neki, mert a szerelmes elméje könnyű, és könnyedén mozog, mint a levél a szélben, és soha nem ugyanolyan az (lelki) állapota, most fél, most remél, egyszer ég, egyszer fagyos, most vidám és játékos, aztán meg tele van szomorúsággal és fájdalommal.”

¹⁴⁰ „Mért függnek gyenge vállán gyors szárnyak, / oka ennek, hogy ide-oda bolyong a könnyű szerelmes; / Vagy mert nem ugyanoda visz mindig az útja, / Most elmegy, s kis idő múlva ide tér vissza újra.”

bizonyossággal állíthatjuk, hogy a *Diffinitione* ... mintája a Piccolomini *epistola retractatoria*jában található Cupido-leírás is lehetett. Ha ez igaz, akkor talán Alessandro Braccesi forrásával kapcsolatban is új információkhoz juthatunk. Paolo Viti a *Historia di due amanti* elkészültének különböző szakaszairól írott tanulmányában az első változat befejezésének idejét az 1478-79-es esztendőre tette, és így írt Braccesi forrásáról: „Bizonyára nem könnyű megállapítani, hogy *Historia*–fordításához Braccesi egy nyomtatott kiadást használt fel – az első 1470-től jelenik meg Kölnben, Ulrich Zell gondozásában (IGI 7794) –, vagy egy kéziratot dolgozott át. Ez utóbbi esetben a kutatás még bonyolultabbnak tűnik; mindenesetre legalább két, Firenzében létező kéziratról lehet említést tenni, amelyeket Braccesi valószínűleg ismerhetett: a Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze mai Magliabechiano VI, 205 (egykor Strozzi 768) jelzetű, és a Biblioteca Riccardiana n. 636 (egykor L. IV. 14) jelzetű kéziratáról.”¹⁴¹ Ha figyelembe vesszük Braccesi műve első változatának – amely már tartalmazta a kevéssel ezelőtt vizsgált Cupido-leírást – a keletkezési idejét, megközelítőleg meghatározhatjuk azoknak a latin kiadásoknak a körét, amelyekre mint lehetséges forrásokra tekinthetünk. Számításaim szerint az 1478-79-es évekre, amikor Alessandro Braccesi hozzálátott fordítása első változatának elkészítéséhez, körülbelül tizenkilenc alkalommal nyomtatták már ki szerte Európában a *Historia de duobus amantibus* szövegét.¹⁴² E kiadások között azonban csak egy olyat találunk, amely a Piccolomini-féle *epistola retractatoria* szövegét is tartalmazza: ez Piccolomini *Epistolae familiares* című válogatott leveleket tartalmazó kötete, amelyet Strassburgban Adolph Rush adott ki, valószínűleg 1478 előtt, és amely a Hain–bibliográfia

¹⁴¹ VITI, *i. m.*, 50., 11. jegyzet. Eredetiben: „Non è certo facile stabilire se, per la sua traduzione dell’*Historia*, il Braccesi si sia servito di un’edizione a stampa – la prima era apparsa a Colonia fino dal 1470 a cura di Ulrich Zell (IGI 7794) –, oppure si sia rifatto ad un testo manoscritto. In quest’ultimo caso l’indagine si presenta ancora più complessa; si possono ricordare, comunque, almeno due codici esistenti a Firenze, e che verosimilmente potevano essere noti al Braccesi: gli attuali Magliabechiano VI, 205 (già Strozzi 768) della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, e n. 636 (già L.IV.14) della Biblioteca Riccardiana.”

¹⁴² A következő edíciókról van szó (megjelenési évük után annak a bibliográfiának a rövidítése olvasható, amelyben először feljegyezték létezésüket): 1470 H 214; 1471 H 213; 1471 C 62; 1471 R. Suppl. 1.; 1471-75 H 223; 1472 H 225; 1472 C 61; 1472 C 65; 1473 H 217; 1473 C 71; 1473 BMC. IV. 44.; 1473-1478 C 59; 1474 C 64; 1475 H 218; 1475 H 227; 1476 H 228; 1477 H 229; 1477 R 3; a. 1478 H 160.

160. tétele. Vizsgálataim szerint azonban Firenze könyvtáraiban ma ez a kiadás nem található meg, csupán két másik, a H 218 és H 225 jelűek, amelyek azonban nem tartalmazzák az *epistola retractatoria* szövegét.

A Paolo Viti által említett kéziratokról azt mondhatom, hogy ezek egyike sem tartalmazza az általam szükségesnek feltételezett visszavonó levelet, így véleményem szerint önmagukban ezek sem szolgálhattak Braccesi forrásául. Természetesen nem zárható ki azonban, hogy Braccesi olyan nyomtatványból vagy kéziratból dolgozott, amely nem tartalmazta az *epistola retractatoriát*, de a fordító ismerte azt, például a levél egy röpirat-jellegű egylapos kiadásából, amilyen kiadás létezésére már Ritoókné is felhívta a figyelmet.¹⁴³ Mivel jelenleg nem áll rendelkezésünkre Braccesi egykori könyveinek jegyzéke, vagy más autentikus bizonyíték, amely útmutatást adhatna számunkra az általa használt Piccolomini-szövegről, csak azokra a kiadásokra és kéziratokra támaszkodhatunk, amelyek ma is fellelhetők Firenzében. Ezek pedig, mint láttuk, nem támasztják alá kielégítően azt a feltételezésemet, mely szerint közvetlen kapcsolat lenne Alessandro Braccesi *Diffinitione dello dio d'amore et suoi effecti* sorai és az *Aeneae Silvii Cupidinis dei amoris ad Karolum descriptio* című mű között. Ettől függetlenül azonban számolnom kell azzal a lehetőséggel, hogy létezhettek olyan kiadások és/vagy kéziratok, amelyek megfeleltek a fent felvázolt kritériumoknak, és amelyeket Braccesi ismerhetett is, de amelyekről a mai kutatásnak vagy nincsenek adatai, vagy elkerültek Firenzéből, vagy a Braccesi óta eltelt századok során esetleg végleg az enyészeté lettek.

¹⁴³ RITOÓKNÉ, *Irák ... i. m.*, 683. Ma már csak igen kevés példány lelhető fel ebből a kiadásfajtából, az ISTC katalógusa mindössze egy ilyet tart számon: *Descriptio cupidinis dei amoris*, Speyer, Conrad Hist, cc. 1495. A kölni Universitätsbibliothek tulajdona. Az utolsó letöltés ideje 2010. május 14. <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=583691&q=0>.

Alamanno Donati

Körülbelül egy évtizeddel az első olasz *Historia*-fordítás után, 1492-ben ismét egy firenzei prózafordítás következett Alamanno Donati¹⁴⁴ tollából, aki alkotását Lorenzo il Magnificónak ajánlotta.¹⁴⁵ A más művéről szinte nem is ismert szerző Marsilio Ficino körébe tartozott, és azzal a nem titkolt szándékkal nyúlt a *Historiához*, hogy Braccesi átírásához képest egy, a latinhoz sokkal hívebb fordítást készítsen belőle. Ez a szándéka azonban Donatit sem akadályozta meg abban, hogy kihagyja Enea Silvio Sozzininek írt ajánlását, emendálja a latin szöveg hibáit, amelyek meggyőződése szerint a nyomdászok bűnéből kerültek bele,¹⁴⁶ vagy hogy magyarázatokkal bővítse a mitológiai utalásokat, és olykor sokkal bőbeszédűbben adja elő a történetet, mint azt latin elődjében látta. Tény azonban, hogy Donati a végkifejletet illetően nem költötte át a két szerelmes meséjét, ilyen szempontból tehát valóban hűségesebb maradt a Piccolomini-szöveghez, mint fordító elődje. A rendelkezésre álló adatok szerint Donati munkáját a Ficino-körön kívül egyáltalán nem ismerték, és ma mindössze egy csonka kéziratát¹⁴⁷ és egy nyomtatott kiadását¹⁴⁸ találhatjuk meg Olaszország könyvtáraiban. E két példány közül a Rómában őrzött nyomtatványhoz nem jutottam hozzá, 2009 márciusában azonban volt alkalmam

¹⁴⁴ Alamanno Donati (1458-1488?) firenzei születésű humanista, a neoplatonista Ficino-kör tagja, és a Mester egyik kedvenc tanítványa, akiről Marsiglio Ficino több levélben is bensőséges hangon emlékezik meg. A dolgozatban említett *Historia*-fordításán kívül egy, az értelem és az akarat viszonyáról értekező műve ismert. Ficino leveleinek tanúsága szerint a neoplatonistákat bárkivel szemben védelmező, élesnyelvű vitatkozó volt. Szintén Ficino egyik levele utal Donati halálának körülményeire is, amely szerint a csillagok rossz együttállása miatt Donati lova megbotlott egy kőben, felbukott, és Donati belehalt az esés következtében szerzett sérülésekbe. Donati életrajzáról bővebben: *Dizionario Biografico degli Italiani*, XLI, a c. di Paolo Viti, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1991, 6-9.

¹⁴⁵ Alamanno DONATI, *L'Historia di dua amanti composta da Silvio Enea Pontefice Pio II a Mariano compatriota et tardocta di lingua latina in fiorentino da Alamanno Donati al Magnifico Lorenzo de' Medici*, Firenze, Antonio Miscomini vagy Francesco Bonaccorsi nyomdája, 1492.

¹⁴⁶ Biblioteca Riccardiana, ms. 2670. 3r. „Preterea l'abbiamo in molti luoghi emendata dove per negligentia degli impressori era scorretta.” „Ezen kívül számos helyen kijavítottuk, ahol a kiadók hanyagsága miatt hibás volt.”

¹⁴⁷ Firenze, Biblioteca Riccardiana, ms. 2670.

¹⁴⁸ Róma, Biblioteca Corsiniana, 51 A 46. A két példány adatait közli MASOERO, *i.m.*, 319.

megvizsgálni a firenzei kéziratot, amely néhány érdekes filológiai tanulsággal szolgált. Az il Magnificónak szóló ajánlás után a latin novella fordítása ezzel a mondattal kezdődik a kézirat 5r oldalán:

„gigli con rose rosse mescolati. Niente dimanco risplendea fra esse con eximio splendore Lucretia giovanetta non anchora d’anni venti maritata a Menelao uomo ricchissimo et della famiglia de camilli, indegno non dimeno che tale ornamento in casa lo servissi: ma bene degno che la moglie lo ingannasse: et come noi diciamo gli ponesse le corna.”¹⁴⁹

Jól látható, hogy az olasz szöveg már Lucretia leírásánál tart, vagyis a latin szövegben a következő soroknál:

„(...) alba immixta purpureis rosis lilia. Praecipue tamen inter eas nitore Lucretia fulsit. Adulescentula nondum annos viginti nata, in familia Camillorum praediviti viro Menelao nupta, indigno tamen, cui tantum decus domi serviret, sed digno, quem uxor deciperet et — sicut nos dicimus — cornutum quasi cervum redderet.”¹⁵⁰

Ez azt jelenti, hogy legalább egy oldal hiányzik a fordításból, hiszen nem esik szó Zsigmond császár sienai bevonulásáról, és arról, hogy szembe találkozik azzal a négy asszonnyal, akik közül Lucretia az itt olvasható részben már kitűnik szépségével. A kéziratból látszólag nem emeltek ki lapot, ami talán azt jelenti, hogy a kéziratot újrakötötték, és akkor veszték el belőle oldalak, esetleg a meglévő kézirat egy korábbi példány másolata, amelyből valamiért kimaradt egy-két lap, bár a nyomtatott kiadás ismerete nélkül ezek részemről pusztá feltételezések.

¹⁴⁹ „vörös rózsákkal kevert liliomok. Ennek ellenére nagyobb szépségével tündöklött közöttük Lucretia, alig húsz esztendő fiatal asszonya Menelaosznak, a Camilli családból való dúsgazdag férfinak, aki méltatlan volt arra, hogy ilyen dísz szolgálja őt otthonában: de bizony méltó volt arra, hogy felesége becsapja, és ahogy nálunk mondják, felszarvazza őt.”

¹⁵⁰ „vörös rózsákkal kevert fehér liliomok. Azonban szépségével különösen tündöklött közöttük Lucretia. Alig húsz esztendő fiatal asszony volt, a Camilli családból való dúsgazdag férfinak, Menelaosznak felesége, aki méltatlan volt arra, hogy ilyen dísz szolgálja őt otthonában, de méltó, hogy felesége becsapja – és ahogy mi mondjuk –, felszarvazza őt.”

Donati fordításának lehetséges forrásáról ellenben szeretnék néhány tényszerű észrevételt tenni. Donati a szövegébe épített nagyszámú betoldás, és az állítása szerinti saját véleményén alapuló javítások mellett is megtartja a latin szöveghagyomány bizonyos tipikus hibáit, amelyek segítségünkre lehetnek a forrás közelebbi behatárolásában. Akárcsak a későbbiekben az anonim venetói, a lengyel Golian, az ismeretlen dán és a magyar Pataki Névtelen fordításainak vizsgálatakor, ebben az esetben is elsősorban Piccolomini novellájának a nyomtatott hagyományban fellelhető latin szövegváltozataira alapozom állításaimat, mivel ezekből mintegy harminc kiadást ismerek,¹⁵¹ a kéziratos hagyományból azonban mindössze hét példányt.

A latin nyomtatott hagyományban megjelenő, számunkra első helyen fontos szöveghely a Lucretiát ostromló magyar lovag neve, akit jól elkülöníthetően a szöveghagyomány X-ágában – Orodes parthus király fiának nevét idézve – Pacorusnak, míg az Y-ágban Baccarusnak hívnak. Alamanno Donati szövegében szintén Pacorus áll, vagyis forrása első közelítésben valószínűleg az X-ággal rokon:

[51r] „In questo tempo uno chiamato Pacoro cavaliere et di natione unghero: el quale anche lui andava dietro allo imperadore incomincia grandemente adamare Lucretia.”¹⁵²

Adataim szerint az alábbi harminckét kiadásban találkozhatunk ezzel a névalakkal: H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 223, H 225, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, C 59, C 64, C 65, C 69, C 70, C 72, R 3, P 155, P 157, RSupl1, BMC IV. 44, Velence 1504.

A szövegek e széles merítését szűkíthetjük néhány kiadással a Donati-kézirat 47v oldalán olvasható sorokra támaszkodva:

¹⁵¹ Többségüket első kézből, néhányat közülük pedig csak Morrell és Ravsini fentebb idézett munkái alapján.

¹⁵² „Ebben az időben egy Pacorus nevű, magyar nemzetiségű lovag, aki szintén a császár kíséretébe tartozott, nagyon beleszeretett Lucretiába.”

[47v] „im mentre che Eurialo fra se cosi parla gli viene visto Niso Achate et Plinio.”¹⁵³

A történetnek abban a szakaszában vagyunk, amikor Eurialus álruhában tart hazafelé Lucrétiával töltött első szerelmes éjszakája után, és szembetalálkozik három társával, Nisusszal, Achatesszel és Palinurusszal. Piccolomini eredetijében ez a három név szerepelhetett, hiszen ezek Vergilius Aeneiséből vett utalások, amelyek a trójai Aeneas társaira vonatkoznak: Nisus-Niso Aeneas barátja, Palinurus-Palinuro Aeneas kormányosa, Achates-Achate pedig Eurialus leghűségesebb barátja, akivel együtt válik a férfiúi barátság és önfeláldozás mintapéldájává Vergilius eposzában. Mint láthatjuk, Donati változatában a harmadik hős neve lényegesen romlott formában olvasható, Palinurusból Pliniusra változik. Információink szerint a Plinius romlott névalak a következő huszonhét nyomtatványban található meg: H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 222, H 223, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, C 69, C 70, C 72, P 155, P 157, RSuppl1, Velence 1504.

Egy nagyobb ugrást téve a történetben, immár elérkezve Eurialus és Lucretia utolsó közös éjszakájához, Piccolomini egy apró késleltető fordulatot épít a történetbe: Lucretia a kapu kinyitására tett erőfeszítései, vagy Eurialus érkezése felett érzett túlzott öröme miatt elájul, s a férfi már-már halottnak hiszi őt. Ébresztgetni próbálja, s végül könnyei hatására az asszony magához is tér. Az olasz szövegben ezt olvashatjuk:

[78v-79r] „Cosi seco miserabilmente parlando et dolendosi Eurialo, gli uscivano degli occhi tante lachrime, che a uno fiume saria stato superfluo. Le quali sopra la fronte et tempie di Lucretia cadendo non altrimenti la fanno risentire che se malvagia o aqua calda fussino state et finalmente rizandosi quasi come da uno grave et profondo somno sueglata riconosce el suo caro amante dicendo (...).”¹⁵⁴

¹⁵³ „Miközben Eurialus így beszélt magában, meglátta Nisót, Achatét és Pliniót.”

¹⁵⁴ „Miközben ilyen boldogtalanul beszélt magában és siráncozott Eurialus, szeméből annyi könnyet hullatott, amennyi egy folyónak is sok lett volna. Könnyei, amelyek Lucretia arcára és homlokára hulltak,

Úgy tűnik, Donati olyan latin szöveget ültetett át, amelyből kikopott Piccolomini fordulata, aki szerint az asszony úgy ébred fel, mintha rózsavízzel öntözték volna meg: „Quibus tamquam rosarum aquis excitata mulier quasi de gravi somno surrexit amantemque videns (...)”¹⁵⁵ Az olasz szövegben egyáltalán nincs szó rózsáról, s az a mályvalé, vagy a meleg víz hatását hasonlítja Eurialus könnyeinek hatásához. Donati forrásában tehát valószínűleg ez a szövegváltozat állt: „Quibus tamquam rasis aquis excitata mulier.”¹⁵⁶ A kutatás eddig tizennyolc olyan nyomtatványt tart számon, amelyben a *rasis aquis* olvasat található meg: H 213, H 214, H 215, H 217, H 218, H 219, H 220, H 226, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 70, P 157, RSupl1, Velence 1504.

Tovább haladva a neveket érintő filológiai helyek során, Eurialus és Pandalus beszélgetését kell felidézni, amikor a frank lovag a szerelem ellenállhatatlanságának bizonyítékeként bibliai szereplők esetét hozza fel példának:

[63r] „tu sai che il savissimo Salamone con sua sapientia, ne il fortissimo Sansone con sua forteza da tale passione poterno liberarsi.”¹⁵⁷

Mint látható, az olasz szövegben Eurialus csak Sámson és Salamon esetét említi, a latin szöveghagyomány többségében azonban harmadikként Dávid király is szerepel: „Scis, quia nec sanctissimum David, nec sapientissimum Salomonem, nec Samsonem fortissimum ista passio dimisit immunem.”¹⁵⁸ Donati vagy saját megfontolásból hagyja ki művéből Dávid nevét, vagy azért, mert az forrásában sincs benne. Adataim még hiányosak arra vonatkozóan,

úgy élesztették fel őt, mintha mályvalé vagy meleg víz lettek volna, és [Lucretia] végre felemelkedett, mintha egy nagy és mély álomból ébredt volna, és felismerte az ő kedves szerelmesét, s így szólt hozzá (...)”

¹⁵⁵ „Amelyekkel, mintha rózsavízzel élesztgették volna, az asszony felébredt a mély álomból, és szeretőjét látva (...)”

¹⁵⁶ „Amelyekkel mintha vízzel illetve élesztgették volna, az asszony (...)”

¹⁵⁷ „Te tudod, hogy a legbölcsebb Salamon az ő tudásával, sem a legerősebb Sámson az ő erejével nem tudott megszabadulni ettől a szenvedélytől.”

¹⁵⁸ „Tudod, hogy sem a legszentebb Dávidot, sem a legbölcsebb Salamont, sem a legerősebb Sámson nem hagyta érintetlenül ez a szenvedély.”

hogy pontosan hány kiadásból marad ki, de azt biztos állíthatom, hogy az általam ismertek között tizenkettő olyan kiadás létezik, amelyekben nem szerepel a zsoltárszerző király neve: H 213, H 215, H 217, H 218, H 219, H 226, H 233, H 235, H 236, P 157, RSuppl1, Velence 1504.

A szerelmesek utolsó éjszakájukon lelkes szavakkal dicsérik egymás szépségét, s ekkor Lucretia három legendás férfihez hasonlítja Eurialusát:

[79v] „Dicendo Lucretia Tu se{i} a me Ganimede, Hyppolito et Adone: ne per loro ti baracterei.”¹⁵⁹

Donatinál Ganümedész, Hippolütosz és Adónisz szerepel, a latin szöveghagyomány túlnyomó többségében azonban a harmadik férfiszépség Diomédész szokott lenni: „Tu meus es Ganymedes, tu meus Hippolytus Diomedesque meus.”¹⁶⁰ Eddigi kutatásaim során három olyan kiadást találtam, a H 218 és H 233 jelű valamint a Velencében 1504-ben megjelent nyomtatványt, amelyben valóban Adónisz neve áll Diomédészé helyett. E kiadások közül megjelenési idejük miatt a kb. 1475 körül megjelent H 218-as, és az 1483-ban napvilágot látott H 233-as redakció jöhet szóba forrásként.

Ugyanazon az utolsó közös éjjelen Eurialus sorra dicsérgeti Lucretia tagjait, különösen keblei szépségét:

[80r] „O pecto signorile: o candide et splendide mammelle toccovi io però? Orovi io in mia balia? Orovi io nelle mia mani?”¹⁶¹

Mint már Dévay kiadásának kapcsán említettem, a témával foglalkozók a latin olvasatok közül azt tartják jobbnak, amely a novella szövegében egy Ovidius-idézet, és

¹⁵⁹ „Lucretia ezt mondta: Te Ganümedész vagy, Hippolütosz és Adónisz nekem, értük sem cserélnék el.”

¹⁶⁰ „Te vagy az én Ganümedészem, te Hippolütoszom és Diomédészem.”

¹⁶¹ „Ó nemes kebel, ó fehér és csodálatos bimbók, hát titetek érintelek? Titeket dajkállak én? Titeket tartalak én kezeimben?”

egyben Piccolomini-önidézet is: *O pectus decorum, o papillae premende,*¹⁶² *vosne tango, vosne habeo; vosne in meas incidistis manus?*¹⁶³ Donati forrása azonban vélhetőleg ahhoz a kisebb csoporthoz tartozott, amelyben „*papille prenitide*” alak állt, s ezért beszél ő is fehér és csodálatos mellekről. Mai ismereteim szerint mintegy tizenöt kiadásban található meg ez az alak: H 213, H 215, H 217, H 218, H 219, H 226, H 231, H 233 [mamille], H 234, H 235, H 236, H 237, P 157, RSuppl1, Velence 1504 [mamille].

Végül Eurialus első, szerelmesének írt leveléből kell idéznem, amelyben arról panaszkodik, hogy valósággal belebetegedett a szerelembe, és már az ételt és italt sem kívánja:

[17v] „Per tuo amore perduto ho el gusto del mangiare e del bere.”¹⁶⁴

A latin szöveghagyomány e helynek a mentén két nagy ágra bontható: az esetek többségében itt a „Tu mihi somni et cibi usum abstulisti”¹⁶⁵ mondat található meg, kisebb részében azonban „Tu mihi et cibi et potus usum abstulisti”¹⁶⁶ áll. Az olasz fordítás ez utóbbit követi, s ez a változat egy tizenöt kiadásból álló csoport tagjaiban található meg: H 213, H 215, H 217, H 218, H 219 [suum], H 226 [suum], H 231, H 233, H 234, H 235, H 236 [suum], H 237, P 157 [saporem], RSuppl1, Velence 1504.

Alamanno Donati *Historia*-fordításának fentebb bemutatott sajátosságai alapul szolgálnak forrása közelebbi meghatározásához, de ez a feladat a rendelkezésre álló adatok alapján még nem végezhető el megnyugtatóan. Annyi azonban már most is valószínűnek látszik, hogy a Donati által használt kiadás vagy kézirat a legutóbb említett

¹⁶² Ov. Am. I. 5., 20. „forma papillarum quam fuit apta premi!” „S két bibmója mily kézbe-való, hegyes is.” Kinek a fordítása? Piccolomini Chrysis 22. „et niveas milies premam papillas.” „És hófehér bimbóit ezerszer fogom tapogatni.” Saját fordításom MÁ.

¹⁶³ „Ó szépséges kebel, ó tapogatni való bimbók, titeket értelek-e, ti vagytok-e az enyém, ti jöttök-e kezembe?”

¹⁶⁴ „Szerelmed miatt elvesztettem az evés és ivás élvezetét.”

¹⁶⁵ „Te megfosztottál engem az alvás és az evés lehetőségétől.”

¹⁶⁶ „Te megfosztottál engem az evés és az ivás lehetőségétől.”

tizenötös kiadáscsoporttal áthatott rokonságban, vagyis a szöveghagyomány X-ágához tartozhatott, és az említett Diomédész-Adónisz változatokat mutató helyen ez utóbbi alakot tartalmazta, így mostani ismereteim szerint a H 218, H 233 és Velence 1504 kiadások állnak hozzá a legközelebb. A fordítás részletesebb megfigyelése, és a latin szöveghagyomány egyéb elemeinek vizsgálata a jövőben valószínűleg segíteni fog a probléma teljes megoldásában, jelen dolgozat keretei között azonban erre nem vállalkozhattam. Alamanno Donati műve szinte szülőföldjén is ismeretlen volt, s fordítása a Pataki Névtelen szövegével sem áll szorosabb kapcsolatban.

Giovanni Paolo Verniglione

Immár a harmadik itáliai fordítást Giovanni Paolo Verniglione készítette, aki oktávákba írta át Piccolomini prózáját, és művét Milánóban jelenttette meg 1508-ban.¹⁶⁷ A művet elemző Mariarosa Masoero szerint¹⁶⁸ a fordító a tartalmat tekintve igyekezett nagyon hűséges maradni eredetijéhez, bővítései és kihagyásai is csupán a mitológia és a történelem egy-egy szereplőjére terjedtek ki. Verniglione legnagyobb küzdelmét azzal vívta, hogy a lombard dialektus beszélőjeként hogyan írjon egy olyan versformában, amelyen előtte csak toszkánul alkottak a szerzők. Az olasz kutatónő szerint az sem kizárt, hogy a műben név szerint is említett Dante és Petrarca nyelvi hegemoniája mellett a *Historiát* Verniglione előtt átültető két firenzei munkája is erősítette a milánói fordító irigységét és saját munkájával kapcsolatos kétségeit. Giovanni Paolo Verniglione *Historia*-fordítása még Donatiénál is ismeretlenebb volt, tudomásom szerint ma csak Milánóban a

¹⁶⁷ Giovanni Paolo VERNIGLIONE, *Lo innamoramento de Lucrecia et Eurialo traducto per miser Jo. Paulo Verniglione in versi rithimi, Opera nova*, Pietro Martire Mantegazza e fratelli per Giovanni Giacomo da Legnano, Milano, 5. III. 1508.

¹⁶⁸ MASOERO, *i.m.*, 328-335.

Biblioteca Trivulzianában őriznek belőle példányt.¹⁶⁹ Saját vizsgálataim alapján azt mondhatom, hogy a cselekményszálát tekintve Verniglione valóban nem hajtott végre nagy változtatásokat Piccolomini történetén, de a verses átültetés révén egészen más hangon szólalt meg, mint latin elődje. Nemcsak a mitológiai és történeti utalások, de az elbeszélés jellege is megváltozott a versbe szedés révén, amellyel Verniglione latin eredetije jellegzetességeit, esetleges hibáit is eltörölte, s ezért arról nem vonhattam le messzemenő következtetéseket a fordítás alapján. Verniglione művét, mint említettem, szűkebb hazájában sem ismerték, így nem meglepő, hogy fordításának a magyar Pataki Névtelen munkájához sincs köze.

A Venetói Névtelen

A firenzei Biblioteca Nazionale Centrale gyűjteményében őriznek¹⁷⁰ egy negyedik olasz fordítást, amely valószínűleg a 15. század végén keletkezett egy ismeretlen venetói eredetű szerző tollából.¹⁷¹ Egy *quarto* méretű, 69 számozott oldalt tartalmazó kéziratról van szó, amelyről első ízben, és tudomásom szerint eddig egyetlenként Paolo Viti írt Piccolomini *Historiájának* olasz nyelvű korai fordításai kapcsán.¹⁷² Viti egy lábjegyzetében említi meg az első lapján csodálatosan miniált kéziratot, amelyet térben venetói területre, időben pedig a Quattrocento végére helyez, valamint megadja a mű könyvtári jelzetét is.¹⁷³ Ötsornyi lábjegyzetében Viti minden alapinformációt közöl a kéziratról, de annak vizsgálata nem képezi dolgozata tárgyát.

¹⁶⁹ Donato PIROVANO, *Riscritture bandelliane. Rapporti tra le 'Novelle' e l' Historia de duobus amantibus di Enea Silvio Piccolomini*, *Filologia e critica*, 27(2002), 4. o., 5. jegyzet. Itt szeretném megköszönni Domokos György professzor úrnak, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Olasz Tanszék tanszékvezető egyetemi tanárának, hogy megszerezte számomra a kiadás fotómásolatait.

¹⁷⁰ A kézirat jelzete ms. Magliabechiano VI, 39.

¹⁷¹ A mű címlapján ez áll: *Silvio Enea De Doi Amanti*.

¹⁷² VITI, *I volgarizzamenti ... i. m.*

¹⁷³ VITI, *i. m.*, 50., 5. jegyzet. „Un'altra traduzione compì, probabilmente sul finire del Quattrocento, un anonimo di origine veneta, come testimonia l'unico esemplare (splendidamente miniato nella prima carta),

A fordítás részletesebb bemutatása előtt itt kell elmondanom, hogy a Pataki Névtelen és a – praktikus okokból nevezzük így – Venetói Névtelen munkájának összevetése alapján nincs rá szövegszerű bizonyíték, hogy a Pataki ismerte volna a Venetói fordítását. Ez az anonim venetói fordítás tehát főként azért érdekes számunkra, mert akárcsak a Pataki Névtelen munkája, abba az európai folyamatba illeszkedik bele, amely során a latin nyelven íródott, s ezért az elit irodalom körébe tartozó szövegek immár nemzeti nyelven kezdenek megszólalni, így a szélesebb társadalmi rétegek körében is ismertté és népszerűvé válnak.

A venetói fordítás szövegét vizsgálva figyelmem középpontjában a fordító hozzátoldásai, kihagyásai és esetleges hibái álltak, és szoros összefüggésben ezekkel a fordítás közelebbi latin forrása is, amely számomra azonosíthatónak tűnt néhány olyan jellegzetes szöveghely alapján, amelyeket alant mutatok be.

A Venetói Névtelen műve nagy valószínűséggel szerelmi ajándékként készült egy azóta is ismeretlen hölgy számára, akinek a kézirat 67r oldalán a fordítás után egy verset is dedikál a szerző. A szonettformában írt költeményben a Venetói saját érzelmeit Eurialusnak Lucretia iránt érzett szerelméhez hasonlítja, és kéri hölgyét, hogy legyen az ő Lucretiája. A kézirat nem tartalmazza a hagyományosan a *Historia* szövegéhez tartozó két ajánló-bevezető levelet, amelyeket Piccolomini Mariano Sozzininek, illetve Kaspar Schlicknek írt. Ennek ellenére a fordító a nemesség különböző fokainak és eredetének leírásáról szóló részben benne felejtí a „Mariano mio” megszólítást, bár az a kötetből nem derül ki a latin verziót nem ismerő olvasó számára, hogy ki lehet az így megszólított személy. Ettől az apró hibától eltekintve elmondhatjuk, hogy a Venetói

cioè il manoscritto Magliabechiano VI, 39 della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, peraltro privo di prefatoria e delle lettere del Piccolomini al Sozzini e allo Schlicht [sic!].” „Egy másik fordítást készített [Alamanno Donati fordításán kívül – M. Á.] valószínűleg a 15. század végén egy venetói eredetű névtelen, ahogyan erről egyetlen (első lapján csodálatosan miniált) példány, vagyis a Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze Magliabechiano VI, 39 jelzetű kézírata tanúskodik, amelyből egyébként hiányoznak Piccolomini Sozzinihez és Schlichthez írott bevezető levelei.”

általában elég hűséges fordítója a latin szövegnek. Mind a fordító hozzátoldásai, mind kihagyásai elsősorban a Piccolomini eredetijében nagy számban előforduló mitológiai utalásokra vonatkoznak.¹⁷⁴ Az esetek többségében a Venetói a mitológiai hősök neveit valamilyen egyéb jellemzővel, jelzővel egészíti ki. Például Heléna esetében a fordító kiegészítése a lakedaimóni (3r), vagy Parisznál a trójai (3r) jelző, míg Memnón esetében a hős neve mellett a fordító megemlíti szülei, Tithónosz és Auróra személyét is. Vannak olyan esetek, amikor Piccolomini csupán utalást tesz egy mitológiai történetre, de elhallgatja annak szereplőit vagy a helyet, ahol az események játszódtak, ilyenkor a fordító betoldja a hiányzó személy- és helyneveket. Az előbbire példa lehet a három istennő, vagyis Juno, Pallasz Athéné és Venus említése, akiket Parisz álmában látott (1v),¹⁷⁵ a római Lucretián erőszakot tevő Sextus Tarquinius neve (9v), vagy a Phyllist eláruló Démophoón (18v); míg utóbbira például hozhatjuk Kolchhis szigetének nevét, ahonnan Iaszón ellopta az aranygyapjat (47v).¹⁷⁶ A fordító nagyon kevés esetben hagy ki a latin szövegből, kihagyásai közül azonban két érdekeset kell megemlítenünk: Eurialus és Lucretia első szerelmes éjszakájának végén a latinban¹⁷⁷ egy utalás hangzik el a bibliai Ámnonnak nővére, Támár iránt érzett szerelmére és utóbb kialakult gyűlöletére. Ezt a bibliai történetet (Sámuel II 13, 1-22) a Venetói törli saját változatából, talán azért, mert az a vérfertőzés egyik példája is. A fordító másik érdekes kihagyása a latin novella Pacorus-epizódjában található,¹⁷⁸ ahol, mint már említettem Dévay latin kiadásának tárgyalásánál, utalás történik Phalarisnak, Agrigentum zsarnoki uralkodójának érc bikájára avagy lovára,¹⁷⁹ amelybe a zsarnok bezáratta ellenségeit, és

¹⁷⁴ Ennek a fordításnak a tárgyalása során a Pirovano szerkesztette kiadás oldalszámait is hivatkozom, mert szövege néhány helyen eltér a disszertáció 4. sz. mellékletében közölt szövegemtől. PICCOLOMINI, *i.m.*

¹⁷⁵ A Venetói Névtelen vegyesen használja a görög és a római mitológiai elnevezéseket.

¹⁷⁶ A Venetói Névtelennél, ahogy egyébként a Pataki Névtelennél is, Kolchhis mindig szigetként szerepel.

¹⁷⁷ PICCOLOMINI, *i.m.*, 72.

¹⁷⁸ PICCOLOMINI, *i.m.*, 78.

¹⁷⁹ Valerius Maximus már hivatkozott helyén (*Fact. et dict. mem.* IX 2, 9) és az ő nyomán más antik szerzőknél is Phalaris érc bikájáról van szó. A Piccolomini-szöveghagyomány többségében azonban, mint

hagyta, hogy azok megfőjenek az átforrósodott fémszörnyetegben. A fordító kihagyja ezt az utalást, talán mert túlságosan horrorisztikusnak tartja Phalaris történetét, talán mert nem is ismeri azt. Véleményem szerint a fordító kiegészítéseit és kihagyásait is művének szerelmi célzata és feltételezett női olvasója indokolja: a történet egy gyönyörű, bár tragikus végű szerelmi kapcsolatot mesél el, így jól használható az udvarlás során, de azokat a részeit, amelyek kevésbé érthetőek vagy kevésbé elegánsak az érzékeny fülek számára, meg kell változtatnia és a szeretett nő finom ízléséhez igazítania. Valószínűleg ebből az okból hagyja ki a Venetói a Schlicknek és Sozzininek szóló leveleket saját verziójából, és ezért magyarázza, bővíti a mitológiai utalásokat.

Most pedig néhány olyan filológiai hely következik, amelyek reményeim szerint közelebb visznek minket a Venetói Névtelen lehetséges latin forrásának vagy forrásainak megtalálásához.

A latin novella többször említett Pacorus-epizódjában a Lucretia szerelmére áhító magyar lovag az első alkalommal egy virágcsokorba rejtve próbál levelet küldeni az asszonynak, de bizonyos diákok, akik irigykednek a császári katonákra, megtalálják a levelet és megmutatják azt Lucretia férjének. A venetói fordításban ezen a helyen a következő sorok állnak:

(37r) „una viola cum foglie indorate: nel pomolo de la qual avea ascoso una epistola (37v) amatoria scripta in subtilissima carta (...) Recevuto che lebbeno lo aperseno e **trovoeli quello che alle nostre matrone sole esser** (38r) **gratissimo cioè quella lettera amatoria. Ma poi che cognoscetteno esser de quelli de la compagnia di Cesar cominzano haver invidia et odio: perché quella gente ne lo principio che venneno solea molto esser sbeffata in Sena:** et habuda inodio: perché le donne haveano più piacer de arme fazante strepito che di eloquentia delle lettere. Adoncha per ogni via cercavano como li potesseno far despiacer.”¹⁸⁰

fentebb említettem, Phalaris lováról olvashatunk, s én eddig csak egyetlen olyan kiadást találtam, a H 234 jelűt, amelyben *tauro Phalaris* alak szerepel.

¹⁸⁰ „Egy aranyos levelekbe kötött ibolyát, amelynek a gombjába egy nagyon finom papírra írt szerelmes levelet rejtett (...) Ahogy kezükbe kapták, kinyitották, és azt találták, ami a mi asszonyainknak nagyon kedves szokott lenni, vagyis a szerelmes levelet. De aztán, hogy megértették, hogy a

Véleményem szerint a kiemelt mondatok furcsasága a latin hagyomány egy romlott változatában gyökerezik. Alább az első bekezdésben találhatjuk a *Historia* latin hagyományának nagyobb részében jelen lévő helyes olvasatot, a másodikban pedig azt a változatot, amely a Venetói fordításának forrásául szolgálhatott:

„Sequitur Pacorus violam in manibus gestans deauratis foliis, in cuius collo epistulam amatoriam subtilibus inscriptam membranibus absconderat. (...) Parumper, ultra progressa violam alteri ex virginibus dedit. Nec diu post obviam facti sunt duo studentes, qui virgunculam, ut sibi florem traderet, non magno negotio induxerunt. Apertoque violae stipite **carmen amatorium invenerunt. Solebat enim hoc hominum genus pergratum esse matronis nostris. Sed postquam Caesaris curia Senas venit**, irrideri et despici et odio haberi coepit, quia plus armorum strepitus quam litterarum lepor nostras feminas oblectabat. Hinc grandis livor et simultas ingens erat quaerebantque togae vias omnes, quibus possent nocere sagis.”¹⁸¹

„Sequitur Pacorus violam in manibus gestans deauratis foliis, in cuius collo epistolam amatoriam subtilibus inscriptam membranibus asconderat. (...) Parumper ultra progressa violam alteri ex virginibus dedit nec diu plus obviam facti sunt duo studentes: qui vergunculam ut sibi florem traderet non magno negotio induxerunt: apertoque viole stipite: **carmen pergratum esse matronis nostris. Sed plus quam caesaris amatorium invenerunt. Solebat hoc hominum genus cum Senas venit**: irrideri despici et odio haberi, quia plus armorum strepitus

Császár kíséretéből valók, elkezdtek irigykedni rájuk és elkezdték gyűlölni őket: mert ezek az emberek [a diákok] az elejétől fogva [hogy emezek, a katonák] megjöttek; nagy gúny tárgyai lettek Siénában, és gyűlölni kezdték őket, mert az asszonyok nagyobb gyönyörűséget leltek a zörgő fegyverekben, mint az ékesszóló irodalomban. Ennél fogva [a diákok] minden áron azt keresték, miként tudnának ártani nekik [a katonáknak].”

¹⁸¹ „Pacorus követte őt, kezében egy aranyos levelekbe kötött ibolyával, amelynek a nyakába egy nagyon finom papírra írt szerelmes levelet rejtett (...) Kissé tovább menve [Lucretia] az ibolyát az egyik leánynak adta, de nem sokkal később útjukba került két diák, akik nem nagy erőfeszítés árán rávették a leányt, hogy adja nekik a virágot. Miután kinyitották az ibolya szárát, **szerelmes verset találtak. Nagyon kedves szokott lenni ez az emberfajta a mi asszonyaink. De miután a Császár udvara Sienába jött**, elkezdtek kinevetni, megvetni és gyűlölni őket, mivel asszonyaink nagyobb gyönyörűséget leltek a fegyverek zajában, mint az irodalom kellemességében. Ebből nagy irigység és hatalmas ellenkezés támadt, s a tógások kerestek minden utat, melyen a katonaköpenyeseknek ártani tudnának.” Pirovano kiadásában (PICCOLOMINI, i.m., 78.) a *dedit* igealak helyett *tradidit* áll, a *togae* főnév helyett pedig *technae*. Ez utóbbi esetben, úgy gondolom, itt és a disszertáció 4. sz. mellékletében jobb olvasatot hozok, mivel a tóga és a katonaköpeny kifejezések használatával teljesebb a diákok és katonák viszályára utaló metonimikus szerkesztet.

quam litterarum lepor nostras foeminas oblectabat. Hinc grandis livor et simultas ingens erat: quaerebantque toges vias omnes: quibus possunt nocere sagis.”¹⁸²

Mint láthatjuk, a második idézetben zavar támad a körül, hogy mit találnak a diákok a virágcsokorba rejtve, és ki vagy mi az, ami kedves szokott lenni a siénai asszonyoknak. A latin hagyomány e két változatát E. J. Morrall elnevezését követve¹⁸³ nevezem *carmen amatorium*-ágnak illetve *carmen pergratum*-ágnak. Morrall, és részben a saját kutatásaimra támaszkodva azt mondhatom, hogy tizenkét olyan kiadást vehetünk kézbe napjainkban, amelyek a latin hagyomány *carmen pergratum*-ágához tartoznak. A következő kiadásokról van szó:

1. H 214 Historia de duobus amantibus, s. l. Köln, s. t. Ulrich Zell, s. a. cc. 1470, 4.
2. H 218 Historia de duobus amantibus, s.l. Sant’Orso, s. t. Giovanni da Reno, s. a. 1475, 4.

Vizsgált példány: München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. s. a. 1733b.
3. H 219 Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, s. l. Strassbourg, s. t. Johann Pruss, s. a. cc. 1489, 4.

Vizsgált példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 80-a-quod-4., München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. s.a. 1733f.
4. H 221 Historia de duobus amantibus, s. l. Löven, s. t. Aegidius van der Heerstraten, s. a., 4.

¹⁸² „Pacorus követte őt, kezében egy aranyos levelekbe kötött ibolyával, amelynek a nyakába egy nagyon finom papírra írt szerelmes levelet rejtett (...) Kissé tovább menve [Lucretia] az ibolyát az egyik leánynak adta, de nem sokkal később útjukba került két diák, akik nem nagy erőfeszítés árán rávették a leányt, hogy adja nekik a virágot. Miután kinyitották az ibolya szárát, **asszonyainknak nagyon kedves verset. De többet, mint császári szeretőt találtak. Szokott lenni ez az emberfajta mikor Siénába jött** elkezdtek kinevetni, megvetni és gyűlölni őket, mivel asszonyaink nagyobb gyönyörűséget leltek a fegyverek zajában, mint az irodalom kellemességében. Ebből nagy irigység és hatalmas ellenkezés támadt, s a tógások kerestek minden utat, melyen a katonaköpenyeseknek ártani tudnának.” Mint látható, a latin értelmetlensége miatt igen nehezen fordítható le.

¹⁸³ MORRALL, *The early editions... i. m.*, 216-229.

- 5. H 226** Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Lipcse, Conrad Kachelofen, s. a. 1489-1495, 4.
Vizsgált példány: Hamburg, Staats- und Universität Bibliothek Carl von Ossietzky, AC IV 80., München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc.s.a.1733e.
- 6. H 233** Historia de duobus amantibus, Velence, s. t. Bernardino Stagnino, 1483, 8 VII, 4.
Vizsgált példány: München, Bayerische Saatsbibliothek, 4 Inc. c. a. 321.
- 7. H 235** Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Antwerpen, Mathiam Goes, 1488, 4.
Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1082.
- 8. H 236** Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Antwerpen, Gerard Leeu, 1488, 4.
Vizsgált példány: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 10. H. 36.
- 9. H 240** Historia de duobus amantibus, Velence, Piero Quaregni, Giovan Battista Sessa, 1497, 10 III, 4.
- 10. C 70** Historia de duobus amantibus, s. l. Róma, s. t. Johannes Bulle, s. a. cc. 1480, 4.
- 11. P 157** Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Köln, Heinrich Quentell, s. a. cc. 1495, 4.
Vizsgált példány: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 3. H. 32.
- 12. HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS** Velence, Giovan Battista Sessa, 1504, 17 XII, 4.
Vizsgált példány: Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, MAGL. 5. 9. 362/c

A *Historia de duobus amantibus* számos latin edíciójának e szűkített csoportját megvizsgálva találhatunk néhány egyéb bizonyítékot is a Venetói Névtelen forrásával kapcsolatos feltételezésekre.

Itt ismét azt a szöveghelyet kell idéznem, amelyre már Alamanno Donati fordítása kapcsán is utaltam. Eurialus a Lucretiával töltött első boldog éjszakája után útközben hazafelé összetalálkozik három barátjával:

(34v) „Parlando cussi vette tre suoi compagni cioè Niso, Achate et Plinio.”¹⁸⁴

Mint már korábban említettem, a Palinurus-Plinius szövegromlás mindösszesen huszonhét latin kiadásban van jelen, a számunkra itt fontos tizenkettőből pedig tizenegyben, egyetlen kivételt a H 221-es kiadás képez, amelyről nincs információm.

Szintén még a történet elején, amikor Lucretia kezdi beismerni saját magának, hogy beleszeretett Eurialusba, felidéz néhány hősnőt, akik szívüket és szeretőiket követve hazájukból távoli országokba mentek:

(6r) „Helena volse da Paris esser rapida. Che bisogna de Danae dire over di Medea che simile sono.”¹⁸⁵

Ezen a helyen a Danaéra való utalás nem tűnik túl helyénvalónak, hiszen őt apja, Akrisziosz a Zeustól született fiával, Perszeusszal együtt egy ládába záratta, és kivetette a tengerre. Úgy vélem azonban, hogy ez a hiba nem a fordító tévedése, hanem a latin forrásban gyökerezik. A latin hagyomány többségében ez a hely így hangzik: „Rapi

¹⁸⁴ „Így beszélve meglátta három társát, azaz Nisót, Achatét és Pliniót.”

¹⁸⁵ „Heléna akarta, hogy Parisz elrabolja. Ugyan mit kell mondani Danaéről vagy Médeiáról, akik hasonlóak.”

Helena voluit; non invitam asportavit Paris. Quid Hariadnam referam, vel Medeam?”¹⁸⁶ A kutatások szerint azonban legalább tizennégy latin kiadásban Ariadné-Hariadna neve helyett Diana neve szerepel, és e kiadások közül nyolc éppen a mi tizenkettes *carmen pergratum*-csoportunkba tartozik: H 218, H 219, H 226, H 233, H 235, H 236, P 157 és Velence 1504. Véleményem szerint könnyen elképzelhető, hogy a fordító a latin szövegben Diana alakot látva kijavítja azt Danaéra, mert ez utóbbi története még mindig jobban illeszkedik a szöveggörnyezetbe, ahol szívüket követő nőkről van szó, mint Diana története, aki szűz istennő volt, és férfit nem ismert.

Szintén említettem már a Donati-fordítás kapcsán a három bibliai szereplő esetét, akik maguk is a szerelem áldozataivá váltak. A venetói szövegében a 45v oldalon – akárcsak korábban Donati – azonban csak két hőst említ a háromból:

(45v) „Sai che da tal passione non fo libero el sapientissimo Salomone ne ancora il fortissimo Sansone.”¹⁸⁷

Ez a fordító is valószínűleg azért hagyja ki Dávid nevét, mert az nem szerepel az előtte álló latin szövegben sem. A mi tizenkét kiadásunk közül legalább hétből, a H 218, H 226, H 233, H 235, H 236, P 157 és Velence 1504 edíciókból is hiányzik a zsoltárszerző király neve, és csak Sámson és Salamont találjuk meg bennük.

Eurialus ugyanebben a beszélgetésben idézi fel Pandalusnak Hippia¹⁸⁸ történetét, aki annak ellenére, hogy egy római szenátor felesége volt, beleszeretett egy gladiátorba, és férjét elhagyva követte szeretőjét Egyiptomba. A Venetói Névtelen szövegében

¹⁸⁶ PICCOLOMINI, *i.m.*, 30. „Heléna akarta a rablást, nem akaratlant vitt el Parisz. Mit mondjak Ariadnéról vagy Médeiáról?”

¹⁸⁷ „Tudod, hogy ettől a szenvedélytől nem szabadult a legbölcsebb Salamon, de még a legerősebb Sámson sem.”

¹⁸⁸ A név a Piccolomini szöveg latin változataiban Hippia és Ippia, az olaszban Ippia alakban fordul elő, Juvenalisnál azonban Eppia. Én a latinban előforduló Hippia formát használom.

azonban az asszony a szenátort követi Egyiptomba, és a történetre elég röviden és zavarosan utal:

(49v) „quanto se la perdesse seguitando mi tutto el populo sapiendo questo. Ippia seguito quel senator romano fino in Egipto. Unde non serebbe meraviglio sa cosa sequitasse mi el qual a casa mia sono nobile et potente.”¹⁸⁹

Egy ideális latin szövegben, Juvenalis megfelelő helyére utalva (VI. 82-83)¹⁹⁰ a történet így hangozna:

„quam si sciente populo illam perdiderit me sequentem. **Nupta** senatori Romano secuta est **Ippia** ludum ad Pharon et Nilum famosaque menia Lagi. Quid, si me domi nobilem atque potentem Lucretia sequi statuat?”¹⁹¹

Én azonban legalább két példát tudok felhozni a vizsgált tizenkét kiadásból, amelyekben már megtalálható a Hippia családi viszonyai körüli zavar, s ezek segítségével magyarázható a fordítási tévedés is:

(H 218, H 236, P 157) „... quam si sciente populo illam prodiderit me sequentem. Senatori romano secuta est **ippia**[!] ludum ad pharon formosaque menia lagi. Quid si me domi nobilem atque petentem[!] sequi statuat?”¹⁹²

(H 233, Velence 1504) „Quam si sciente populo illam perdiderit me sequentem. Senatori romano secuta est. **Ipsa**[!] ludum ad pharon formosaque menia lagi. Quid si me domi nobilem atque potentem sequi statuat.”¹⁹³

¹⁸⁹ „Mennyit veszítene [Lucretia], ha az egész nép tudtával engem követne. Ippia követte azt a római szenátort egész Egyiptomig. Ezért nem lenne különös, ha ő engem követne, aki otthon nemes és hatalmas vagyok.”

¹⁹⁰ Juvenalis eredetijében a hely a következő: „Nupta senatori comitata est Eppia ludum / ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi.” „Eppia egy vívót követett, noha férje senator, / Nílusig és Pharosig s Lagos buja vára faláig.” Muraközy Gyula fordítása.

¹⁹¹ PICCOLOMINI, *i.m.*, 90. „Amit [a hírnevét] elvesztene [Lucretia], ha a nép tudtával követne engem. Római szenátor hitvese, Ippia követte a vívót, a Pharosig és Nílusig, és a hírhedt Lagos városfaláig. Mi lenne, ha [Lucretia] követni akarna engem, aki nemesi születésű és hatalmas vagyok?”

¹⁹² „Amit [a hírnevét] elárulná [Lucretia], ha a nép tudtával követne engem. Római szenátor hitvese, Ippia követte a vívót, a Pharosig és a szép Lagos városfaláig. Mi lenne, ha [Lucretia] követni akarna engem, aki nemesi születésű és törekvő vagyok?”

Mint láthatjuk, ezekből a romlott szövegekből kimarad a *nupta* szó, s ezzel teljesen megváltozik a mondat értelme, a második idézetből pedig már Hippia neve is eltűnik, csak egy mutató névmás utal rá. Megvizsgálva a Venetói szövegét, két dolog tűnik számomra logikusnak: az egyik, hogy a fordító olyan szöveget látott, amelyben még benne volt Hippia neve, a másik pedig, hogy a Venetói nem ismerte a római matróna történetét, mert még a nevét látva sem tudta kijavítani a hibát, amely szerint az asszony a szenátort, nem pedig a szeretőjét követte Egyiptomba. Röviden szólva tehát a Venetói Névtelen előtt álló szövegben szerepelnie kellett Hippia nevének és a családi kapcsolataival kapcsolatos tévedésnek is.

Említettem már a Donati-fordítás kapcsán a férfiszépség három példáját, akikhez Lucretia kedvesét hasonlítja. A latin hagyomány nagyobb részében ezen a helyen Hippolitosz, Ganümedész és Diomédész neve szerepel, a venetói szövegben azonban, akárcsak a latin hagyomány kisebb hányadában, harmadik példaként Adónisz kerül elő:

(59r) „Tu sei el mio Ganymede, el mio Hyppolito et el mio Adone.”¹⁹⁴

Eddig a fent felsorolt tizenkét kiadás között hármat találtam, a H 218, H 233 és Velence 1504-es edíciókat, amelyekben valóban Adónisz neve áll Diomédészé helyett.

Végül szeretnék még két olyan szöveghelyet bemutatni, amelyek ugyan kevésbé jellegzetesek, mint a névhasználatra vonatkozó korábbi példáim, mégis azt hiszem, hogy segítségünkre lehetnek a Venetói Névtelen forrásának azonosításában. Eurialus első Lucretiának írott levelében megromlott egészségi állapotáról panaszkodik, és „betegsége” okozójaként az asszony kegyetlenségét említi, a venetói változatban így írva:

¹⁹³ „Amit [a hírnevét] elvesztene [Lucretia], ha a nép tudtával követne engem. Követte a római szenátort. A nő a Pharosig és a szép Lagos városfaláig. Mi lenne, ha [Lucretia] követni akarna engem, aki nemesi születésű és hatalmas vagyok.”

¹⁹⁴ „Te vagy az én Ganümedésem, az én Hippolitoszom és az én Adóniszom.”

(13r) „Tu me ai tolto lo uso del mangiare et bereve.”¹⁹⁵

A latin szöveghagyomány e helynek a mentén két nagy ágra bontható, ahogyan erről már írtam a Donati-féle verzió kapcsán, s nagyon valószínű, hogy a venetói forrása is ahhoz a kisebbségi csoporthoz tartozik, amelyben a „Tu mihi et cibi et potus usum abstulisti” olvasat áll. Az általam vizsgált tizenkettő közül ehhez a csoporthoz tartozik legalább nyolc kiadás is: H 218, H 219, H 226, H 233, H 235, H 236, P 157, Velence 1504.

Utolsó közös éjszakájukon Eurialus hevesen dicséri Lucretia tagjainak szépségét, köztük kebleit is:

(59r) „O pecto speciosissimo, o tettine resplendente: tocco io vui?”¹⁹⁶

Ez a fordítás arra enged következtetni, hogy a venetói forrása a latin hagyományban kisebbségi olvasatot, „papillae prenitide”, vagyis „fehér, világos mellek” alakot tartalmazott. Ez a variáns az eddigi kutatások szerint összesen tizenhárom kiadásban található meg, amelyek közül nyolc a mi *carmen pergratum*-águnkhoz tartozik: H 218, H 219, H 226, H 233 [mamille], H 235, H 236, P 157, Velence 1504 [mamille].

Összegezve az elhangzottakat, elmondható, hogy a Venetói Névtelen forrása – akár kézirat, akár nyomtatvány volt –, nagyon hasonló lehetett ahhoz a tizenkét nyomtatott kiadáshoz, amelyeket fentebb az X-ág *carmen pergratum* csoportjaként felsoroltam, és feltételezhetően rokonságot mutat az Alamanno Donati-féle fordítás forrásával is. A Venetói Névtelen forrásának közelebbi azonosításában, akárcsak Donati forrása esetében, valószínűleg a Diomédész-Adónisz variánsokat mutató hely a

¹⁹⁵ „Te megfosztottál engem az evés és az ivás szokásától.”

¹⁹⁶ „Ó gyönyörűségecs kebel, ó fehér mellek: titeket érintelek-e?”

meghatározó, vagyis mindkét esetben olyan forrást kell feltételeznünk, amelyben Adónisz olvasat állt. Mint az elhangzott, jelenleg három kiadást ismerek ezzel az olvasattal, a H 218, H 233 és Velence 1504 jelűeket, de adataim még bővítendők. Lényeges megjegyezni továbbá azt is, hogy az a hiba, amely létrehozta a latin hagyomány *carmen pergratum*-ágát, nem tükröződik Donati fordításában. Ennek oka lehetett az, hogy Donati felismerte a hibát – hiszen, ahogy korábban idéztem, előszavában maga is bevallotta, hogy több helyen kijavította az előtte fekvő szöveget – és ezért nem fordította le, de oka lehetett az is, hogy Donati eleve olyan forrásból dolgozott, ami nem tartalmazta ezt a hibát, a többi felsorolt fontos filológiai jegyet azonban igen. E feltételezés alátámasztásához azonban a *carmen pergratum* és a *carmen amatorium* szövegcsoporthoz minden tagjának vizsgálatára szükség lenne, amely vizsgálat elvégzésére jelen dolgozat keretei között nem vállalkozhattam.

Természetesen a Venetói Névtelen forrásával kapcsolatos kutatás sem érhet itt véget, azt a többi inkunábulum részletesebb vizsgálatával, valamint három egyéb tizenhatodik századi, Velencében kiadott nyomtatvány feltárásával kellene folytatni, olyanokéval, amelyeket sem a korábbi kutatók, sem jelen sorok írója nem vehetett még kézbe. E három kiadás a következő:

[HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Velence, Melchiorre Sessa, 1514, 4.

[HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Velence, Melchiorre Sessa, 1515. 17 IX, 4.

[HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Velence, Melchiorre Sessa, 1529.

Elképzelhető, hogy e három nyomtatvány késeiisége miatt nem szolgálhatott a Venetói Névtelen forrásául, akinek munkáját, mint már említettem, Paolo Viti a 15-16. század fordulójára datálta, de ettől függetlenül is, elsősorban a latin Piccolomini-

filológia szempontjából fontos lenne választ kapnunk arra a kérdésre, hogy ezek a kiadások is a latin szöveghagyomány sokat emlegetett *carmen pergratum*-ágához tartoznak-e.

Ezek a vizsgálatok talán hozzásegítenének ahhoz, hogy bizonyíthassam egy olyan feltevésemet, amelyre jelenleg cáfolhatatlan bizonyítékom nincs: nemcsak a Névtelen fordító, de a forrásául szolgáló szöveg származási helye is Velence környékén lehetett.

A franciák: Maître Anthitus Favre és Octovien de Saint-Gelays

Nem sokkal a második olasz fordítás után, 1490 körül készítette el Maître Anthitus Favre a Piccolomini-mű első francia nyelvű fordítását,¹⁹⁷ amelynek ma csak egyetlen, Lyonban publikált kiadását ismeri a szakirodalom. A novellát Favre nagyobb részben prózában ültette át anyanyelvére, de a lírai részeknél versbe szedte a szereplők szavait, és elsősorban a női közönségre számítva sok helyen bővítette a szöveget saját felvezető mondataival, magyarázataival is, így biztosítva, nehogy az olvasó belezavarodjon a történetbe, vagy félreértse a leírtakat.¹⁹⁸ A fordító módszeresen próbálta saját közönségéhez igazítani fordítását, és ebben odáig ment, hogy előrtölte az Eurialus és Sosias germán származására utaló részeket, és a két szereplőt a francia nemzet tagjainak állította be.

¹⁹⁷ *Lystoire des deux vrays amans eurial & la belle lucesse*, Lyon, Jean de Vingle, 1490 körül.

¹⁹⁸ A két francia fordításra vonatkozó adatokat egyrészt Else Richter könyvéből, másrészt Ines Ravasini idézett munkájából vettem. Ld. *Eurialus und Lukrezia l'ystoire de Eurialus et Lucesse, vrays amoureux, selon pape Pie* übers. von Octovien de Saint-Gelais. Mit Einl., anm. u. glossar hrsg. von E. RICHTER, Niemeyer, Halle a.s., 1914. Ez a kiadás tartalmazza a Piccolomini-novella első két francia fordításának összehasonlítását. Lásd még RAVASINI, *i.m.*, 65-74.

Körülbelül Favre fordításával egy időben dolgozott saját változatán Octovien de Saint-Gelays, aki munkáját 1493-ban Párizsban jelentette meg,¹⁹⁹ és fordításának egyben ez az egyetlen ismert kiadása is. Saint-Gelays 4700 sornyi versben fordította le a két szerelmes történetét, elsősorban metrikai megfontolások miatt jelentősen bővítve az elbeszélést. A történet szempontjából ez a francia fordító is ragaszkodik latin forrásához, de a különböző szereplők nemzeti hovatatozására utaló részeket ő is elmosza, általánosan csak azt mondva róluk, hogy külföldi országokból származtak. Saint-Gelays kiadásának legérdekesebb része talán az, hogy a verses fordítás mellett a margón feltünteti az éppen fordított latin szakasz kezdősorát, és a történet egyes szakaszainak alcímeit ad, hogy ezzel is segítse olvasóit a történetben való tájékozódásban.

Az általam ismert szakirodalom sajnos egyik francia fordítás esetében sem nyújt felvilágosítást arról, hogy Favre illetve Saint-Gelays milyen latin forrásból dolgozhattak.²⁰⁰ A fordítások a Pataki Névtelen munkájával nem mutatnak kapcsolatot.

Az ismeretlen spanyol fordító munkája

Ines Ravasini már többször hivatkozott kötetének megjelenéséig az volt az elterjedt nézet, hogy a *Historia de duobus amantibus* spanyol nyelvű változata először 1512-ben

¹⁹⁹ *L'ystoire de Eurialus et Lucesse. Vrays amoureux. Selon Pape Pie*, Párizs, Antoine Vérard, 1493. Legutóbbi modern kiadása: E. S. PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques. Cinthia – Historia de duobus amantibus avec L'ystoire de Eurialus et Lucesse d'Octovien de Saint-Gelais – De remedio amoris*, Présentation et traduction par Frédéric DUVAL, Turnhout, Brepols, 2003.

²⁰⁰ A 16. század folyamán másik négy francia szerző is újrafordította a két szerelmes történetét, ezeknek azonban csak bibliográfiai adatait ismerem, így még rövid jellemzésükbe sem bocsátkozhatom. Jean MILLET, *L'istoire delectable et recreative de deux parfaits amants estans en la cité de Sene ...*, Paris, Nicolas Chrestien, 1551. Jean MAUGIN, *L'amour d'Eurialus et Lucesse, par lequel est succinctement démontré quel profit vient du chaste amour et quel dommage de l'impudique. Avec quelque epistres ...*, Lyon, 1556. François DE BELLEFOREST, *Histories tragiques extraites de l'italien de Bandel ...*, Paris, Jean Bordeaux, 1582, ff. 230-267. François DE LOUVENCOURT, *Les Amans de Sienne, où l'on prouve que les Femmes font mieux l'amour que les Vefves et les Filles*, Paris, 1598, Jean Gesselin. Az adatokat idézi Frédéric Duval. PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques ...*, i.m., 31.

jelent meg Sevillában Jacobo Cromberger nyomdájában,²⁰¹ de a spanyol kutató bebizonyította, hogy az anonim fordításnak volt egy 1496 körül, Salamancában napvilágot látott kiadása is.²⁰² A névtelen spanyol fordító munkájának népszerűségére vall, hogy a művet 1524-ben változatlan formában és címmel ismét Jacobo Cromberger, majd 1530-ban örököse, Juan Cromberger adta ki, valamint tudomásunk van egy 1538-ban Toledóban megjelent kiadásról is, amelynek nyomdája ismeretlen.²⁰³ Ennek a fordításnak a készítője is híven követi a latinban olvasottakat, és úgynevezett félrefordításai vagy hibái is éppen ebből erednek. Ravasininek e hibák alapján sikerült leszűkítenie egy kézirastra és hét római nyomtatványra²⁰⁴ azoknak a szövegeknek a körét, amelyek legközelebb állhatnak az egykor a fordító előtt fekvő szöveghez. A spanyol fordító egyébként nem írta át a két szerelmes történetét a boldog befejezés kedvéért, és úgy látszik, nem befolyásolta őt a francia fordítóknál megfigyelt enyhe németellenesség sem. Akárcsak a korábban tárgyalt nemezeti nyelvű fordításoknak, a spanyol változatnak sincs bizonyítható köze a magyar fordításhoz.

Az angol fordítás

A *Historia* nemzeti nyelvű változatai között időrendben az első angol nyelvű fordításhoz érkeztünk, amelyet 1553-ban Londonban John Day nyomtatott ki,²⁰⁵ és amelynek szerzője ismeretlen. Akárcsak a spanyol fordító esetében később Ravasinit, az

²⁰¹ *Hystoria muy verdadera de dos amantes Eurialo franco y Lucrecia senesa*, Sevilla, Jacobo Cromberger, 28. VII. 1512.

²⁰² *Estoria muy verdadera de dos amantes Eurialo franco y Lucrecia senesa*, Salamanca, a *Gramática Nebrija* tipográfiájával, 1496 körül. Az első két spanyol kiadásról és datálási kérdéseikről lásd: RAVASINI, *i.m.*, 159-177.

²⁰³ A további kiadásokról részletesen lásd: RAVASINI, *i.m.*, 178-191.

²⁰⁴ A kézirat ma München, Bayerische Staatsbibliothek, Codices Latini Monacenses, CLM 27063 jelzeten, Ravasininél a jele Ms. A nyomtatványok tételszámai a következők: H 225, H 234, H 237, C 64, C 65, R 3, BMC IV. 44. RAVASINI, *i.m.*, 197.

²⁰⁵ *Euryalus and Lucretia The goodli history of the moste noble and beautifull ladye Lucrece of Scene in Tuskane*. John Day, London, 1553.

angol névtelennél a mű latin forrását feltárni szándékozó E. J. Morrallt is a fordításban tükröződő végletekig menő forráskövetés vezette nyomra, és végül egy nyomtatványban határozta meg a forrással egyenértékű szöveget.²⁰⁶ Ez a H 236 jelű antwerpeni kiadás, amelynek bibliográfiai leírását fentebb közöltem, hiszen ez a latin hagyomány X-ágának *carmen pergratum* csoportjába tartozik, vagyis ugyanabba a szövegcsaládba, amelynek valamely tagjából a Venetói Névtelen is dolgozhatott, s amellyel némileg Alamanno Donati forrása is rokoníthatónak látszik. Ezért úgy vélem, nincs szükség arra, hogy a *carmen pergratum*-ágot elkülönítő korábban citált filológiai helyeket itt újra bemutassam, elegendő csupán a nyomra vezető helyet idézni:

„Pacorus folowed her wyth a violet wyth golden leaues in his hande, in the stalke whereof ho hadde hydde a letter of loue, wrytten in fine letters (...) And shortelye after they mette wyth two scholers, whyche I wot not how lyghtly obtayned the floure of the mayde, and opening the stalke, **founde the pleasaunte letter. Nowe after the matrones of Scene, had founde the louers, that the Emperoure broughte, and after the Courte was come thyther,** these folke were mocked and deceyued, and little estemed, for the clatterynge of harneys delyted more these women then eloquence of learynge. Here vppon gerwe greate enuye, and the long gowns soughte alwayes howe to lette the courtiers.”²⁰⁷

Az eredeti Piccolomini-történethez képest az angol fordító nem iktat be jelentős változtatásokat saját munkájába, talán csak a latinban olvasható erotikus utalásokat igyekszik halványítani. Ennek jó példája az a megoldás, amikor Eurialus harmadik levelében az angol fordító szerint a férfi nem fecskévé akar válni, hogy bejuthasson Lucretia szobájába, de nem is bolhává, ahogyan a latinban állt, hanem egyszerűen egy

²⁰⁶ A forrás kiválasztásának folyamatáról lásd többször idézett művét. MORRALL, *The early editions ...*, i.m., 216-228.

²⁰⁷ *The Goodli history...*, i. m., 26. o. és 54. o. 26/26-32. jegyzetek. „Pacorus követte őt, kezében egy aranyos levelű violával, amelynek a szárába egy finom levelekre írt szerelmes levelet rejtett (...) És kevéssel ezután találkoztak két diákkal, akik én nem tudom hogyan, megszerezték a fiatal lánytól a virágot, és kinyitván a szárát, megtalálták a kellemes levelet. **Immár, miután a sienai asszonyok rátaláltak a szeretőkre, akiket a Császár hozott, és az Udvar odajött,** ezeket a fickókat kigúnyolták és becsapták, és kevéssé értékelték őket, és ezek az asszonyok nagyobb örömeiket lelték a lószerszámok zörgésében mint a tanulás ékesszólásában. Innen aztán nagy irigység támadt, és a talárosok mindig arra törekedtek, hogyan akadályozzák az udvaroncokat.”

kisebb állattá.²⁰⁸ A fordító a következő latin sort fodítja-ferdíti: „O! utinam possem fieri hirundo; sed libentius trasformari in pulicem vellem, ne mihi fenestram clauderes.”²⁰⁹ Az angolban azonban így olvasható: „Would to God as thou sayest, that I myghte be a swalowe, ye, or a lesse thynge, that thou myghte not shyte thy wyndowe aganyste me.”²¹⁰ A fordító bizonyosan érti, hogy miről szólnak Eurialus szavai, de ő maga valószínűleg erkölcsi megfontolásból nem veszi át a szexuális utalást.

Ines Ravasini és E. J. Morrall munkái alapján úgy tűnik, hogy a *Historia* meglehetősen népszerű volt Angliában, az itt említetten kívül ugyanis a novellának még négy olyan fordításáról közölnek adatokat, amelyek a 16-18. század folyamán születtek.²¹¹ A magyar fordítással természetesen az Angol Névtelen munkája sem mutat rokonságot.

Krzysztof Golian lengyel fordítása

A Pataki Névtelen műve előtt, vagy azzal megközelítőleg egy időben készült *Historia*-fordítások közül utolsó előttiként szót kell még ejtenem Krzysztof Golian lengyel nyelvű verses átköltéséről, amelynek korai kiadásából egyetlen címlapján csonka példány maradt fenn *Historya piekna o miłości Euriala z Lukrecya* címmel. Modernnek számító kiadását pedig Samuel Adalberg gondozta és publikálta 1896-ban *Historya o Euryalu i*

²⁰⁸ Ld. MORRALL, *The goodli history... i. m.*, p.14. és a 14/4. jegyzet p. 49.

²⁰⁹ „Ó, bárcsak fecskévé válhatnék, de szívesebben válnék bolhává, ha be nem zárnád előttem ablakodat.”

²¹⁰ „Isten akarja, ahogyan te mondod, hogy fecskévé válhassak, igen, vagy egy kisebb állattá, és hogy te ne csapd rám ablakod.”

²¹¹ RAVASINI, i. m., 50. Az első anonim fordítás a 16. század elejére tehető: *Euryalus and Lucretia*, Antwerpen, J. Van Doesborch, 1515. A második, ettől különböző anonim fordítás az általunk fentebb tárgyalt *The goodli history ...*, amelynek John Day 1553-as kiadásán kívül ismert egy 1567-ben, Londonban Wylliam Copland által megjelentett kiadása, valamint egy csupán az 1560-as kiadási évet feltüntető edíciója. Ezt követi W. Braünche *The most excellent historie of Euryalus and Lucretia*, London, Creede, 1596. fordítása. Már a 17. század harmincas éveire tehető a novella egy újabb fordítása: *The histor[y] of Eurialus and Lucrece. Written in latine by Eneas Sylvius and translated into English by Charles Allen*, amely 1639-ben jelent meg Londonban, Thomas Cotes nyomdájában. Végül a 18. században két kiadást is megért (London 1708, illetve 1741) az alábbi fordítás: *The history of the amours of Count Schlick, chancellor to the Emperor Sigismund, and a young lady of quality of Sienna (sic!). By Eneas Sylvius*.

Lukrecyi címmel, ez a kötet azonban korántsem kritikai értékű, s maga is igen nehezen hozzáférhető.²¹²

A lengyel fordításról alapvető jelentőségű tanulmányban először Pietro Marchesani értekezett,²¹³ majd az ő megállapításait egészítette ki nemrégiben Piótr Salwa és Simone Di Francesco,²¹⁴ bár ez utóbbi kutató nem látszik ismerni Marchesani tanulmányát. Marchesani szerint állítható, hogy a fordítás a más művéről nem ismert lengyel kisnemes, Krzysztof Golian munkája, amely valamikor 1560 és 1575 között készült el, és 1580 után nyomtatták ki. Golian a teljes Piccolomini-novellát 2874 páros rímű, tizenhárom szótagos sorba írta át, amely a 16. századi lengyel elbeszélő művek legelterjedtebb formája volt. A fordító megpróbálta az itáliainál alacsonyabb műveltségű közönségéhez igazítani munkáját, így elsősorban a latinban nagy számban előforduló mitológiai-, és kultúrtörténeti utalást hagyta ki, vagy cserélte szélesebb körben ismertekre, az Itália földrajzára vonatkozó adatokat pedig – kevés kivételtől eltekintve – egyáltalán nem vette át. Krzysztof Golian fordítása jól kitapinthatóan nemesi szemléletű, és bizonyos fokú németellenesség is jellemzi. Munkája nyelvi szempontból még csak távoli előfutára annak az új irodalmi nyelvnek, amely majd a barokkban teljeseedik ki Lengyelországban, de mindenképpen helye van azon művek között, amelyekkel az itáliai humanizmus megkezdí északi térhódítását.

Úgy vélem, Pietro Marchesani egyik legfontosabb megállapítása Golian forrásával kapcsolatos. Marchesani a fordítónak bizonyos tipikus félreolvasási és értelmezési hibái alapján ugyanis meggyőzően bizonyítja, hogy Golian nem a többek által feltételezett német

²¹² *Historia o Euryalu i Lukrecyi*, wyd. S. ADALBERG, Kraków, 1896 PAU (Biblioteka Pisarzów Polskich, 32).

²¹³ Pietro MARCHESANI, *Polski przekład „Historiae de duobus amantibus” Eneasza Sylwiusza Piccolominiego a pojęcie miłości w Polsce doby renesansu = Studia porównawcze o literaturze staropolskiej*, a cura di T. MICHAŁOWSKA e J. ŚLASKI, Wrocław, Ossolineum, 1980, 111-133. de főként 115. és 126. A tanulmány még ugyanabban az évben olasz nyelven is megjelent: Pietro MARCHESANI, *La traduzione polacca della Historia de duobus amantibus di Enea Silvio Piccolomini e la concezione dell'amore nel Rinascimento polacco = Italia Venezia e Polonia tra medio evo e età moderna*, a c. di Vittore BRANCA e Sante GRACIOTTI, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1980, 397-426.

²¹⁴ Lásd SALWA és DI FRANCESCO fentebb idézett műveit.

nyelvű, Niklas von Wyle-féle *Historia*-fordítást használta saját műve elkészítéséhez, hanem bizonyosan valamilyen latin forrásból dolgozott.²¹⁵ E latin forrás közelebbi meghatározására azonban sem ő, sem a későbbi tanulmányírók nem tettek javaslatot, ezért én most erre tennék kísérletet néhány azonosítható latin hely bemutatásával. Itt szeretném jelezni, hogy kutatásaim ez esetben is csak nyomtatott kiadásokra terjednek ki, mert egyetlen olyan kéziratot sem állt még módomban megvizsgálni, amelyet ma Lengyelországban őriznek, s így jelen forrásfeltárásban számunkra relevánsak lehetnének. A bekezdések végén, ahogy a korábbiakban is, feltüntetem azoknak a kiadásoknak a nemzetközi bibliográfiákban használatos jelzetét, amelyek az adott alakokat tartalmazzák.

Akárcsak korábban Alessandro Braccesi és a Venetói Névtelen fordításának vizsgálatában, elsőként itt is a történelmi, irodalmi és mitológiai nevek alakváltozatait hívom segítségül, mert ezeket rendszerint változtatás nélkül örökítik át a nemzeti nyelvű fordítások.

A latin Lucretia leveleiben többször is idézi a Thészeuszt segítő krétai királylány, Ariadné történetét, akinek neve a lengyelben két ízben fordul elő. A mű 229. sora „Adryana, Medea także był y wzięte”²¹⁶ valószínűleg a következő latin mondatra megy vissza: „Quid Adrianam referam vel Medeam”²¹⁷. 884. sorának „Przez radę Adryanny stamtąd był wywany”²¹⁸ pedig ez a latin sor felelhet meg: „sed Adriane consilio fretus evasit”²¹⁹. A Golian előtt álló latinban tehát Adriana alakban szerepelhetett a fonaláról híressé vált hősnő. A szóba jöhető kiadásokat itt és a továbbiakban is az általuk hozott alakok szerint csoportosítva hozom: H 151, H 154, H 156, H 157, H 160 [Adrianam, Adriano], H 158, Lyon 1518 [Adrianam, Ariadne], Bazel 1551, Bazel 1571 [Hadrianam, Ariadnae] H 225 [Adrianam, Adriane].

²¹⁵ MARCHESANI, *i. m.*, 116.

²¹⁶ „Ariadnét és Médeiát is rabul ejtette.”

²¹⁷ „Mit mondjak Ariadnéről, vagy Médeiáról.”

²¹⁸ „Ariadné tanácsát követve szabadult meg.”

²¹⁹ „de Ariadné tanácsától segítve megmenekült.”

Eurialus egyik levelében Ovidius *Heroides*éből idézi meg a szicíliai Phaónt, akinek Szapphó írt esdeklő hangú levelet szerelme viszonzásáért. A férfi neve azonban erősen torzult formában került be a fordítás 555. sorába: „Zapho do Pharaona, gdy sie w nim kochała”.²²⁰ A latin szövegváltozatok közül a forrás tehát azok közé tartozhatott, amelyekben ez áll: „Si verborum meminisse quae ad Pharaonem Sicculum scribit Sapho.”²²¹ H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 215, H 217, H 234, H 237, RSuppl1, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1571.

Már két itáliai fordítás kapcsán is említettük Eurialus három társát, akikkel paraszti áruhában találkozik össze úton hazafelé. A lengyel szövegben azonban csak két barát neve hangzik el az 1635-36. sorokban: „Tak z sobą rozmawiając, postrzegł, że widzieli / Achaten Polinarus, bo w ten czas siedzieli”.²²² A számos latin változat közül véleményem szerint a lengyel azokhoz áll a legközelebb, amelyek a Nisus nevet *visus* esetleg *visum* alakra rontva tartalmazzák, és Palinurus nevét is némileg torzítva hozzák: „... visus/visum, Achaten Polinurum”²²³ H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1518 [visus], Bazel 1551, Bazel 1571.

Eurialus hazaérvén megszabadul áruhájától, és kalandját felidézve mesél barátainak Lucretia testi szépségéről. Ekkor utal Kandalésznak, Lúdia királyának történetére, aki láthatatlanná tévő gyűrűje segítségével mutatta meg barátjának felesége meztelen szépségét. A lengyelben azonban a király neve erősen romlott alakban olvasható a mű 1707. sorában: „Nie piękniejsza Tandalis, króla Lidyjskiego”.²²⁴ És valóban léteznek olyan latin kiadások, amelyekben a név ilyen formában szerepel: „Non tam Tandali Regis

²²⁰ „Zapho Phraonnak, mikor szerelmes lett belé.”

²²¹ „Ha felidézem a szavakat, amelyeket Szapphó írt a szicíliai Pharaónnak.” A Pharaón névalak tehát szövegromlás a Phaón alakból.

²²² „Így beszélgetve észrevette, hogy látja őt Achaten és Polinarus, akik ott tartózkodtak.”

²²³ „Meglátta Achatészt és Polinurust.”

²²⁴ „Nem szépségesebb Tandalis, Lúdia királyának felesége.”

Lidiae formosa uxor fuit quam ista est.”²²⁵ H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571.

Már tudjuk, hogy a Lucretia szerelmére áhító magyar vitéz neve a szövegahagyomány X-ágában Pacorus, Y-ágában azonban Baccarus alakban szerepel. A lengyel fordítás forrása nagy valószínűséggel ez utóbbi szövegcsoporthoz tartozhatott, hiszen a magyar vitéz neve összesen tíz alkalommal fordul elő Baccarus formában Golian szövegében, legelőször az 1725. sorban: „A w tym Baccarus, ślachcic rodu węgierskiego.”²²⁶ Az idézett hely latin megfelelője a „Baccarus interea, pannonius eques ...”²²⁷ kezdetű sor lehetett. A Baccarus név ezen kívül még az 1737., 1747., 1755., 1790., 1803., 1823., 1834., 1836. és 1841. sorokban fordul elő Golian szövegében, de ezek idézésétől itt eltekintek. Ezt a névváltozatot a következő kiadások tartalmazzák: H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571.

A Golian fordításába átörökölt, bizonyos latin kiadásokra jellemző névváltozatok használatára alapozott megállapításaimat érdemes alátámasztani egyéb, részletesebb szövegvizsálat segítségével feltárt helyekkel is, hogy további bizonyítékokat gyűjtsék és leszűkíthessem a szóba jöhető források körét. Az alábbiakban e részletes elemzés néhány eredményét szeretném bemutatni, mielőtt Golian lehetséges forrásáról konkrétabb állításokat tennék.²²⁸

Piccolomini a novella elején egy hosszú, Vergilius *Georgicájából* származó átvétellel írja le Eurialus lovát „Erat Euriali spadix equus ...”²²⁹, majd egy humoros fordulattal a szerelemtől felindult férfit hasonlítja hozzá „Similis illi fiebat Eurialus, visa

²²⁵ „Tandalésznak, Lúdia királyának felesége sem volt ilyen szép, mint ő [Lucretia].”

²²⁶ „S közöttük a magyar származású lovak, Baccarus.”

²²⁷ „Eközben Baccarus, egy magyar lovak (...).”

²²⁸ Itt szeretném megköszönni tanáromnak, Balázs Mihály professzor úrnak, a Szegedi Tudományegyetem tanárának, hogy időt és energiát fordított Golian művének alapos elolvasására, és hogy lengyel- és latintudása mellett számtalanszor ismételt biztatásával is segített engem ennek a munkának a megírásában. A lengyel szövegrészek fordítását szintén neki köszönöm.

²²⁹ „Volt Eurialusnak egy gesztenyeszín lova (...).”

Lucretia”.²³⁰ Pontosabban fogalmazva: a szöveghagyomány egy részében az imént idézett módon Eurialus válik a lóhoz hasonlatossá, amikor meglátja Lucrétiát, másik részében azonban Lucretia az, akit a lóhoz kell hasonlítani. Ez utóbbi változatokban ugyanis ez áll: „Similis illi fiebat Eurialo viso Lucretia”.²³¹ Krzysztof Golian fordításában, úgy tűnik, szintén az asszony az, aki a rakoncátlan lóhoz hasonló, a 279-280. sorok alapján: „We wszystkim Lucretia tym podobna była, / Kiedy Euryalusa okiem swym baczyła.”²³² A lengyel forrásában tehát valószínűleg a szöveg „Eurialo viso Lucretia” változata állt. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225 [Lucretia Eurialo viso], H 239, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1571.

Amikor Lucretia már nem bírja tovább elhallgatni Eurialus iránti szerelmét, legelőször szolgájának, Sosiasnak vallja meg azt, amikor a császár kíséretével éppen az ablakuk alatt vonul el. Ennek a szöveghelynek szintén legalább két változata van a latin hagyományban. Az egyik szerint Lucretia „Aspice caesaries et madido cirro contortos crines”²³³ felszólítással fordul Sosiashoz, s tulajdonképpen egy Juvenalis-allúziót hallunk tőle (Sat. XIII. 164-165.),²³⁴ amely a germán férfiak tipikus hajviseletéről szól. A másik változat szerint azonban Lucretia nem a hajkorona, hanem egyszerűen a császáriak csodálatára biztatja Sosiast, ugyanis az „Aspice caesaries” helyén „Aspice caesareos” alak áll ezen a helyen. A szövegromlás tehát itt a caesaries-ei (f) ’nagy és szép haj’ jelentésű főnév többes számú tárgyesetéből a caesareus 3 ’császári’ jelentésű melléknév többes számú hímnemű tárgyesetét hozza létre. Vizsgálataim szerint Golian szövege vagy a *caesareos* alakos változatra megy vissza, vagy a fordító félreértésének lehetünk tanúi, a 319-320. sorokban ugyanis ez olvasható nála: „Co cesarza prowadzą porządkiem

²³⁰ „Ehhez hasonlóvá vált Eurialus, mikor Lucrétiát meglátta.”

²³¹ „Ehhez hasonlóvá vált Lucretia, mikor Eurialust meglátta.” A helyek előfordulásait lásd a 2. sz. *mellékletben*.

²³² „Mindenben hasonlatos volt ehhez Lucretia, mikor megpillantotta Eurialust.”

²³³ „Nézd csak szép és nedvesen feltekert hajfürtjeiket.”

²³⁴ „caerula quis stupuit Germani lumina, flavam / caesariem et madido torquentem cornua cirro?” „S meg ki ütődne a germán kék szemein, haja szőke / fürtjén, mit bevizez, hogy szarv alakúra csavarja?” Muraközy Gyula fordítása.

ozdobnym, / Nie jest żadna kraina młodzią tym podobnym.”²³⁵ Eddig mindösszesen két olyan kiadást találtam, amelyben a *caesareos* alak található meg, ezek pedig a H 234 és H 237. Minden olyan kiadásban azonban, amelyekről a korábbiakban láttuk, hogy a lengyel szövegnek megfelelő latin alakokat tartalmazzak, a helyes *caesaries* forma szerepel. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 219, H 235, Velence 1504, Lyon 1518, Bázeli 1551, Bázeli 1571.²³⁶

Eurialus Lucretiának írt negyedik levelében az idegenektől becsapott nők és férfiak témájáról írva citálja Antonius és Kleopátra szerelmét, majd Ovidius sorait azokról az akhájokról, akik inkább szeretőikkel maradtak, mint hogy hazájukba térjenek. „Qualis amor Antonii Cleopatraeque fuit et aliorum, quos epistulae brevis referre non sinit? Sed tu Ovidium legisti invenistique post Troiam dirutam Achivorum plurimos ...”²³⁷ A latin hagyomány azonban ezen a helyen ismeri a szöveg egy másik változatát is. E szerint a kérdő mondat után nem ellentétes, hanem feltételes kötőszóval folytatódik a szöveg: „Si tu Ovidium legisti invenistique ...”²³⁸ Számomra úgy tűnik, hogy a lengyel 989-990. sorai („Jeśliś Owidyusza też kiedy czytała, / Nalazłabyś, jak wiele Troja ucierpiała”²³⁹) is ez utóbbit követik, hiszen itt Eurialus azt mondja Lucretiának: ha te olvastad volna valaha Ovidiust, akkor ezt találtad volna. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, Lyon 1518, Bázeli 1551, Bázeli 1571.

A történet utolsó harmadában, miután Lucretia féltékeny férje már minden találkozási lehetőséget elzárta a szerelmesek elől, Eurialus kénytelen az asszony sógorához, Pandalushoz fordulni segítségért. A családi szegénységtől való megmenekülés előnye mellett Eurialus segítségért cserébe felcsillantja Pandalusnak a palotagrófi cím elnyerését is, aki

²³⁵ „Nincs ahhoz fogható kíséret, mint amely a császárt követi szép renddel.”

²³⁶ A H 225 vonatkozó helyéről nem áll rendelkezésemre adat.

²³⁷ „Amilyen Antonius és Kleopátra szerelme volt, és másoké, akikről a levél rövidege miatt nem írhatok? De te olvastad Ovidiust, és azt találtad benne, hogy Trója elpusztítása után sokan az akhajok közül ...”

²³⁸ „Ha te olvastad Ovidiust, azt találtad benne (...).”

²³⁹ „Ha olvastad volna Ovidiust, ráleltél volna, mily sokat szenvedett Trója.”

álszerényen tiltakozik az ilyen jutalom ellen. A latin változatok egy részében Pandalus „Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum premiandus”²⁴⁰ szavakkal „utasítja vissza” Eurialus ajánlatát, más változatok szerint azonban a mondat végén „non propterea sum amandus”²⁴¹ szerepel. Tehát amíg az egyikben Pandalus azt mondja magáról, hogy nem azért teszi, amit tesz, hogy megjutalmazták, addig a másikban azt mondja, hogy nem azért teszi, hogy szeressék. Véleményem szerint Golian is a „non propterea sum amandus” változatot követi műve 2281-2282. soraiban: „Co jeśli sie tak sprawi, jako usiłuje, / Myśl twa, nie przeto secre twe mnie niech miłuje.”²⁴² H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1571.

Korábban volt már szó arról is, hogy Eurialus és Lucretia utolsó találkozásakor, miután a férfi sikeresen bejut a ház kapuján, az asszony nagy felindultságában hirtelen elájul. Eurialus nem tudván, mi történt vele, végül könnyeivel ébreszti fel szerelmesét. A lengyel fordítás 2533-2534. soraiban Lucretia „Któremi, by różaną wódką pokropiona, / I zaraz, jak z ciężkiego snu, jest obudzona”²⁴³, vagyis úgy ébred fel, mintha rózsza(illatú) vízzel öntözték volna meg. A hely sokféle romlást mutat a latin hagyományban – mint azt Alamanno Donati fordítása kapcsán fentebb bemutatam –, de úgy tűnik, a fordító egy viszonylag romlatlan szöveget látott, és ezt a változatot követi: „(...) quibus tanquam rosarum aquis excitata mulier quasi de gravi somno surrexit.”²⁴⁴ H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 216, H 222, H 223, H 231, H 239, C 59, C 64, C 65, R 3, P 155, BMC IV. 44, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1571.

²⁴⁰ „Én azért teszem ezt, hogy elkerüljem családunk végtelen szégyenét, és ha ez neked hasznodra van, nem jár azon kívül jutalom nekem.”

²⁴¹ „nem kell azon kívül szeretned engem.”

²⁴² „Ha úgy is történik, mint akarom, ne azért szeressen engem a te szíved.”

²⁴³ „S úgy ébredt fel álmából, mintha rózsailatú vízzel öntözték volna meg.”

²⁴⁴ „Amelyekkel, mintha rózsavízzel élesztgették volna, az asszony felébredt a mély álomból (...).”

Szintén a szerelmesek utolsó találkozásakor Eurialus lelkesült szavakkal dicséri az asszony kebleit. „O piersi przeozdobne, jaż rękami memi / Trzymam was, a cieszą mnie wdzięcznościami swemi?”²⁴⁵ – hangzik el a lengyel Eurialus szájából a mű 2569-2570. soraiban. A latin e helyre jellemző két változata közül, ha vizsgálataim helyesek, Golian forrása abba a csoportba tartozott, amelyben a *papille premende* többségi alak szerepelt. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, C 64, C 65, R 3, BMC IV. 44., Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1571.

Eddigi vizsgálataim alapján mindenképpen kijelenthető, hogy a lengyel forrásául szolgáló kézirat vagy nyomtatvány abba a csoportba tartozhatott, amelyet E. J. Morrall a szövegagyomány Y-ágának nevezett.²⁴⁶ Azt gondolom, nem lenne helyes részemről, ha a szóba jöhető szövegek körét túlságosan leszűkíteném, mégis felhozok néhány érvet, amelyek a kiadások egy részét kizárják, mivel az ezek által hozott alakok túlságosan eltérnek attól, amelyek a lengyel forrásában állhattak.

A lúdiai király neve *Tandali* alak helyett valamely más formában szerepel az alábbi kiadásokban (a kiadásokat minden esetben az eltérések szerint csoportosítom, az eltérő alakokat szögletes zárójelben jelzem). H 160 [Candele]; H 213, H 216, H 217, H 219, H 235, RSopl1, Velence 1504 [Candali]; H 215, H 222, H 223, H 231, C 59, P 155 [Candidi]; H 225, H 234, H 237 [Candaulis]; C 64, C 65, R 3, BMC IV. 44 [Candele, regis lilie].

Szintén kizárhatják ezeket a kiadásokat, hogy Eurialus három barátjának neve más formában szerepel, vagy éppen egyáltalán nem szerepel bennük. H 160 [visum, Achaten Polimmurum]; H 213, H 216, H 217, H 219, H 222, H 223, H 231, H 235, C 59, P 155, Velence 1504 [Nisum, Achaten Pliniumque]; H 225, H 234 [Nisum, Achatem Polimiumque]; C 64, C 65, R 3, BMC IV. 44 [visum Achatem Palmierumque].

²⁴⁵ „Ó ezek a csodálatos keblek, micsoda gyönyörűséggel töltenek el, ha kezemben tarthatom őket.”

²⁴⁶ MORRALL, *The early editions ... i.m.*, 216-229.

Néhány kiadásban az Ariadné név első előfordulásakor a latinban *Diana* alak szerepel: H 213, H 215, H 217, H 219, H 231, H 234, H 235, H 237, Velence 1504.

A H 213, H 215, H 217, H 219, H 225, H 231, H 234, H 235, H 237, C 64, C 65, R 3, BMC IV. 44, Velence 1504 jelű kiadások elleni érv továbbá az is, hogy ezekben „propterea non sum premiandus” alak szerepel, nem pedig a számunkra valószínűbbnek tűnő „amandus”.²⁴⁷

Végül legerősebb érvként szólhat valamennyi alábbi kiadás ellen, hogy ezek egyikében sem Baccarus, hanem Pacorus a magyar vitéz neve. H 213, H 215, H 216, H 217, H 219, H 222, H 223, H 225, H 231, H 234, H 235, H 237, C 59, C 64, C 65, R 3, BMC IV. 44, P 155, RSupl1, Velence 1504.

Összesítve tehát az eddig elhangzottakat, azt mondhatjuk, hogy a Krzysztof Golian forrásául szolgáló latin szöveg az alábbi kilenc kiadással állhatott szorosabb rokonságban.

1. H 151 Epistole familiares, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1481. 16 Kal X (16. IX.).

Vizsgált példány: Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, B.3.27., Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 581

2. H 154 Epistole familiares, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1486, 16 Kal VIII (17. VII.).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc.

1073

3. H 156 Epistole familiares, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1496, 16 Kal VI (17. V.).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc.

1074.

²⁴⁷ A H 216, H 222, H 223, H 231, C 59 és P 155 kiadások e helyéről nincs adatom.

4. H 157 Epistole familiares et varii tractatus, Milánó, Ulrich Scinzenzeler, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1496, 10. XII.

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc.
1222.

5. H 158 – C 37 Epistole familiares et varii tractatus, Lyon, Jean de Vingle, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1497, 8. IX.

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc.
1075.

6. H 239 Historia de duobus amantibus, Bologna, Benedetto Faelli [a kiadás szerkesztője], 1496.²⁴⁸

7. EPISTOLE ET VARIII TRACTATUS, Lyon, Jean Moylin alias de Cambray, 1518, 15. IV.

Vizsgált példány: Firenze, Biblioteca Riccardiana, SEDE ST 9720.

8. OPERA QUAE EXTANT OMNIA, Bázél, Henrichus Petri, 1551.

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 1069.

9. OPERA QUAE EXTANT OMNIA, Bázél, ex officina Henricpetrina, 1571.

Vizsgált példány: Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, 10_6. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 503.

Vizsgálataim természetesen ez esetben sem teljeseek, s elsősorban, de nem kizárólagosan a mai és egykori lengyel területeken fellelhető latin *Historia*-kéziratokra és

²⁴⁸ A *Catalogus Incunabulorum Hungariae* adatai szerint egy ilyen kiadás megtalálható a győri Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményében. A Könyvtár munkatársa, Pintémé Rácz Krisztina tájékoztatása szerint azonban a kötet 2009-ben már nem található meg a gyűjteményben, így ilyen kiadást nem volt alkalmam látni. A lengyel fordítás szempontjából nem releváns helyek – amelyeket itt nem mutattam be, amelyekről rendelkezem információval – egyezése miatt azonban, kijelenthető, hogy a H 239 is ebbe a kiadási csoportba tartozik.

nyomtatott kiadásokra vonatkozó adatokkal együtt nyújthatnának számunkra átfogó képet Krzysztof Golian lengyel fordításáról.

A dán fordítás

Végezetül elérkeztünk a *Historia de duobus amantibus* magyar szempontból is talán legegztikusabb 16. századi fordításához, amely dán nyelven keletkezett 1570 körül. Az ismeretlen szerző *Euriolus og Lucretia* című művét először körülbelül 1571-ben nyomtatták ki, de csak 1594-es rostocki, és 1668-as kiadásából maradt fenn példány. Utóbbi kettő kompilációjából készült el a mű egyetlen modern kiadása facsimile formában, mely 1923-ban látott napvilágot.²⁴⁹ A fordításról bővebb szakirodalmat nem találtam, így bemutatása során csupán a modern kiadás bevezető tanulmányára, és saját megfigyeléseimre támaszkodhatom. A fordítás egy rövid tartalmi összefoglalóval kezdődik, amely elmondja, hogy Zsigmond császár egy lovagjának, Euriolusnak (!) és egy siénai nemesasszonynak, Lucretiának történetét adja elő, mely az asszony halálával végződik. Ez után következik Piccolomini Sozzininek írt bevezető levele, a Schlicknek szóló levélnek azonban nincs nyoma a kiadásban, ami arra mutat, hogy Schlick és Eurialus összekapcsolása nem történik meg a dán fordításban, mint ahogy – később látni fogjuk – a magyar fordításban sem. A fordításból viszonylag kevés mitológiai vonatkozású vagy egyéb tárgyú sor marad ki a latin szöveghez képest, de ezek eltörlésére is utalnak a kiadásban etc. jelöléssel. Az egyik ilyen esettel a szerelmesek utolsó éjszakáján találkozunk, amikor a fordító Lucretia testének részletezésénél jó néhány mondatot kihagy, csak az etc. rövidítéssel jelezve például az általam oly sokszor említett „papille premende/prenitide” rész kihagyását is.²⁵⁰ A dán fordítás nyelvileg igen nehezen

²⁴⁹ *Danske Folkebøger fra det 16. og 17. Århundrede*, 9, udg. af R. PAULLI, København, Gyldendal, 1923.

²⁵⁰ *Danske Folkebøger ...*, i.m., 139.

megközelíthető volt számomra, de a latin szöveghagyomány ismeretében néhány alapvető megállapítást mégis tehettem. A kiadás előszavának egyik jegyzetében a szövegkiadó Paulli megemlíti, hogy a dán szövegben a férfi neve következetesen Euriolus alakban szerepel, ami megegyezik Niklas von Wyle német fordításának névalakjával.²⁵¹ Paulli további szövegszerű érveket nem hoz fel a két fordítás esetleges rokonságára, de véleményem szerint érdemes itt néhány szöveghelyet megemlíteni, amelyek igazolhatják azt. E helyek közül talán a legfontosabb, hogy a dánban a Lucretiát leveleivel ostromló másik lovag neve Baccarus, így a szöveg az Y-ág Baccarus-alcsoportjával rokonítható. A lovag nevén kívül a Baccarus-alcsoporthoz köti a fordítást a novella elején a császár bevonulásakor említett kapu, a Porta Tufi „Port Cophorum”²⁵² formába romlott alakja is, amelyet – mint az a 2. számú mellékletben lévő lista alapján látható – eddig csak ebben a szövegcsoporthoz találtam meg. A csoport további szűkítésére is lehetőség van két szöveghely alapján. A lüdiai király neve, mint azt már többször említettem, a *Baccarus*-alcsoportban jellemzően *Tandali*, ez alól azonban kivételt képez a H 160-as kiadás, abban ugyanis *Candele* szerepel, akárcsak a dán szövegben, ahol ez áll: „Candele den Konnings i Lidia.”²⁵³ A venetói fordítás kapcsán is szóba került már Ippia története, amelyre beszélgetésük során Eurialus utal Pandalusnak. A dán szövegben ez áll: „Som en quindegiorde som vaar giffuen en Romerste Raadmand / løff hen oc fylgede effter Pialudum aff Pharaone / hen til Nilum / oc den lofflige stad Lagi.”²⁵⁴ A dánból tehát kimarad Ippia neve, és helyette a furcsa „Pialudum” alakot találjuk. Ez szintén magyarázható a *Baccarus*-alcsoport legrégebbi nyomtatott kiadásában, a H 160 jelű kötetben található egyik mondattal: „Nupta senatori romano secuta est pia[!] ludum at pharaon et nilum famosaque

²⁵¹ *Danske Folkeboeger*..., i.m., LII. o. 2. jegyzet.

²⁵² *Danske Folkeboeger*..., i.m., 39.

²⁵³ *Danske Folkeboeger*..., i.m., 106. „Kandelész, Lidia királya.”

²⁵⁴ *Danske Folkeboeger*..., i.m., 125. A mondat fordítása – amennyire a mai dán szótárak segítségével, dán nyelvtörténeti szaktudás nélkül le lehet fordítani egy 16. századi nyelvallapotot tükröző szöveget – körülbelül így hangzik: „És egy római államférfinek felesége követte őt utána Pialudumig a Fáraóhoz és a Nílusig és Lagos városnak faláig.”

menia lagi.”²⁵⁵ A dán fordítás tehát vélhetőleg latin forrásból készült, még hozzá olyanból, amely a szöveghagyomány Y-ágának *Baccarus*-csoportjába tartozik, és a fent bemutatott három szöveghely alapján szorosabb rokonságot mutat azzal a korai kiadással, amelyet még maga Niklas von Wyle rendezett sajtó alá, és jelenttetett meg 1478 körül Strassbourghban. Wyle saját német fordításában azonban találkozhatunk legalább két további furcsa olvasattal, amelyek magyarázni látszanak az ismeretlen dán fordítás két helyét is. A dán szövegben *Baccarus* származása „Bononischer” vagy „Bononister,”²⁵⁶ azaz bolognai. Wyle fordításában a megfelelő helyen a következő áll: „Baccarus ain banonischer [!] raisiger von edelm geschlecht geborn an hub Lucreciam liebzehaben”.²⁵⁷ Véleményem szerint itt annak a német bizonyos nyelvjárásaiban megfigyelhető nyelvi jelenségnek lehetünk tanúi, amely során a zöngétlen p hang b hanggá zöngésül. Wyle tehát a *pannonius* kifejezést saját zöngés kiejtését tükröztetve írja le *banonischer* alakban, és ebből a megfeleltetésből a dán fordítónak már nem világos, hogy a zöngésült *banonischer* forma alatt **pannonischer* értendő, így ő tovább rontja ezt az alakot; pontosabban szólva értelmet ad neki, s így azt *bononischer*-re, bolognaira változtatja.

A szerelmesek második éjszakáját a férj váratlan hazérkezése szakítja félbe, s ekkor Lucretia leleményesen a pincébe csábítja urát, hogy megkóstolják az aznap érkezett bort: „Venerunt tamen villici ex Rosalia nescio quid vini portantes. Optimum esse ferebant Trebianum. Ego prae maestitia nihil gustavi. Nunc, quoniam ades, eamus, si placet, in cellarium introrsum gustemusque vinum, si, ut illi dixerunt, tam suavissimum sit”.²⁵⁸ Wyle fordításából csak az első két mondatot idézem: „es ab kamen aber di mayer von Vosalia / die etwas (ich waisz nit was) wins gebracht haben. Doch sagten sy es were vast guter

²⁵⁵ „A római szenátor hitvese követte a Pialudumig és a fáraóhoz a Nílusig, és a hírhedt Lagos városfaláig.”

²⁵⁶ *Danske Folkebøger...*, i.m., 107.

²⁵⁷ MORRALL, *The Tale of two Lovers ...*, i.m., 136. „Baccarus, egy nemesi származású pannón lovag beleszeretett Lucretiába.”

²⁵⁸ „Pedig jöttek a Rosalia nevű faluból, nem tudom, milyen bort hoztak. Azt mondták, kiváló treviai. Én szomorúságomban meg sem kóstoltam. Most, hogy már itt vagy, ha úgy tetszik, menjünk le a pincébe és kóstoljuk meg a bort, hogy valóban olyan mézédese-e, ahogy mondták.”

Trebianer”.²⁵⁹ A német jelentésben teljesen megegyezik a latinnal, ellenben a falu neve *Vosaliára* változik. A dán fordításban pedig, akárcsak az előbb idézett esetben vélhetőleg a német alak romlik tovább *Vosaliából Vasaliára*: „Hid tomme de Bønder aff Vasalia / de hauffe fòrd hid nogen Vin (ieg ved icté huad) dog haffue de sagt / at hun vaar god Trebeaner.”²⁶⁰ A két fenti példa tehát arra enged következtetni, hogy az ismeretlen dán fordítás és Niklas von Wyle munkája nem csak, hogy ugyanazon latin forrásból, a H 160-as kiadással megközelítőleg egyenértékű szövegből készült, hanem arra is, hogy a dán fordító Wyle munkájára támaszkodott saját műve készítésekor. Paulli sejtése tehát véleményem szerint textuális érvekkel is alátámasztható.

Az ismeretlen dán fordítás részletes elemzése e disszertációnak nem lehet feladata, ezért e néhány sorban csupán a szöveg legszembevetőbb jegyei alapján kialakított elsődleges meglátásaimat írtam le, a későbbiekben azonban skandinavista szakértő segítségével szándékomban áll mélységeiben megvizsgálni ezt a fordítást is.

Ez a fejezet Aeneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című műve két évszázados történetét, szöveghagyományának alakulását volt hivatott összefoglalni, a novella megszületésétől a 16. század utolsó harmadáig. Először számadatokkal illusztrálva arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy mit is jelenthet Piccolomini novellájának európai ismertsége a latin nyelven fennmaradt kéziratok és kiadások tükrében. Ezután szót ejtettem a novella 20. századi szövegkiadásairól és ezek problémáiról, vázolva azokat az aggályokat, amelyek Dévay József és Rudolf Wolkan szövegközléseivel kapcsolatban több

²⁵⁹ MORRALL, *The Tale of two Lovers* ..., 146. „Jöttek azonban Vosalia falujából, ahonnan (nem tudom milyen) borokat hoztak. Ők azt mondták, hogy jó trebianert.”

²⁶⁰ *Danske Folkebøger*, 117. „Parasztok jöttek ide Vasaliából, ahonnan újbort hoztak (nem tudom milyen), és ők azt mondták, hogy jó trebeaner.”

kutatóban is megfogalmazódtak már. Ezt követően a novella viszonylag hamar megszülető nemzeti nyelvű fordításait mutattam be néhány kiemelt szempont alapján, de nem a teljességre törekedve, ugyanis az általam eddig látott fordítások közül egyikről sem állítható, hogy azoknak lenne valamilyen közük a magyar fordításhoz. Az eddig feltáratlan fordítások vizsgálata során az a fő szempont vezérelt, hogy a fordításokban megfigyelhető néhány jellegzetes filológiai jegy alapján azokat a latin szöveghagyomány két ágának valamelyikéhez kössém, s feltárjam lehetséges forrásait. Ezek alapján azt mondhatom tehát, hogy Alamanno Donati és a Venetói Névtelen fordítása, akárcsak az Angol Névtelen munkája a szöveghagyomány X-ágához köthető, míg Krysztóf Golian lengyel fordítása, valamint az anonim dán fordítás Niklas von Wyle német fordításához hasonlóan a szöveghagyomány Y-ágával rokonítható. Célom az volt, hogy *Historia de duobus amantibus* egyes fordításait sorra véve átfogó képet nyújtsak a novella saját, immár nemzeti nyelveken is íródó történetéről.

Ennek a kiadás-és fordítástörténeti összefoglalónak az elkészítését az indokolta, hogy áttekinthessem a nemzetközi szakirodalom eddigi eredményeit, szembesüljek a kutatás nehézségeivel, és feltárhassam azokat a szempontokat, amelyeket a következő fejezetben tárgyalandó magyar fordítás vizsgálata során is érvényesíthetek. Az *Eurialus és Lucretia széphistóriája* ugyanis, most már egészen bizonyosnak látszik, nem áll szorosabb kapcsolatban valamely egyéb nemzeti nyelvű fordítással, nem egy fordítás fordítása, hanem latin eredetiből készült.

A fent bemutatott összevetések jól mutatják, hogy a nemzetközi kutatás már számos olyan problémával szembesült a *Historia de duobus amantibus* kapcsán, amelyek megoldásához az egyéni kutatások mellett nemzetközi összefogásra is szükség lenne. E mellett a fejezet legfontosabb tanulsága azoknak a határoknak a kijelölése, amelyeken

belül feltételezéseimet adatokkal is alá tudom támasztani, s így érvényes állításokat tehetek a *Historia de duobus amantibus* filológiai problémáiról.

3. A magyar és a latin szöveg összehasonlításának néhány eredménye

A latin eredeti árulkodó jelei a magyar fordítás szövegében

Az *Eurialus és Lucretia* széphistória, akár a többi népnyelvű fordítás és Piccolomini szövegének alapvető eltérése a nyelv. Ez magától értetődő kijelentés, mégis az egyik legfontosabb, mivel a *Historia de duobus amantibus* számos antik, és nem csak antik irodalmi idézet felhasználásával és újraértelmezésével készült szöveg.²⁶¹ A külföldi szakirodalomban több tanulmány készült arról,²⁶² hogyan dolgozza össze és értelmezi újra Piccolomini szövege a Senecától, Boccacciótól, Vergiliustól, Ovidiustól és számos más szerzőtől származó gondolatokat, olykor hosszú szó szerinti átvételeket, amelyek latinul olvasva a megfelelő műveltségű közönségben felidézik az eredeti műveket. Annak felismerése, hogy Enea Silvio hogyan keveri és játszatja egymásba forrásai eredeti szövegkörnyezetét, érdekes intellektuális kihívás a latinul olvasó közönség számára. Ez az intellektuális játék azonban már természetesen nem érvényesülhet akkor, amikor a művet valamely nemzeti nyelvre fordítják, hiszen a fordítók nem tudják tolmácsolni a latin szöveg filológiai összetettségét. Úgy tűnik, ez a tény minden fordító esetében megmutatkozik, s együtt jár azzal is, hogy nemzeti nyelveken a novella kiválik abból a vélt vagy valós közegből, amelyet Piccolomini Kaspar Schliknek illetve Mariano Sozzininek írt levelei jelentenek számára. Vélt vagy valós közegről beszélek, hiszen a kutatás e levelek

²⁶¹ Mint azt Dévay kiadásával kapcsolatban már említettem, a külföldi szakirodalom nem használja a cento kategóriát Piccolomini művére, és azt rendszerint egyszerűen novellának nevezi.

²⁶² Giulielmo BOTTARI, *Il teatro latino nell'Historia de duobus amantibus = I classici nel Medioevo e nell'Umanesimo. Miscellanea filologica*, Genova, Istituto di Filologia classica e medievale, 1975, 113-126. Stefano PITTALUGA, *Lucrezia fra tragedia e novella: Seneca e Boccaccio nell'Historia de duobus amantibus di Enea Silvio Piccolomini*, Invigilata Lucernis 11(1989), 459-473. Donato PIROVANO, *Memoria dei classici nell'Historia de duobus amantibus di Enea Silvio Piccolomini = Studi vari di lingua e letteratura italiana in onore di Giuseppe Velli*, Milano, Cisalpino, 2000, 255-275. Maria Antonietta TERZOLI, *Intento pedagogico e tradizione misogina nella Historia de duobus amantibus = Enea Silvio Piccolomini, Uomo di lettere e mediatore di culture. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Basel 21-23 April 2005*, a c. di Maria Antonietta TERZOLI, Basel, Schwabe, 2006, 189-205.

keletkezése óta vitatkozik arról, hogy a szerelmi kaland lehetett-e valós esemény, s keresi a korabeli Siena krónikáiban azokat a személyeket és eseményeket, akik illetve amelyek a *Historia* szereplőivel azonosíthatók lennének.²⁶³ Függetlenül azonban attól, hogy az események lejátszódtak-e egyáltalán, úgy tűnik Enea Silvio célja a Sozzininek szóló levéllel az, hogy megokolja, ő csupán egy régi barátságtól kötelezve kezd szerelmes téma tárgyalásába,²⁶⁴ míg a Schlicknek szóló levélben arra bízta a címzettjét, igazolja, hogy a leírtak úgy estek meg, ahogy az a történetben áll,²⁶⁵ s ezzel mintha arra célozna, hogy az elmesélt szerelmi kaland éppen Schlick kancellár afférja volt. A porhintést tehát, ha arról van szó, Piccolomini szándékosan alkalmazza, talán, mert az olvasóban keltett kétkedés még izgalmasabbá teszi az egész történetet. A latin szöveghagyomány ma ismert része mindenesetre arról tanúskodik, hogy a korabeli olvasóközönség hitt Piccolomininek, a leveleket kulcsként használták a történet megfajtatásához, és számos olyan kéziratot és kiadást találunk, amelyekben az ismeretlen olvasó oda is írta a margóra, hogy lám, álnév

²⁶³ Arsenio FRUGONI, *Enea Silvio Piccolomini e l'avventura senese di Gaspare Schlick*, Rinascita 4(1941), 229-249. Frugoni tanulmányában áttekinti azokat a krónikákat és egyéb írott forrásokat, amelyek Zsigmond császár sienai tartózkodásának idejéről szólnak. Ez alapján feltételezi, hogy Lucretia családneve, a Camilli fiktív névválasztás, bár létezett ekkoriban ilyen nevű család Sienában. Caterina Petrucci nevű hölgyet nem talál. A Menelaosz kíséretében a szerelmesekre csaknem *in flagranti* találó Bertusról pedig azt írja, hogy a konkrét névválasztás mögött valós személy állhatott: az 1430-as években ugyanis egy Berto di Antonio di Berto nevű férfi volt a Sienai Köztársaság kancellárja és titkára. A novellában található adatok egy része tehát valóban igazolható, de feltűnő, hogy a főszereplő Lucretia és családja nem azonosítható, amely talán arra utal, hogy a szerelmi kaland csak fikció. Mindenesetre bizonyos, hogy Enea Silvio sokat tudhatott Kaspar Schlick sienai viselt dolgairól, amennyiben voltak ilyenek, ugyanis a kancellár Niccolò Lolli házában lakott sienai tartózkodása idején. Lolli Enea Silvio apjának, Silviónak féltestvérét, Bartolomeát vette feleségül, vagyis Enea Silvio bácsikája volt. Egyetemi évei alatt Piccolomini Lolliéknál lakott, s valószínű, hogy később is mindenről értesült nagybátyjától és nagynénjétől, ami a házban és a városban történt, beleértve Zsigmond császár látogatásának részleteit is. Schlick egyébként nagyon komolyan vette a vendégbarátságot, és vállalta, hogy Lolli egyik unokájának keresztapja legyen, akit ezért róla Gaspare-nak neveztek el. Lásd: Gioacchino PAPARELLI, *Enea Silvio Piccolomini. L'umanesimo sul soglio di Pietro*, Ravenna, Longo Editore, 1978, 72.

²⁶⁴ „Rem petis haud convenientem etati mee, tue vero et adversam et repugnantem. [...] Nam quanto es natu maturior, tanto equius est parere amicitie legibus, quas, si tua iustitia non veretur mandando infringere, nec stultitia mea transgredi timebit obediendo.” „Olyan dolgot kérsz tőlem, mely nem illik életkoromhoz, a tiéd pedig ellentétes és ellenkező is [...] Azonban, amennyivel idősebb vagy nálam, annival jogosabb engedelmeskednem a barátság törvényeinek, amelyeket, ha a te bölcsességed nem szégyell megszegni kérésével, az én oktalanságom se fél áthágni azzal, hogy eleget teszek kérésednek.” PICCOLOMINI, *Historia* ..., i.m., 18.

²⁶⁵ „Tu etiam aderas et si verum his auribus hausi, operam amori dedisti [...] Ideo historiam hanc ut legas precor, et an vera scripserim videas.” „Hiszen te is ott voltál, és ha füleim igazat hallottak, engedtél a szerelemnek. [...] Ezért arra kérlek, olvasd el ezt a történetet, s nézd meg, vajon igazat írtam-e.” PICCOLOMINI, *Historia* ..., i.m., 120.

alatt magáról a kancelláról van szó a novellában.²⁶⁶ A fordításokban ezek az olvasáshoz keretet teremtő levelek elmaradnak, s ezzel háttérbe szorul a történet tanúkkal alátámasztott igazságának kérdése, helyette pedig a nemzeti nyelvű változatokban, így a magyar széphistóriában is inkább annak mese, vagy példázat jellege erősödik fel.

A *Historia de duobus amantibus* népnyelvű fordításainak tehát számos különbségük ellenére is vannak közös jellemzőik. Az egyik általános eltérés az eredeti mű – az egyszerűség kedvéért használjuk ezt a szót –, cento-jellegének tükröztetésére való magától értetődő képtelenség, a másik pedig a latin novella igazságát alátámasztani szándékozó dedikációs levelek, mint értelmezési keret eltörlése, amely által a fordítóknak lehetősége nyílik a két szerelmes történetét saját céljaik szerint tolmácsolni. E saját célok egyes esetekben csak Eurialus német származásán való gúnyolódást, esetleg a sienaiak kicsúfolását követelik meg, de szélsőséges esetben, mint Alessandro Braccasinél láttuk korábban, akár a történet gyökeres átalakítását is kívánhatják.

A Pataki Névtelen munkája esetében ez utóbbi változtatások egyáltalán nem jellemzőek, viszont a cento-jelleg megmutatásának és az értelmező-bevezető leveleknek a hiánya mellé fontos különbségként járul még a magyar fordításban a latin szöveg nagymértékű rövidítése, számos részének eltörlése is. Már az *Eurialus és Lucretia* szövegével foglalkozó legkorábbi kutatók, ifj. Mitrovics Gyula és ifj. Matirko Bertalan²⁶⁷ is megállapították, hogy a Pataki Névtelen nem fordítja le teljes egészében Piccolomini novelláját, számos helyen – elsősorban a novella első egyharmadában – kihagy a magyar széphistóriából olyan részeket, amelyek nem viszik előbbre a történetet, csupán a szöveg díszítését szolgálják, és némiképp bonyolítják annak megértését, mivel számos mitológiai és történeti utalással terheltek. Éppen e kihagyások következtében azonban a magyar és a latin szöveg nem teljesen összehasonlítható, a magyar szöveg forrásának megtalálása e

²⁶⁶ Lásd például az Me, St és Vc jelű kódexek leírását a 3. sz. mellékletben.

²⁶⁷ Lásd az *első fejezetben* idézett tanulmányokat. IFJ. MATIRKO, *Eurialus és Lucretia ...*, i.m. IFJ. MITROVICS, *Aeneas Sylvius ...*, i.m.

hiányok miatt már eleve korlátok közé szorul, hiszen elesünk számos filológiaiilag fontos részlettől. A magyar és a latin szöveg többszöri összevetése után azonban sikerült kiválasztanom néhány olyan helyet, amelyek a már idézett angol és spanyol kutatók eredményei szerint több változatot mutatnak, benne maradtak a magyar szövegben is, vagyis a latin forrás megközelítéséhez többé-kevésbé relevánsnak mondhatók. Többé-kevésbé, mert persze nem zárható ki teljesen, hogy a Pataki Névtelen fedőnév mögött egy olyan, a latinságban a legapróbb részletekig jártas fordító állt, aki egy – a szerzői szöveghez képest – nagyon romlott latin szöveget is képes lett volna saját tanulmányaira hagyatkozva kijavítani, és annak megfelelően magyarra fordítani Piccolomini novelláját, még akkor is, ha neki csak egyetlen romlott latin szöveg állt a rendelkezésére. De ha elvonatkoztatunk ettől a kivételes képességű fordítótól, és feltételezzük, hogy a magyar mégiscsak azt és úgy fordította le, amit és ahogy forrásában látott, már bátrabban fogalmazhatunk meg állításokat a keresett latin szövegről. A másik fontos szempont pedig, amelyet mindenképpen szem előtt kell tartani, és a latin szövegek vizsgálata során mintegy szűrőként kell alkalmazni, Ritoókné Szalay Ágnesnek az a megállapítása, hogy a forrást olyan kéziratok és nyomtatványok között ajánlatos keresnünk, amelyek a novella mellett tartalmazták II. Pius *epistola retractatoriá*ját, azaz visszavonó levelét is.²⁶⁸

A novellával együtt az *epistola retractatoria* a rendelkezésre álló adatok alapján²⁶⁹ a máig fennmaradt kéziratok egyikében sem található meg, így azokban sem, amelyeket már volt alkalmam megvizsgálni.²⁷⁰ Részben ebből az okból, részben, mivel a ma számon tartott kéziratok hagyománynak kevesebb, mint egynegyedét láttam, ezeknek a szövegeknek a vizsgálatától itt eltekintek.

²⁶⁸ RITOÓKNÉ, „Irák ...”, i. m. A levelet a kiadások így azonosítják: *Penitet olim composuisse historia de duobus amantibus*.

²⁶⁹ Lásd a 3. sz. mellékletet.

²⁷⁰ Ezek részletes listája a 3. számú mellékletben található. Sem a Magyarországon őrzött kéziratok, sem az általam eddig látott, külföldön található kéziratok nem felelnek meg a részletes szövegvizsgálat alapján valószínűsíthető forrásnak, mivel más szövegváltozatokat hoznak. Lásd a 2. sz. mellékletben.

A nyomtatványok tartalmáról azonban szerencsére sokkal több információ áll rendelkezésemre, részint a már említett két külföldi kutató, részint saját vizsgálataim alapján. Jelenlegi ismereteim szerint az alábbi tizennégy kiadásban található meg a novella szövege mellett a visszavonó levél is:

1. *H 151* Epistole familiares, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1481. 16 Kal X (16. IX.).
Vizsgált példány: Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, B.3.27.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 581.
2. *H 154* Epistole familiares, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1486, 16 Kal VIII (17. VII.).
Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1073.
3. *H 156* Epistole familiares, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1496, 16 Kal VI (17. V.).
Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1074.
4. *H 157* Epistole familiares et varii tractatus, Milánó, Ulrich Scinzenzeler, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1496, 10. XII.
Vizsgált példány: Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale 25.2.4.3.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1222.
5. *H 158 – C 37* Epistole familiares et varii tractatus, Lyon, Jean de Vingle, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1497, 8. IX.

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc.
1075.

6. H 160 Epistole familiares, Strassbourg [?], Adolph Rush [?], Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], [1478 előtt].

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 580.

7. H 219 Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Strassbourg [?], Johann Pruss [?], [1489 körül].

Vizsgált példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 80-a-quod-4.²⁷¹ München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. s.a. 1733f.

8. H 226 Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Lipcse, Conrad Kachelofen, [1489-1495 körül].

Vizsgált példány: Hamburg, Staats- und Universität Bibliothek Carl von Ossietzky, AC IV 80. München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. s. a. 1733e.

9. H 235 Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Antwerpen, Mathias van der Goes, 1488.

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc.
1082.

²⁷¹ Itt kell megjegyezni, hogy a Hain Bibliográfia 219-es tételét, amely ott Johann Pruss, Strassbourg, kb. 1489 kiadásként szerepel, más bibliográfiák, így a Goff P-683 és a NUC 397704 Köln, Heinrich Quentell, 1490 kiadással tartják azonosnak. A Herzog August Bibliothek digitális könyvtárában fellelhető 80-a-quod-4 jelzetű kötetet pedig Köln, Heinrich Quentell kb. 1490 kiadásként azonosítják, de H 219-es számmal. A wolfenbütteli kötet megkülönböztető jegye, hogy 2 ívét összecsérték, így a *Historia* története első pillantásra érthetetlenül szerepel benne (a Pacorus-epizód néhány sora után már Eurialus és Pandalus beszélgetése következik), bár a kötési hiba hamar felismerhető. A helyzet a müncheni példány vizsgálata után sem vált teljesen világossá számomra, ugyanis az ott őrzött H 219-es példány nem mutatja ezt a kötési hibát, valamint a müncheni és a wolfenbütteli példány két helyen egymástól eltérő olvasatot hoz vö. 2. sz. melléklet 18. és 45. pontját. Ravasini szerint a H 219-es a Johann Pruss, Strassbourg, kb. 1489 impressumadatokkal bíró nyomtatvány, a Kölnben Heinrich Quentell által 1490-ben kiadott nyomtatvány pedig a P 157 jelzetű. RAVASINI, *i.m.*, 418. ill. 424. A probléma tisztázása további, részletesebb vizsgálatokat igényel.

10. H 236 Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Antwerpen, Gerard Leeu, 1488.

Vizsgált példány: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 10. H. 36.

11. P 157 Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Köln, Heinrich Quentell, [1495 körül].

Vizsgált példány: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 3. H. 32.

12. Epistole et varii tractatus, Lyon, Jean Moylin alias de Cambray, 1518, 15. IV.

Vizsgált példány: Firenze, Biblioteca Riccardiana, SEDE ST 9720.

13. Opera que extant omnia, Bázél, Henrichus Petri, 1551.

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 1069.

14. Opera que extant omnia, Bázél, ex officina Henricpetrina, 1571.

Vizsgált példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 119.1.1 Quod. 2o.

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 503. Firenze Biblioteca Nazionale Centrale, 10_6.

A tizennégy kiadást a filológiai vizsgálatok alapján két jól elkülöníthető csoportra oszthatjuk: az általam félkövéren szedett öt nyomtatvány E. J. Morrall elnevezése szerint a szöveghagyomány X-ágába tartozik (H 219, H 226, H 235, H 236, P 157), míg a dőlt betűs kilenc kiadás az Y-ág tagja (H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571).²⁷² Az X-ág tagjai esetében a rokonságra az azonos címadások is utalnak, az Y-ágat alkotó nyomtatványok esetében azonban csak a részletes összehasonlítás igazolta a rokonságot, és zárt ki három olyan kiadást, amelyek az *Epistole familiares* címet viselik ugyan, de nem tartalmazzák a *Historia de duobus amantibus*

²⁷² MORRALL E. J., *The early editions ...*, i. m. Morrall a Bázél 1551 és Bázél 1557 kiadásokat nem vizsgálta, de ezek a Ravasinitől vett adatok, illetve saját vizsgálataim alapján is az Y-ágba tartoznak.

szövegét (H 149, H 150, H 152).²⁷³ Ezekenn kívül Morrall és Ravasini is e csoporthoz tartozónak véli a H 147 jelű (kiadó, kiadási idő és hely ismeretlen) kiadást, elméletileg tehát még ezzel lehet kiegészíteni a fentebbi listát, a bizonyossághoz azonban közvetlen vizsgálatra lenne szükség.

A következőkben a magyar széphistória szempontjából relevánsnak tekinthető mintegy tíz filológiai hely megoszlását mutatom be. A táblázatokban minden olyan kiadás szerepel, amelyről van adat, és az előbbihez hasonlóan félkövér, illetve dőlt szedéssel emelem ki a két ág számunkra fontos darabjait, valamint idézem a széphistória megfelelő sorait is.

A magyar szöveg vizsgálata során is először a történelmi, irodalmi és mitológiai nevek alakváltozatainak áttekintésével kezdem. Már az idegen nyelvű fordítások kapcsán is felmerült az a szövegrész, amelyben Eurialus a Lucretiával töltött első éjszaka után hazaérvén megszabadul álruhájától, és barátainak mesélve utal Kandalésznak, Lúdia királyának történetére, aki láthatatlanná tévő gyűrűje segítségével mutatta meg testőrének, Gügésznek felesége meztelen szépségét.

III. 115. *Én az libiai királyné asszonyt is nem mondom szebbnek annál. III. 116. Nem csudálom én azt, ha Kandalis király az ő szép feleségét*²⁷⁴

1. Candaulis regis Libie formosa uxor fuit H 225, H 234, H 237
2. Candaulis regis Lidiae formosa uxor fuit H 158
3. Candaulis regis Lidiae uxor formosior fuit C 72
4. Candali regis Lidia formosa uxor formosior fuit H 213, H 214, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 226, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 69, C 70, P 157, RSupl1, Velence 1504
5. Tandali regis Lidie formosa uxor fuit H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571

²⁷³ RAVASINI, *i.m.*, 414-415.

²⁷⁴ RMKT XVI/9., 436.

7. Candele regis lilie formosior uxor fuit C64, C 65, R 3, BMC IV. 44

8. Candele regis Lidie formosa uxor fuit H 160

Mint a táblázatból látható, a magyar szövegben szereplő Líbia és Kandalész alakokhoz legközelebb álló latin alakokat eddig csak a H 225, H 234 és H 237 jelű kiadásokban találtam meg, amelyek azonban nem tartalmazzák az *epistola retractatoriát*, viszont példával szolgálhatnak arra, hogy létezik a változatok között olyan szövegromlás, amelyet a Pataki Névtelen követni látszik.

Az eseményeket lassító epizódként szolgál Piccolomini művében a Lucretiába szerelmes magyar vitéz története, akinek a neve az X-ág minden tagjában Pacorus, míg az Y-ág minden tagjában Baccarus, s mint tudjuk, a Pataki Névtelennél is Pacorusnak hívják e pórul járt szerelme. Ez a szöveghely tehát önmagában kizárni látszik a magyar lehetséges forrásai közül az Y-ág minden tagját.

*IV.1. Egy Pacorus nevű tisztos ifjú legény Pannoniából vala*²⁷⁵

1. Pacorus H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 223, H 225, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, C 59, C 64, C 65, C 69, C 70, C 72, R 3, P 155, P 157, RSupl1, BMC IV. 44, Velence 1504

2. Baccarus H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571

3. nincs név H 228

A történet utolsó harmadában, miután Lucretia féltékeny férje már minden találkozási lehetőséget elzárt a szerelmesek elől, Eurialus kénytelen az asszony sógorához, Pandalushoz fordulni segítségért. Szép hasonlatokkal írja le neki az asszony őrjöinek szigorát, akiket a tehénne vált Iót őrző Argoszhoz, és a háromfejű Kerberoszhoz hasonlít. Mint láthatjuk, a szöveghagyomány egy kisebb részében, amelyek a H 218 kivételével

²⁷⁵ RMKT XVI/9., 437.

mindannyian római kiadásúak, a kutya nem az *Orcus*, hanem az *ortus*, azaz a kert kapuját hivatott őrizni, s ez a hiba az általam vizsgált kiadások egyikében sem található meg, ahogyan a Pataki Névtelen szövegében sem. Természetesen egy ilyen hibát a magyar fordító saját kútfőből is kijavíthatott, de azért ellenpéldaként felhozhatom a Spanyol Névtelent, aki erre a javításra önállóan nem volt képes, s az ő fordításában Kerberosz a kertet őrzi:²⁷⁶

„(...) ne con tanta diligencia el vellocino de oro el velante dragón gurdó ni las entradas del **huerto** Cervero, quanto ésta es encerrada.”

*IV. 52. És az háromfejű Cerberus szüntelen őrzi pokol kapuját.*²⁷⁷

1. Nec aditum Orci H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 222, H 223, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, C 59, C 69, C 72, P 155, P 157, RSup11, Velence 1504, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571

2. orti H 218, H 225, H 234, H 237, C 64, C65, R 3, BMC IV. 44

3. nincs C 70

A névhasználaton kívül ajánlatos néhány kevésbé szembeötlő példát is megvizsgálunk a különböző variánsokban létező szöveghelyek közül. Miután Lucretia szembenéz saját érzéseivel, és bevallja magának Eurialus iránt táplált szerelmét, vívódva ugyan, mégis a mellett dönt, hogy férjes asszony létére és hírnevével nem törődve viszonyt kezd Eurialusszal. Ezen a helyen a latin szövegek több változatot hoznak, amelyek közül véleményem szerint a „nihil audet, qui fame nimis studet” áll legközelebb a magyarhoz. Amennyiben igazam van, a vizsgált tizennégy kiadásból ez a hely kizár négy nyomtatványt, a H 219, H 226, H 236, és P 157 jelűeket, amelyek mindegyike az X-ágba tartozik.

²⁷⁶ RAVASINI, *i. m.*, 352. és 393. 177. jegyzet. „nem őrizte ekkora szorgalommal az aranygyapjat a virrasztó sárkány, sem a kert kapuit Kerberosz, mint ahogy ő el van zárva.” Ezt a hibát egyébként Niklas von Wyle is elköveti a maga német fordításában. MORRALL, *The Tale of two Lovers ...*, *i. m.*, 151.

²⁷⁷ RMKT XVI/9., 442.

*I. 34. Azki hírét, nevét felette őrizi, nincs semmi merészsége.*²⁷⁸

1. nihil audet qui fame nimis studet H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 216, H 228, H 234, H 235, H 237, H 239, C 69, C 72, P 155, RSupl1, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1571
2. nihil audet qui fame minis studet H 213, H 214, H 215, H 217, H 218, H 220, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 236, H 240, C 59, C 70
3. nihil audet qui fame minimis studet H 218, H 219, P 157
4. nihil audit qui fame minus studet H 225, C 64, C65, R 3, BMC IV. 44

Amikor Eurialus a Jenő pápával végzett tárgyalások után Rómából visszatér Sienába, a császár figyelmes lesz rá, hogy a férfi távollétében bezárkózó Lucretia most ismét ünnepi díszbe öltözve tündököl, s ezzel bizonyítottnak látja az asszony szerelmét Eurialus iránt. A császár szavai vizsgált szövegeink egy részében megfelelnek a magyar változatnak, amelyben a szerelem és hurut, vagyis a köhögés elrejthetlenségét hasonlítja egymáshoz Zsigmond. Egyelőre úgy tűnik, hogy a 14 kiadás közül az Y-ág kései tagjaiban lelhető fel az a hiba, amely szerint a szerelmet Eurialus nem tudja többé, avagy hosszabban (*diutius*) elrejtteni, s ez a változat egyúttal ki is zárhatja a források köréből a Bazel 1551 és Bazel 1571 kiadásokat.

*III. 21. Mithogy az hurutnak, így az szerelemnek nincs semmi titok háza.*²⁷⁹

1. tegi non potest amor, nec abscondi tussis H 151, H 154, H 156, H 157, H 160, H 213, H 215, H 217, H 218, H 219, H 225, H 226, H 231, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, P 157, RSupl1, Velence 1504
2. diutius Bazel 1551, Bazel 1571
3. tuscis H 158

Amikor Sosias észreveszi, hogy Lucretia az ő segítsége nélkül is kalandba kezdett a frank lovaggal, úgy dönt, hogy a családi becsület fenntartása érdekében segít úrnőjének a

²⁷⁸ RMKT XVI/9., 408.

²⁷⁹ RMKT XVI/9., 426.

cselszövés lebonyolításában. Mint az alábbi táblázatból jól látszik, Sosias vonatkozó szavai a magyarban Lucretiára és a házra utalnak, ám ezen a helyen a latin hagyomány többségében a *hera* és *dominus*, azaz az úrnő és az úr kifejezések fordulnak elő, és az általam vizsgált tizennégy kiadás közül egyikben sem található meg a *hera* mellett a *domus*, azaz a ház alak. Elképzelhető persze az is, hogy itt egyszerűen ugrott a fordító szeme, vagy emlékezetből fordított, hiszen néhány sorral alább a latinban Sosias valóban a ház hírnevére hivatkozva mondja „ne domus infamis fiat neve parricidium committatur” vagyis a magyarban a III. rész 35. versszakában „Nem akarom, háza hogy megszégyenüljön, sem hogy megölje magát”.²⁸⁰ Ebben a versszakban tehát az is lehetséges, hogy a Pataki nem az előtte álló szöveget fordította le, hanem saját maga vitt bele a szövegbe egy egyébként értelmes hibát.²⁸¹

*III. 33. Elvész az asszonyom, háza megszégyenül, ha gondot nem viselek.*²⁸²

1. Hera peribit et dominus infamiam subibit H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, C 59, C 70, P 157, RSup11, Velence 1504, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1571
2. et domus infamiam subibit H 225, H 228, H 234, H 237, C 64, C65, C 69, C 72, R 3, P 155, BMC IV. 44

Sosias néhány sorral lejjebb a szerelmi vágy legyőzhetetlenségéről beszél, s úgy tűnik, a magyar fordító is olyan szöveget látott – vagy esetleg saját meggyőződéséből írta át az előtte álló szöveget –, amelyben a szolga elítéli a testiséget. Ha ebben az esetben nem a Pataki Névtelen saját javításáról van szó, hanem az előtte álló szöveget fordítja, akkor

²⁸⁰ RMKT XVI/9., 427.

²⁸¹ Hasonló lehetőségre hívja fel a figyelmet Ines Ravasini a spanyol fordítással kapcsolatban. RAVASINI, *i.m.*, 387. o. 125. jegyzet.

²⁸² RMKT XVI/9., 427.

ismét érvet szolgáltat számunkra az Y-ág minden tagja ellen, hiszen Sosias ezek mindegyikében „comune bonum”-ként általános jóként jellemzi a testi szerelmet.

*III. 37. Közönséges vétek minden emberekben az fajtalan bujaság.*²⁸³

1. Comune malum libido est H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 222, H 223, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, C 59, C 64, C 65, C 69, C 70, C 72, R 3, P 155, P 157, RSupl1, BMC IV. 44, Velence 1504

2. bonum H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571

Eurialus és Lucretia utolsó találkozásakor, miután a férfi sikeresen bejut a ház kapuján, az asszony nagy felindultságában hirtelen elájul. Eurialus nem tudván, mi történt vele, végül könnyeivel ébreszti fel szerelmesét. Ennek a helynek az esetében ismét azt láthatjuk, hogy az X- és az Y-ág tagjai teljesen elválnak egymástól, de ezúttal az Y-ág „rosarum aquis” olvasata felel meg a magyar fordításnak, az X-ág „rasis aquis” olvasata pedig teljesen eltérő tőle. A magyarban a rózsavíz serkentő hatásáról van szó, nem pedig arról, hogy Eurialus csupán vízzel, azaz könnyeivel érintené Lucretiát. Úgy tűnik tehát, hogy ebben az esetben a Pataki Névtelen előtt álló szöveg az Y-ág számunkra fontos tagjaihoz áll közelebb, de a létező olvasatok közül elfogadható az eddig három példányban megtalált „roseis aquis” olvasat is, amelynek képviselői, a H 228, C 69 és C 72 kiadások az X-ág tagjai, viszont nem tartalmazzák az *epistola retractatoriát*.

*IV. 127. Mintha rózsavízzel megöntözték volna, az asszony felserkene, Mint nehéz álomból felocsúdott ember, szemeit felemelé.*²⁸⁴

1. quibus tanquam rosarum aquis excitata mulier quasi de gravi somno surrexit H 151, H

²⁸³ RMKT XVI/9., 428.

²⁸⁴ RMKT XVI/9., 450.

154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 215, H 222, H 223, H 231, H 239, C 59, C 64, C 65, R 3, P 155, BMC IV. 44, *Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571*

2. rasis aquis H 213, H 214, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 226, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 70, P 157, RSuppl1, Velence 1504

3. rosa cum aquis H 225

4. rosa aquis H 234, H 237

5. roseis aquis H 228, C 69, C 72

Szintén a szerelmesek utolsó találkozásakor Eurialus lelkesült szavakkal dicséri az asszony testét, különösen kebleinek szépségét. A magyar szövegben a már korábban említett fehér keblekről van szó, a Pataki forrása itt tehát eddigi ismereteim szerint az X-ág tagjaihoz áll közel.

*IV. 134. Ó, te szép ékes melly! és én szeretőmnek két szép fejér csecsei!*²⁸⁵

1. O papille prenitide H 213, H 215, H 217, H 218, H 219, H 226, H 231, H 234, H 235, H 236, H 237, P 157, RSuppl1

2. premente H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, C 64, C 65, R 3, BMC IV. 44., *Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571*

3. mamille prenitide H 233, Velence 1504

Eurialus és Lucretia végső elválásakor, amelyről már szintén volt szó a dolgozat második fejezetében Dévay kiadása kapcsán, a két lélek szétválásáról esik szó. Mint korábban említettem, véleményem szerint a Pataki Névtelen nem saját ötletéből írt ezen a helyen lelket, hanem forrását követte. A számunkra érdekes tizennégy kiadás közül azonban egyikben sem találkoztam *animus* alakkal, mindegyikben az *amor* olvasat szerepelt.

²⁸⁵ RMKT XVI/9., 451.

V. 46. *Ebből következik, hogy nem az két lélek távozik el egymástól,
Hanem az egy lélek, ki kettőben vala, mettetik el egymástól*²⁸⁶

1. Itaque non recedebat animus ab animo sed unicus animus scindebatur in duos²⁸⁷

2. Amor H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 215, H 217, H 218, H 219, H 225, H 226, H 231, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, P 157, RSupl1, Velence 1504, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1571

A filológiai tények összegzése előtt még meg kell emlékezni arról a helyről, amelynek a Donati-féle és a Venetói által készített olasz, valamint az Anonim Angol fordítása kapcsán már sok figyelmet szenteltünk. A Pacorus-epizódban szereplő, a katonák és a diákok közötti konfliktust bemutató sorokról, és a bennük mutatkozó anomáliáról van szó. A magyar széphistória IV. részének 3-7. szakaszát idézem,²⁸⁸ párhuzamos latin szöveggel.

Solent matronae Senenses ad primum lapidem
sacellum divae Mariae, quod in Bethlehem
nuncupatur, saepius visitare. Huc Lucretia duobus
comitata virginibus et anu quadam
proficiscebatur. Sequitur Pacorus violam in
manibus gestans deauratis foliis, in cuius collo
epistulam amatoriam subtilibus inscriptam
membranis absconderat. Nec mirere: tradit enim
Cicero Illiadem omnem ita subtiliter scriptam sibi
ostensam fuisse, ut testa nucis clauderetur. Offert
violam Lucretiae seque commendat Pacorus.

Respuit donum Lucretia. Instat Pannonius magnis
precibus. Tum anus: "Recipe", inquit, "hera,
donatum florem. Quid times, ubi nullum est
periculum? Parva res est, qua potes hunc militem

3. [Pacorus] Bölcsen cselekedék, levelet felette
vékony hártýára íra,
Igen békötözé, hogy meg ne tetszenék, egy
bokor violába,
Szép Lucretiának nyújtá, mikor menne leányival
templomba.

4. Nem vevé el tőle virágot az asszony; ő magát
megszégyenlé,
Az vénasszony inté, hogy tőle elvenné, az nem
nagy dolgot tenne;

²⁸⁶ RMKT XVI/9., 457.

²⁸⁷ Az alak eddigi ismereteim szerint csak a Gyárfás-kódexben és az Mg jelű müncheni kódexben található meg, nyomtatványban még nincs róla adat.

²⁸⁸ RMKT XVI/9., 437.

placare." Secuta est Lucretia anilem suasionem
violamque recepit. Parumper, ultra progressa
violam alteri ex virginibus dedit.

Nec diu post obviam facti sunt duo studentes, qui
virgunculam, ut sibi florem traderet, non magno
negotio induxerunt. Apertoque violae stipite
carmen amatorium invenerunt.

Solebat enim hoc hominum genus pergratum esse
matronis nostris. Sed postquam Caesaris curia
Senas venit, irrideri et despici et odio haberi
coepit, quia plus armorum strepitus quam
litterarum lepor nostras feminas oblectabat.

Hinc grandis livor et simultas ingens erat
quaerebantque togae vias omnes, quibus possent
nocere sagis.

Elvévé, de egyik leányának adá, tőle hogy távol
méné.

5. Azonközben elő valami tanuló deákok
érkezének,
Virágot elkérék leányoktól, könnyen kit tőlek
megnyerének,
Levelet megláták, kit az virág közé békötözve
lelének.

6. Nagy kedvekben elébb deákok valának
felette asszonyoknak,
De hogy az császárnak udvara Senasban lön,
megutáltatának,
Az fegyverzörgésben több gyönyörűséget
azután találának.

7. Innen sok gyűlölség, harag és irigység
közöttök támadt vala,
Az vitézlő népnek miként árthatnának, ők
kereskednek vala,
Az violának is álnokságát azért
megjelentették vala.

A két szöveg összehasonlításából jól látszik, hogy a Pataki Névtelen igyekszik
tömören összefoglalni a latin mondanivalóját, ezért például az apró hártýára írt teljes
Íliász-kéziratról nem is tesz említést, de a latin szöveg értelmét nem csonkítja meg, a két
szöveg tehát megfelel egymásnak. A latin szöveghagyomány X-ágában mutatkozó hiba
azonban, amely kialakítja a már ismertetett *carmen pergratum*-csoportot, úgy tűnik, nem
tükröződik a magyar szövegben. Már volt szó róla, hogy E. J. Morrall kutatásai szerint²⁸⁹

²⁸⁹ MORRALL, *The early editions ...*, i. m., 225.

ez az anomália az X-ág mintegy tizenkét tagjában figyelhető meg, a H 214, H 218, H 219, H 221(?), H 226, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 70 és Velence 1504 jelű kiadásokban, köztük abban az öt kiadásban is, amelyek a mi szempontunkból relevánsak: H 219, H 226, H 235, H 236, P 157. E tények ismeretében ismét két lehetőség áll előttünk. Az egyik esetben feltételezhetjük, hogy a Pataki Névtelen egy, a *carmen pergratum*-csoportba tartozó romlott szöveget látott, tehát az imént felsorolt öt kiadáshoz hasonlót, de önállóan ki tudta javítani annak meglehetősen értelemzavaró hibáját is; következésképp ezt az öt kiadást nem zárjuk ki lehetséges forrásai közül. A másik esetben azonban nem feltételezünk a Patakiról ilyen filológiai jártasságot, és forrásai közül a H 219, H 226, H 235, H 236, P 157 jelzetű kiadásokat romlott szövegük miatt kizárjuk.

A Spanyol Névtelen imént idézett *ortus-orcus* példája, valamint a második fejezetben a Venetói Névtelen és az Angol Névtelen kapcsán bemutatott, a forráshoz nagyon ragaszkodó fordítások arra utalnak, hogy ezek a fordítók a végletekig tiszteletben tartják az előttük álló latin szövegeket. A Pataki Névtelen esetében azonban a forráskövetést kérdésként érdemes felvetnünk: vajon a Pataki annyira szerencsés volt, hogy egy igen jó állapotú, kevés hibával rendelkező latin szöveg jutott a kezébe, amelyet könnyedén le tudott fordítani, vagy egy annyira okos, a latinságban jártas személyt kell benne feltételeznünk, aki a forrás hibáit is képes lett volna önállóan kijavítani? Esetleg az eddig áttekintett források közül ki kell zárnunk újabb kiadásokat, és feltételezni olyanokat, amelyekről jelenleg nincs tudomásunk? Ezekre a kérdésekre nem mernék biztos választ adni, azonban felhoznék még egy mérlegelendő lehetőséget. Az előbbieken felsorolt tizenkét, X-ágba tartozó kiadás mindegyikében, valamint a H 217 jelűben is megtalálható egy olyan hiba, amely a magyar fordításban nem tükröződik. Már idéztem, de most teljesebb formában idézem a széphistória III. énekének 116. versszakát, Kandaulész esetét:

„Nem csudálom én azt, ha Kandalis király az ő szép feleségét
Az ő hív társának akarta mutatni, látná teljes örömét,
Én is nagy örömet megmutatnám néked Lucretiának testét.”²⁹⁰

Kandalész a történet szerint testőrének mutatta meg titokban felesége testét, a Pataki fordítása tehát valószínűleg a „Non miror illum voluisse nudam coniugem socio demonstrare”²⁹¹ mondatra megy vissza. A H 213, H 214, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221(?), H 226, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 70 és Velence 1504 kiadásokban azonban a latinban a *socio* szó helyett *sacio* áll. Ez persze egyetlen betűnyi eltérés, és könnyen javítható, banális hiba, amelyet vélhetőleg a mi Névtelenünk ki is javít, s fordításában valószínűleg ezért nem fordul elő. De ismét csak az Angol Névtelen fordításából idéznék, akinek az esete bizonyítja, hogy nincs olyan hiba, amelyet egy fordító ne lenne képes értelmessé téve beilleszteni szövegébe. Az angol ugyanis egy fantázianevet kreál a *sacio* alakból, s így az ő verziójában Kandalész nem társának, hanem egy bizonyos Satiusnak mutatta meg feleségét.²⁹²

„I wonder not yf hee woulde shewe her naked vnto Satius.”

Milyen következményekkel járhat a *socio-sacio* váltakozás a mi forrásunkra nézve? Sokadik alkalommal választanunk kell a két feltételezés között, hogy a Pataki Névtelen a hibás latint is képes volt önállóan jól fordítani, vagy a között, hogy nem hibás latin állt előtte, aminek következményeként pedig a Pataki forrásai közül az X-ág valamennyi eddig szóba jött tagját ki kell zárunk. Természetesen igen nehezen lehet megindokolni, hogy miért fontoljuk meg egyáltalán olyan jegyek érvként való mérlegelését, amelyek nincsenek jelen a magyar fordításban. Erre csak azt tudom indokként felhozni, hogy nem

²⁹⁰ *RMKT XVI/9*, 436.

²⁹¹ „Nem csodálkozom, meztelen felségét meg akarta mutatni társának.”

²⁹² MORRALL, *The Goodli history ...*, i.m., 25. „Nem csodálkozom, hogy ő meztelenül akarta megmutatni a nőt Satióának.”

feledkezhetem meg a Venetói, a Spanyol és az Angol Névtelen példájáról, akiknek munkái a mellett szolgáltatnak érvet, hogy a fordítók inkább hűségesen követik latin forrásaikat, mint hogy önhatalmúlag javítsanak rajtuk, és ezt szem előtt tartva fontos, hogy a magyar Pataki Névtelenről se feltételezzünk olyan nagyobb tudást, amelynek birtokában romlott szövegből is képes lett volna jó fordítást létrehozni. Vagyis véleményem szerint kevésbé elbizakodott dolog a fenti esetekben inkább azt választani, hogy az adott jó olvasat nem szerepelt a magyar fordítás forrásában, mint azt feltételezni, hogy a rossz olvasatot a fordító javította jóra, és ennek következményeként csak a Pataki Névtelen szövegében álló megoldásokra hagyatkozni.

Az alább látható táblázat segítségével összegeztem a fentebb vizsgált filológiai helyek megoszlását az *epistola retractatoriá*t is tartalmazó tizennégy kiadásban.

Kiadások →	<i>H</i>	<i>H</i>	<i>H</i>	<i>H</i>	<i>H</i>	<i>H</i>	<i>H</i>	<i>H</i>	<i>H</i>	<i>H</i>	<i>P</i>	<i>Lyo</i>	<i>Bázel</i>	<i>Bázel</i>
Szöveghelyek	151	154	156	157	158	160	219	226	235	236	157	<i>n</i>	1551	1571
												1518		
Kandaulész	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pacorus	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	–	–	–
aditum Orci	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
fame nimis	+	+	+	+	+	+	–	–	+	–	–	+	+	+
tussis	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	–	–
domus	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
comune	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	–	–	–
malum														
rosarum	+	+	+	+	+	+	–	–	–	–	–	+	+	+
aquis														
papillae	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	–	–	–

praeinitidae

animus	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
carmen	+	+	+	+	+	+	–	–	–	–	–	+	+	+
amatorium														
socio	+	+	+	+	+	+	–	–	–	–	–	+	+	+

A Kandalész–problémára egyik kiadás sem ad megfelelő választ, az Y-ág tagjaiban azonban a teljesen eltérő *Tandali* alak áll, ami véleményem szerint egyértelmű érv ennek az ágnak a tagjai ellen.

A „Pacorus–Baccarus”, és a „comune malum–comune bonum” szembenállások önmagukban kizárhatják az Y-ág minden tagját.

Az „aditum Orci–orti” esetében mind a tizennégy kiadás egyformán jó olvasatot hoz.

A „nihil audet, qui fame nimis studet” sor megfelelője kizárja az X-ág H 219, H 226, H 236, és P 157 jelű tagjait.

Az Y-ágba tartozó Bazel 1551 és Bazel 1571 kiadásokat kizárja a „diutius” alak.

A „domus” alak hiánya kizárja az összes, *epistola retractatoriát* is tartalmazó kiadást.

A „rosarum aquis” alak hiánya kizárja az *epistola retractatoriát* is tartalmazó összes X-ágba tartozó kiadást.

A „papille praeinitide” olvasat kizárja az összes Y-ágba tartozó kiadást.

Az „animus” olvasat nem fordul elő egyetlen általam ismert kiadásban sem.

A „carmen pergratum” olvasat miatt az X-ág H 219, H 226, H 235, H 236, P 157 tagjait kizárhatjuk.

A „satio” olvasat miatt kizárhatjuk mind az öt X-ágba tartozó kiadást.

Az általam kiválasztott szempontok alapján tehát az X-ágba tartozó öt kiadás mellett öt, ellene pedig hét érv szól. Ezzel szemben az Y-ág H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160 és Lyon 1518 tagjai mellett és ellen egyaránt hat-hat szöveghely hozható fel

érvként, a Bazel 1551 és Bazel 1571 kiadások esetén pedig öt mellette, és hét ellene szóló érvet találunk. Mindez azt jelenti, hogy a tizennégy kiadás ellen, és mellettük is csaknem ugyanannyi érvünk van, azonban ezek nem egyforma súlyúak. A vizsgálatnak ezen a pontján úgy vélem, hogy a *Pacorus, comune malum, papille prenitide* helyek nagyobb jelentőséggel esnek latba. Ez azt jelenti, hogy a Pataki Névtelen fordítása valószínűleg olyan szövegből készült, amely a szöveghagyomány X-ágával, valamint az Y-ágnak azon tagjaival rokonítható, amelyek *Pacorus*-alakot tartalmaztak, és az X-ágon belüli szövegek között nem tartoztak a *carmen pergratum*, esetleg már a *sacio* alakot tartalmazó alcsoportba sem (lásd a stemmát az 1. sz. mellékletben). Ezen a ponton érdemes kiiktatnunk azt a szűrőt, amit az *epistola retractatoria* kiadásokban való megléte jelentett eddig, és megvizsgálunk a fenti tizenkét szempont kapcsán szóba jöhető további nyomtatványokat is.

Mint az a táblázatból látszik, a *Kandaulész* szöveghely esetében a H 225, H 234 és H 237 jelű kiadások tartalmazznak olyan olvasatot, amely a magyar fordításhoz a legközelebb áll.

A „*Pacorus*” olvasatot tartalmazó további kiadások a következők: H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 220, H 223, H 225, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 237, H 240, C 59, C 64, C 65, C 69, C 70, C 72, R 3, P 155, RSupl1, BMC IV. 44, Velence 1504.

Szintén „*comune malum*” olvasatot találunk az alábbi kiadásokban: H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 220, H 222, H 223, H 225, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 237, C 59, C 64, C 65, C 69, C 70, C 72, R 3, P 155, RSupl1, BMC IV. 44, Velence 1504

Az „*aditum Orci*” olvasatot tartalmazzák a következő kiadások is: H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 220, H 222, H 223, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 239, H 240, C 59, C 69, C 72, P 155, RSupl1, Velence 1504.

A „nihil audet, qui fame nimis studet” alak szerepel a H 216, H 228, H 234, H 237, H 239, C 69, C 72, P 155, RSupl1 kiadásokban is.

Szintén „tussis” alakot találunk a H 213, H 215, H 217, H 225, H 231, H 233, H 234, H 237, P 157, RSupl1, Velence 1504 kiadásokban.

A „domus” alak bevonhat a vizsgálatba tizenegy egyéb kiadást: H 225, H 228, H 234, H 237, C 64, C 65, C 69, C 72, R 3, P 155, BMC IV. 44.

A „rosarum aquis” alak behozza a vizsgálatba a H 215, H 222, H 223, H 231, H 239, C 59, C 64, C 65, R 3, P 155, BMC IV. 44 jelű kiadásokat; a „roseis aquis” olvasat pedig a H 228, C 69 és C 72 jelűeket.

A „papille prenitide” olvasat behozza a vizsgálatokba a H 213, H 215, H 217, H 218, H 231, H 234, H 237 és RSupl1 kiadásokat.

Ezeknek az adatoknak az összesítése alapján összesen tehát harminc további kiadás tartalmaz egy vagy több olyan szöveghelyet, amely(ek) a magyarnak megfelelnek: H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 220, H 222, H 223, H 225, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 237, H 240, H 239, C 59, C 64, C 65, C 69, C 70, C 72, R 3, P 155, RSupl1, BMC IV. 44., Velence 1504.

Azt hiszem, érdemes az *epistola retractatoriát* is tartalmazó kiadások vizsgálatánál alkalmazott szempontrendszert kicsit átdolgoznom, így az „animus” olvasatot, minthogy arról a nyomtatott hagyományban egyáltalán nincs adat, kiveszem a szempontok közül. Új elemként hozom be azonban a „carmen pergratum” olvasatot, amelynek a jelenléte ellenérvként hozható fel néhány kiadással szemben: H 214, H 218, H 226, H 233, H 240, C 70, P 157 és Velence 1504 kiadások.

Ezen kívül idézek még egy olyan szöveghelyet a magyar széphistóriából, amely latin megfelelőjének jelenlétéről vagy hiányáról az *epistola retractatoriát* is tartalmazó valamennyi kiadásban még nem áll rendelkezésemre adat, ezért nem említettem fentebb,

de a szélesebb körű vizsgálat szűrőin átment kiadások közül ugyanakkor még kizárhat néhányat. A széphistória IV. énekének 42. versszakában, Eurialus és Pandalus beszélgetésében hangzik el a következő példa a szerelmes férfi szájából:

Mindeneknél szentebb az ő idejében az Dávid király vala,
Ő fia Salamon mindeneknél bölcsőbb, Sámson is erősb vala,
De azért egyik is szerelem tüzetől magát meg nem óhatta.²⁹³

A hely latin megfelelője a következő: „Scis quam nec sanctissimum David, nec sapientissimum Salamonem, nec Sansonem fortissimum ista passio dimisit immunem.”²⁹⁴ A latin szöveghagyomány egy részéből azonban, mint azt már a második fejezetben a Venetói Névtelen fordítása kapcsán is említettem, hiányzik a zsoltárszerző király neve, s csak Salamont és Sámsonat találjuk meg bennük. H 213, H 215, H 217, H 218, /H 226/, H 233, /H 235, H 236/, P 157, RSuppl1, Velence 1504.²⁹⁵ A magyar fordításnál is érvényesített szempontok, valamint ezen újabbak fényében az említett harminc kiadás adatait a következő oldalon látható táblázatban összegeztem:

²⁹³ *RMKT XVI/9.*, 441.

²⁹⁴ „Tudod, hogy sem a legszentebb Dávidot, sem a legbölcsőbb Salamont, sem a legerősebb Sámsonat nem hagyta érintetlenül ez a szenvedély.”

²⁹⁵ Az általam látott H 231 jelű kiadásból két oldal hiányzik, így erről az egy szöveghelyről abból a kiadásból nincs adatom.

A rendelkezésre álló adatok alapján nyolc kiadás mutat a magyar fordítással hét, vagy annál több egyezést: a H 225 jelű kiadásban egy szöveghely ismeretének hiányában hét egyezést és négy eltérést találunk („aditum orti”, „fame minus”, „rosa cum aquis”, „papille premende”). Ezek az eltérések összességében kizárhatják a H 225 jelű kiadást, mint a magyar széphistória forrását, mert fordításuk nem felel meg a magyar szövegnek. A H 228 kiadásban öt szöveghely hiánya mellett, valamint azzal a megkötéssel, hogy ebből a nyomtatványból kimarad a magyar vitéz neve, szintén hét egyezést találunk. A C 69 jelű kiadás három adat hiányában nyolc egyezést és csupán egy eltérést („Candali”) mutat. A C 72 kiadásban az előbbihez hasonlóan három adat hiányában nyolc egyezést és egy eltérést figyelhetünk meg, ráadásul csaknem ugyanazokat az eltéréseket („Candaulis regis Lidie”) és egyezéseket, mint a C 69-ben. Az RSupl1 jelű kiadás összes adatának ismeretében szintén nyolc egyezést, valamint négy eltérést nyugtázhatunk („Candali regis Lidia”, „dominus”, „rasis aquis”, Dávid hiánya). A H 237 kiadás tíz egyezést és két eltérést (*aditum orti*, *rosa aquis*) mutat a magyar feltételezhető forrásához képest. Végül valamennyi adat ismeretében összesen tíz egyezést találunk a H 234 jelű kiadásban is, és csaknem betűre ugyanazt a két eltérést, amelyet a H 237 jelűben („aditum horti”, „rosa aquis”) láttunk. Kutatásaim jelenlegi állapotában azt mondanám, hogy ahhoz a latin szöveghez, amely az *Eurialus és Lucretia* forrásául szolgálhatott, ez a két kiadás állhat a legközelebb, de vélhetőleg nem ezek valamelyike volt a konkrét forrás. Ugyanis, ha az „aditum orti” illetve „aditum horti” olvasatot a Pataki Névtelen önállóan javíthatta is, és ’Orcus’ jelentésben fordította magyarra („szüntelen pokol kapuját”²⁹⁶), a „rosa aquis excitata” olvasatot, ami azt jelenti, hogy „mintha rózsát vízzel öntöztek volna meg”, magától valószínűleg akkor sem költhette át arra, hogy „mintha rózsavízzel megöntözték volna.”²⁹⁷

²⁹⁶ RMKT XVI/9., 442.

²⁹⁷ RMKT XVI/9., 450.

Dévay szövegkiadásának problémái kapcsán már említettem azt a helyet, amely egy újabb érvet szolgáltat a vizsgálatok során utolsónak maradt kiadások némelyike mellett. Eurialus első levelében állnak a következő sorok:

II. 6. Ételem, italom és gondolkodásom vagyon te hatalmadban,
Mind éjjel, mind nappal tégedet kívánlak²⁹⁸

E sorok latin megfelelője egy Terentius-hely átalakítását tartalmazza: „Tu mihi somni et cibi usum abstulisti. Te dies noctesque²⁹⁹ amo, te desidero, te voco, te exspecto, de te cogito, te spero, de te me oblecto, tuus est animus, tecum sum totus.” A latin hagyományban, ahogy ez már elhangzott, e helyütt a „Tu mihi somni et cibi usum abstulisti”³⁰⁰ illetve a „Tu mihi et cibi et potus usum abstulisti”³⁰¹ olvasat váltakozik. Úgy tűnik, hogy a magyar szöveg a *cibi+potus* kombinációt tartalmazó olvasatot követi, amelyet egyelőre csak néhány kiadásban találtam meg. A H 213, H 215, H 217, H 218, H 231, H 233, H 234, H 235, H 237, RSupl1 és Velence 1504 kiadások „Tu mihi et cibi et potus usum abstulisti” olvasatot tartalmaznak. A hely kissé torzult formában található meg a H 219, H 226 és H 236 kiadásokban: „Tu mihi et cibi et potus suum[!] abstulisti.”³⁰² Végül a gondolatot kissé konkretizálva a P 157-ben az étel és ital ízéről van szó: „Tu mihi et cibi et potus saporem abstulisti.”³⁰³ Látható, hogy ez a szöveghely egyrészt a táblázat alapján a magyar vélhető forrásával eddigi legtöbb egyezést mutató H 234 és H 237 kiadások mellett újabb érv, másrészt némileg finomítja a feltételezett forrással hat egyezést mutató H 213 és H 217, valamint a nyolc egyezést tartalmazó RSupl1 kiadásról kialakult képet is.

²⁹⁸ RMKT XVI/9., 413.

²⁹⁹ Ter. Eun. I 2, 113-115. „dies noctesque me ames, me desideres, / me somnies, me exspectes, de me cogites, / me speres, me te oblectes, mecum tota sis” „szeress / csakis engem, éjjel-nappal értem gerjedezz, / velem álmodozz, rám várakozz, felém epedj, / engem remélj, örömöd bennem leld, légy velem.” Devecseri Gábor fordítása.

³⁰⁰ „Te megfosztottál engem az alvás és evés szokásától.”

³⁰¹ „Te megfosztottál engem az evés és ivás szokásától is.”

³⁰² „Te megfosztottál engem az ő[!] evés és ivás szokásától is.”

³⁰³ „Te megfosztottál engem az étel és ital ízétől is.”

A H 234 és H 237 kiadások mellett tehát már tizenegy szövegszerű érvet tudok felsorakoztatni, ezért itt az ideje, hogy néhány ellenük szóló érvet is bemutassak. A szerelmi történet elején Lucretia hosszas könyörgésére Sosias hajlandó felkeresni Eurialust, hogy hírt adjon neki az asszony szerelméről. A magyar fordításban a következő áll az I. ének 62-63. versszakában: „Ó, mely igen szeret egy asszony tégedet! - őnéki csak ezt monda. / Kérdezkedésére annál többet néki Sosias nem felele.”³⁰⁴ Ahogyan ez a 2. számú mellékletből látszik, a latinban e sorok megfelelőjének számos változata van, amelyek közül talán ez áll legközelebb a magyarhoz: „O quam his dilectus es, ait, feminis si scires, nec illi, quid hoc esset, querenti ultra respondit”.³⁰⁵ Úgy vélem, azok a változatok, amelyekben nem szerepelnek a „his ... feminis” és az „ultra respondit” kifejezések, kevésbé valószínűek. Ezt az olvasatot egyébként eddig egyedül a H 225 kiadásban találtam meg.³⁰⁶ A H 234 kiadásban megtalálható ugyan az „ultra respondit”, azonban hiányzik a „his ... feminis” rész: „O quam his dilectus es, ait, nec illi, quid hoc esset, querenti ultra respondit.”³⁰⁷ A H 237-es kiadásban ezzel szemben egyik szükséges kifejezést sem találjuk meg: „O quam hic dilectus es ait. Nec illi querenti quod hoc esset respondit.”³⁰⁸

A szerelmesek első személyes találkozásakor Eurialus az ágy alá bújva retteg, amikor Menelaosz és Bertus iratokat keresve meglepik őket Lucretia hálókamrájában. A férfi félelmében Istenhez fohászkodik a III. ének 78. szakaszában: „Eljött az én napom, nincs több segítségem náladnál, én Istenem.”³⁰⁹ A latin változatok közül az alábbi felel meg leginkább a magyarnak: „Ecce venit dies meus. Nemo me adiuuare potest, nisi tu,

³⁰⁴ *RMKT XVI/9.*, 411.

³⁰⁵ „Ó, mennyire kedves vagy te az asszonyoknak – mondta –, ha tudnád, de nem felelt többet, mikor amaz megkérdezte, miről van szó.”

³⁰⁶ Lásd itt és a továbbiakban is a 2. sz. mellékletet.

³⁰⁷ „Ó, mennyire kedves vagy te nekik – mondta –, de nem felelt többet, mikor amaz megkérdezte, miről van szó.”

³⁰⁸ „Ó, mennyire kedves vagy itt, mondta. De nem felelt többet a kérdésére, hogy az mi.” A második mondat szándékosan nem értelmes.

³⁰⁹ *RMKT XVI/9.*, 432.

Deus meus.”³¹⁰ Ezt az olvasatot számos kézirat, és az általam eddig ismert nyomtatott hagyomány igen nagy része is tartalmazza, közöttük azonban sok olyan van, amelyeket a fentiekben már kizártam: H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571. Egy részük azonban felkerült a fentebbi harmincas listára, s így mellettük is érv lehet ez az olvasat: H 213, H 215, H 217, H 231, H 233, RSuppl1.³¹¹ A H 234 és H 237-es kiadások azonban abba a szövegcsoporthoz tartoznak, amelynek tagjaiból ez utóbbi, „Nemo me ...” kezdetű mondat teljesen kimarad, ezért szerintem ebből a szempontból sem felelnek meg a magyar vélhető forrásának.

Végül egy utolsó érv, amely a H 234 és H 237 kiadások ellen szól. Eurialus segítséget kérve igen színesen festi le Pandalusnak saját és szerelmese nehéz helyzetét a IV. ének 51. versszakában: „Az mi életünknek hosszabbítására orvosságot nem lelünk, / Hogyha te minékünk az mi szerelmünkben nem lésszesz segítségünk.”³¹² A latin változatai közül eddig két olvasat jöhet szóba, amelyek közül az első az „Ambo perimus, nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis adiumento.” mondat.³¹³ Ebben a változatban a magyar „az mi életünknek hosszabbítására” rész teljesen megfeleltethető a latin mondat „nec remedium protelande vite nostre” szakaszának. Ezzel az olvasattal eddig csak az Y-ág Baccarus-alcsoportjában találkoztam, vagyis olyan szövegekben, amelyeket fentebb már számos ok miatt kizártam a lehetséges források közül. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, Bázél 1551, Bázél 1571. A másik, a magyarhoz elég közel álló latin mondat kevesebb a *nostre* birtokos névmással, de több az *ullum* szóval: „Ambo perimus. Nec remedium protelande vite videmus ullum nisi tu sis adiumento.”³¹⁴ Ez az olvasat található meg a harmincas lista egyéb elemei közül néhányban is: H 213, H 215, H 217, H

³¹⁰ „Íme, eljött az én napom. Senki sem segíthet rajtam, csak te, én Istenem.”

³¹¹ A listára fel nem került egyéb kiadások, melyekben az olvasat megtalálható, a következők: H 218, H 219, H 226, H 235, H 236, P 157.

³¹² *RMKT XVI/9.*, 442.

³¹³ „Mindketten elveszünk, és nem találunk gyógymódot életünk meghosszabbítására sem, csak akkor, ha te segítesz nekünk.”

³¹⁴ „Mindketten elveszünk. Nem találunk semmi gyógymódot az élet meghosszabbítására sem, csak akkor, ha te segítesz nekünk.”

231, H 233, RSupl1.³¹⁵ Ehhez képest a H 234 és H 237 nyomtatványokban semmi nyoma nincs az élethosszbabbitó orvosságra való utalásnak, bennük ugyanis ezt találjuk: „Ambo perimus nisi tu sis adiumento.”³¹⁶

A H 234 és H 237-es kiadások mellett tehát eddig tíz érvet hoztam fel, viszont most három jó okot tudtam bemutatni, amelyek miatt valószínűleg ezek nem azonosak a magyar forrásával. Az utóbbi három szempont viszont hárommal növelte a H 213, H 217, H 231 és RSupl1 kiadások mellett felhozható érvek sorát, kettővel pedig a H 215 és H 233 mellett szólókét. Így tehát a H 215 és H 213 nyomtatványok szövege mintegy nyolc ponton, a H 217 és H 233 kilenc ponton, a H 231 és RSupl1 kiadások tizenegy ponton látszanak megegyezni a magyar vélhető forrásával. A fenti táblázat és ez utóbbi vizsgálatok eredményét összesítve azt látjuk tehát, hogy a magyar vélhető forrásával megegyező legtöbb helyet az RSupl1 és H 231 kiadások tartalmazzák, tizenegyet a négy illetve három (egy hely nincs az általam látott példányban) nem megfelelő olvasat ellenében. Ehhez képest a H 234 és H 237 kiadások mellett tizenegy érv szól, ellenük pedig csupán kettő. A H 213 és a H 217 kilenc megfelelő olvasattal szemben hat nem megfelelőt tartalmaz. Végül a H 215 és H 233 kiadások mellett nyolc, míg ellenük hat szövegszerű érv szól. A szóban forgó kiadások közül a H 215 és H 231 Morrall stemmáján az X-ág *custodiis*-alcsoportjába tartoznak. Az RSupl1 a *socio*-alcsoportba, a H 213 és H 217 a *carmen amatorium*-alcsoportba, végül a H 233 a *carmen pergratum*-alcsoportba, szintén az X-ágban. A H 234 és H 237-es kiadásokat Morrall a stemmán már az Y-ághoz sorolja, de szaggatott vonallal jelöli az X-ághoz való közelségüket. A meglévő információk alapján tehát egyelőre úgy tűnik, hogy számszerűleg a magyar fordítás feltételezett eredetijében több helyen egyezik meg az Y-ág tagjaival, mint az X-ágba tartozó kiadásokkal, az Y-ágon belül pedig feltűnő a H 234 és H 237 jelű kiadásokkal való rokonsága. Ám ez a két

³¹⁵ A listára fel nem került egyéb kiadások, melyekben az olvasat megtalálható, a következők: H 219, H 226, H 235, H 236, P157,

³¹⁶ „Mindketten elveszünk, hacsak te nem leszel segítségünkre.” Ez a H 225 olvasata is.

kiadás sem felel meg teljesen a forrással szemben támasztott elvárásainknak, így szükség lenne azoknak a kiadásoknak a vizsgálatára, amelyek Morrall általam bővített stemmája alapján rokoníthatók az itt már vizsgált szövegekkel. Egy jövőbeli teljes vizsgálat során mindazon szövegek áttekintésére lenne tehát szükség, melyek a stemmán az *X-ág custodiis-* és *fortunis-*alcsoportjába tartoznak, valamint amelyek az *Y-ághoz* tartoznak, és kívül esnek annak *Baccarus-*alcsoportján. E kiadások közül többről már vannak benyomásaim Morrall és Ravasini adatgyűjtései alapján, de általában éppen azokról a szöveghelyekről nincsenek pontos információim, amelyek a magyar fordítás szempontjából fontosak lennének.³¹⁷

Jelen vizsgálataim első ránézésre talán eredménytelennek tűnhetnek, hiszen ezek alapján nem tudunk rámutatni egyetlen olyan szövegre sem, amelyik minden szempontból megfelelné a fentebb felsorolt követelményeknek. Mégis kiderült belőlük számunkra az, hogy a nyomtatott kiadások esetén az *epistola retractatoria* megléte, mint Ritoókné által javasolt szükséges tényező, nem visz minket közelebb az *Eurialus és Lucretia* forrásának megtalálásához, hiszen szinte több, a magyar vélhető latin eredetijével megegyező helyet találunk azokban a kiadásokban, amelyek nem tartalmazzák a visszavonó levelet, mint abban a tizennégyben, amelyek tartalmazzák azt. Milyen hosszabb távú következtetés vonható le ebből? Lehetséges, hogy a magyar szöveg latin forrása, amely tartalmazta Piccolomini visszavonó levelét, még lappang, esetleg örökre elveszett. Felvázolható azonban egy ahhoz hasonló elmélet is, mint amelyet Alessandro Braccesi forrása kapcsán említettem, vagyis hogy a Pataki Névtelen esetleg olyan kiadásból vagy kéziratból dolgozott, amely nem tartalmazta az *epistola retractatoriát*, viszont más forrásból, esetleg később – amennyiben a Cupido-leírás valóban későbbi betoldás – ő maga, vagy az utolsó versszakok feltételezett másik szerzője megismerte a latin verset, és elkészítette belőle a

³¹⁷ A 2. sz. mellékletben a latin változatainak felsorolásakor a Pataki Névtelen megfelelő sorait is idézem, ahol lehetett, a magyarhoz legközelebb álló szövegcsoportot, vagy szövegcsoportokat is megjelöltem.

szerelmi történet végére helyezett intő versszakokat. Ha tehát a Pataki Névtelen, vagy a másik ismeretlen betoldó később illesztette a műhöz a Cupido-ábrázolást, az eredeti forrásnak már nem is feltétlenül kellett tartalmaznia II. Pius *epistola retractatoriáját*, így a kiterjesztett vizsgálatoknak még nagyobb létjogosultsága van és lesz az elkövetkezendőkben.

Szintén e kutatás részeredményként mutatható fel, hogy a nyomtatott anyag körülbelül felének (27 kiadás), és a kéziratos hagyomány jóval kisebb részének (22 kézirat) ismeretében sem tudom igazolni az RMKT XVI/9. kötetének jegyzeteiben olvasható feltételezést, amely szerint a magyar széphistória 2., 3., 4. és 5. énekét bevezető latin disztichonok azon kiadásból származhatnak, amelyből a Pataki Névtelen dolgozhatott.³¹⁸ Ilyen, a novella szövegébe illesztett verses összefoglalókat tartalmazó szövegre ugyanis mindezidáig nem bukkantam, és a témában jártas külföldi szakírók sem tesznek említést hasonló szövegről. A kritikai kiadás készítőinek elméletét tehát nem tudom alátámasztani, és én is csak további feltételezéseket tudok megfogalmazni, például, hogy a disztichonok is a magyar fordító, esetleg a szöveget kiadó nyomdász tollából származhattak. Mindezen részeredményekkel együtt és a negatív eredmények ellenére is állítható, hogy a Pataki Névtelen munkájának forrásához néhány lépéssel közelebb jutottunk.

Kihagyások és bővítések a magyar szövegben

A disszertáció első fejezetében és ennek a fejezetnek az elején is említettem már a szakirodalom által korán megfigyelt nagyszámú kihagyást, amelyeket a Pataki Névtelen fordításában találunk meg a latin szöveghez képest. Az eddigi szakirodalom hol a Pataki

³¹⁸ RMKT XVI/9., 581. „A széphistória 2., 3., 4. és 5. része előtt álló latin nyelvű disztichonok bizonyára abban a novellakiadásban szerepeltek, amelyet a Pataki Névtelen munkájához használt. Ezt a kiadást – és így a disztichonokat (egy kivétellel) – nem sikerült azonosítani.” A jegyzetet készítők azonban nem árulják el, hogy melyik disztichont sikerült azonosítani, és az honnan ismert számukra.

ügyes rövidítéseinek, hol a latin elszíntelenítésének érzi ezeket az eltörölt részeket, tematikus vizsgálatukra azonban nem fordít figyelmet. A kutatás eddig szintén nem foglalkozott azzal, hogy összehasonlítsa egymással az *Eurialus és Lucretiához* időben közel álló regényes- és széphistóriák mitológiai és történelmi tárgyi tudását a Pataki Névtelen munkájának tárgyi tudásával, vagyis hogy megvizsgálja azt, az egyes históriák, illetve a mögöttük álló ismert, vagy ismeretlen szerzők milyen mértékben jártasak az antik mitológiában, irodalomban és történelemben.

Az *Eurialus és Lucretiában* előforduló történeti és mitológiai szereplőket több csoportba rendezhetjük, akiknek történetével, úgy tűnik, a fordító tisztában van, és kétséget kizáróan ismeri őket.³¹⁹ Ilyenek az olümposzi istenekről szóló, valamint a hőeszok tetteivel kapcsolatos történetek: Mars-Venus (IV. 130.), Ganümedész (IV. 130.), Diana-Acteon (IV. 133.), Hippolitosz (IV. 130.), Iaszón-Médeia (I. 35., II. 50., IV. 52., a sárkány, V. 22.), Thészeusz-Ariadné (II. 51.), Hercules (I. 68.), Alkméné (IV. 138.), Anteus (IV. 141.), háromfejű Kerberosz (IV. 52.), Phyllis (II. 57.)

A magyar fordító szintén jártas a trójai mondakör történeteiben: Próteszilaosz-Laodámeia (V. 49., V. 50.), Priamosz király (I. 2., II. 72., V. 9.), Hektór (I. 2.), Parisz (I. 2., I. 35., II. 72., IV. 129., V. 50.), szép Ilona (I. 35., II. 72., IV. 129.), Déiphobosz (II. 72.), Troilosz (II. 72.), Khrüszéis (II. 72.), Polüxena (IV. 131.), Ulisses (V. 14.), Ulisses felesége (V. 21.), Kirké (II. 72., III. 56.), Dido-Aeneas (II. 52., V. 51.).

A fordításban szerepel néhány híres uralkodó, politikai szereplő esetére való utalás is: Kandaulesz (III. 116.), Phalaris (IV. 15.), Bölcs Alexander (I. 67.), Antonius-Szép Kleopátra (II. 74.), Brutus társa (V. 21.).

Piccolomini nyomán a magyar is név szerint említ néhány szerzőt, valamint Ovidius esetében a *Metamorphoses* címét is belefordítja művébe: Bölcs Arisztotelész (I.

³¹⁹ A széphistóriában való előfordulásukra itt is rész/versszak számokkal utalok zárójelben, de idézésüktől eltekintek.

67.), Arisztophanész (V. 45.), Szapphó (II. 57.), Ovidius (II. 75., III. 56.). Természetesen a Pataki Biblia-ismeretéről tanúskodnak a három ószövetségi király eseteinek, valamint a féltestvérek közötti szerelemnek az említése: Sámson (I. 3., I. 67., IV. 42.), Szent Dávid király (I. 4., IV. 42.), Bölcs Salamon király (I. 4., IV. 42.), Ámnon-Támár III. 99.

Megfigyeléseim szerint a Pataki Névtelen Iaszón és Médeia történetének, valamint a trójai mondakör szereplőinek említésekor több helyen is kisebb pontosításokat, magyarázatokat fűz a személyek neveihez, vélhetőleg, hogy ezzel segítsen közönségének a történet felidőzésében. A Iaszón és Médeia történet kapcsán összesen négyszer,³²⁰ Thészeusz és Ariadné említésekor egyszer,³²¹ a szép Heléna³²² és Laodámeia kapcsán szintén egyszer,³²³ Dido történetének felidőzésekor pedig kétszer közöl olyan momentumokat, amelyek Piccolomini szövegében nem szerepelnek.³²⁴ Ugyanakkor – valószínűleg a korábbi kutatás által is megfigyelt rövidítési szándék miatt –, a Pataki Névtelen kihagy a fordításából jó néhány szereplőt és eseményt, amelyek szintén a Trója-történethez kapcsolódnak, így például Lucretia szépségének ecsetelésekor a fordító nem említi a lakomát, amelyen Menelaosz először vendégül látta Pariszt, és amelyen Heléna kitűnt külsejével; nem esik szó Memnón híres lovairól, vagy Diomédész szépségéről sem. Hasonlóképpen – talán az egy bibliai szereplők csoportjának kivételével – a fordító minden mitológiai és történeti tárgykörből kihagy egy-két utalást, így például a híres szeretők említése kapcsán az uralkodók közül kimarad Julius Caesar és Hannibál, de nem szerepel a

³²⁰ A Pataki kiegészítéseit dőlt betűvel szedtem. I. 35. „*Medeát az Iason Colchis szigetiből ki nem hozhatta volna ...*” RMKT XVI/9., 408. II. 50. „*Mikoron az Iason Colchos szigetében az nagy sárkányt megölé, / És az aranygyapjat az ő vén atyjához Görögországban vivé...*” RMKT XVI/9., 418. IV. 52. „*Mint az erős sárkány Colchos szigetében őrzé az arany gyapjat, / És az háromfejű Cerberus szüntelen őrzi pokol kapuját.*” RMKT XVI/9., 442. V. 22. „*Nem illik, hogy legyen Lucretia neve, hanem inkább Medea, / Ki házát elhagyván, atyját elárulván Iason után indula ...*” RMKT XVI/9. 455.

³²¹ II. 51. „*Megöletett volna Cretában Theseus az nagy Minotaurustól, / Hogyha Ariadne tanácsával meg nem szabadult volna attól, / Kit egyedül hagyta egy pusztaszigetben, elhozván az atyjától.*” RMKT XVI/9., 418.

³²² II. 72. „*Ifjú Deiphobust Paris után az szép Ilona elárulá*” RMKT XVI/9., 421.

³²³ V. 50. „*Mikoron megérté, hadban először is hogy ura meghalt volna, / Igen megbúsula és megkeseredék, Parist átkozza vala, / Nem sok idő múlván keserűségében halála történt vala.*” RMKT XVI/9., 458.

³²⁴ II. 52. „*Mikor befogadá úgymint futott embert Troia veszedelméből / Mind okot, mind fegyvert halálra találta az idegen embertől.*” RMKT XVI/9., 419. V. 51. „*Az önnön kezével, Aeneas törivel szíve általvereték.*” RMKT XVI/9., 458.

költő Vergilius sem, vagy a Pacorus-epizódban elmarad az a Cicerótól származó történet, mi szerint létezett olyan finom hártýára írt teljes Íliász-szöveg, amely belefért egy dió héjába. Szintén kimaradt a magyarból Zsigmond császár és Eurialus viszonyának jellemzésekor az utalás Octavianus és Maecenas kapcsoltára.

Jellemző a Pataki Névtelenre, hogy ha Piccolomini valamely gondolata alátámasztására három, vagy annál több személyt vagy érvet is felhoz, azokból a magyar legfeljebb kettőt tart meg. Valószínűleg ezért maradhat el az I. 35. szakaszban Heléna és Médeia mellől Ariadné, illetve Ganümedész és Hippolüosz mellől Diomédész a IV. 130. versszakban, vagy Polüxena és Venus mellől Aemilia a IV. 131. szakaszban. Az is megfigyelhető, hogy a fordító takarékoskodik a nevekkal, s még ha bizonyos figurák meg is vannak nevezve a latin szövegben, a magyarban azokra inkább valamely állandó jelzővel, vagy tulajdonsággal utal. Így például a latinban kétszer név szerint szereplő Portiának, Cato leányának neve a magyarból mindkétszer kimarad, és a fordító csak akkor egyszer említi az V. 21. szakaszban, amikor Brutus társaként szerepel, Pénélopét pedig egyszerűsítve Ulisses feleségének mondja ugyanabban a versszakban.³²⁵ A Pataki Névtelen tehát mintha mindig a jobban ismert, vagy triviálisat építené be művébe, és törekedne a különlegesebb és valószínűleg nagyobb olvasottságot igénylő történetek és nevek eltörlésére. Ennek bizonyos magyarázata lehet a saját műveltsége, és persze az is, hogy milyen történetek voltak azok, amelyekről úgy gondolta, hogy olvasói már ismerhették. Iaszón és Médeia szerelmét Tinódi Sebestyén már 1537-38 táján feldolgozta, a trójai mondakörből merítő történetek közül pedig már jó néhány napvilágot látott az 1570-es évek közepére: ekkor még valószínűleg elérhető volt a mára már csak Szkhárosi és Fekete nótajelzéseiből ismert, Tinódiank tulajdonított trójai história,³²⁶ de elkészült már Hunyadi

³²⁵ „Ihon Lucretia, kit Brutus társánál tisztábbnak alítottunk, / Az görög Ulisses feleségénél is szemérmesbnek mondtunk.” RMKT XVI/9., 455.

³²⁶ *Kézikönyv*, 389.

Ferenc *Trója veszedelméről* című műve 1569-ben,³²⁷ majd egy évvel később a Lévai Névtelen *Historia continens verissimam excedii Troiani causam* című históriája, amelyet azután Debrecenben adtak ki 1576-ban.³²⁸ Szintén benne lehetett már a köztudatban a 16. század utolsó harmadára Nagy Sándor alakja, akiről 1548-ban Ilosvai Selymes Péter írt históriát, majd valamikor az 1570-es években Bogáti Fazekas Miklós egy mára csonkán maradt művet, *Három jeles főhadnagyoknak, az Nagy Sándornak, Anibálnak és az római Scipiónak az boldogság helyén az főhelyről való vetélkedések* címmel. Bogáti művében Hannibál is szerepelt, ezért valószínű, hogy az ő alakja a Pataki számára sem volt ismeretlen, fentebb említett kihagyása az *Eurialus és Lucretiából* tehát a fordító nevekkal való takarékoskodásnak tulajdonítható, és annak a szándéknak, amellyel inkább az eseménysor elbeszélésére, mint a példák hosszú sorának átvételére koncentrált munkája során.

A fordításban is megtartott irodalmi és történelmi szereplők jelenléte arra utal, hogy a Pataki Névtelen valószínűleg ismerte Ovidius és Vergilius műveit (trójai mondakör, Phalaris réz bikája), és talán Hérodotosz valamint Plutarkhosz művei sem voltak előtte teljesen ismeretlenek (Kandaulész, Antonius és Kleopátra, Brutus és Portia), továbbá általánosságban tudta mindazt, amit egy átlagos deákműveltségű ember ebben az időben tudhatott a görög és római irodalomról és történelemről. A fordításában nem tükröztetett – némi túlzással nevezzük így – „tudományos” ismeretek közül szinte alig van olyan, amelyről egyértelműen ki merném jelenteni, hogy azokat azért hagyta el művéből, mert már maga sem értette meg az utalást Enea Silvio Piccolomini szövegéből. Van azonban egy olyan törlés az *Eurialus és Lucretia* szövegében, amely egyelőre teljes bizonyossággal meg nem válaszolható kérdéseket vet fel. A két főhős névválasztása Piccolomini részéről az irónia eszköze: Eurialus Vergilius *Aeneis*ének szereplője, egy fiatal hős, aki barátjával,

³²⁷ *Kézikönyv*, 398.

³²⁸ *Kézikönyv*, 527.

Nisusszal együtt a szeretett másik fél, a barát iránti önfeláldozás példaképe, ám Piccolomini történetében a férfi fiatal ugyan, de semmiképpen sem önfeláldozó szerelme iránt, s olykor bizony meglehetősen gyáván viselkedik. Az asszony neve pedig a római Lucretiára, Collatinus feleségére utal, aki miután erőszakot szenvedett Tarquiniustól, férje és apja lebeszélése ellenére öngyilkos lett, hogy ezzel őrizze meg házastársi tisztaságát, és e tetteivel a szemérem mintaképévé vált. Látjuk, Piccolomininél egy házasságtörő asszony kapja ezt a nevet, olyan, aki a névadó hősnővel éppen ellentétesen viselkedik. Piccolomini szövegében két helyen találunk konkrét utalást is a római hősnőre, az első alkalommal akkor, amikor Lucretia még próbálja saját magát meggyőzni arról, hogy felejtse el Eurialust, és bármi áron őrizze meg tisztességét: „Decretum est, ait Lucretia, mori. Admissum scelus Collatini uxor gladio vindicavit. Ego honestius praeveniam morte committendum.”³²⁹ Ennek a helynek nincs megfelelője a magyar fordításban. A második utalás a történet vége felé, Eurialus utolsó levelében található, amikor a férfi felidézi, mint mondana a nép, ha Lucretia nyíltan elhagyná érte férjét: „Ecce Lucretiam, qui Bruti coniuge castior Penelopeque melior dicebatur! Iam moechum sequitur immemor domus, parentum et patriae. Non Lucretia, sed Hippias est vel Iasonem secuta Medea!”³³⁰ Utóbbi soroknak a magyar széphistória ötödik részének 21-22. versszaka felel meg:

Ihon Lucretia, kit Brutus társánál tisztábbnak alítottunk,
 Az görög Ulisses feleségénél is szemérmetesebbnek mondtunk:
 Egy parázna embert követ, most ilyen hírt öfelőle hallottunk.

³²⁹ „Meg kell halnom, szólt Lucretia. Az elszenvedett gaztettől Collatinus felesége karddal szabadította meg magát. Én erényesebben megelőzőm, a halálnak adva magam.”

³³⁰ „Íme Lucretia, akit Brutus hitvesénél tisztábbnak, Penelopénál jobbnak mondtak! Megfeledkezve házáról, rokonairól és hazájáról immár egy házasságtörőt követ. Nem Lucretia ő, hanem Hippias, vagy a Jaszónt követő Médeia!”

Nem illik, hogy legyen Lucretia neve, hanem inkább Medea,
Ki házat elhagyván, atyját elárulván Iason után indula,
Ó, mely keserűség, hogyha ezt hallanám, az én szívemben volna!³³¹

Mint láthatjuk, a fordító a latinhoz képest saját szövegében kiemeli, hogy az asszony a Lucretia *nevet* nem érdemli meg, vagyis utal rá, hogy a nevének jelentősége van, de az magából a széphistória szövegéből nem derül ki, hogy mi lehet ez a jelentőség. Ráadásul a fordító akárcsak Eurialus és Pacorus beszélgetéséből, innen is kihagyja a Hippia vagy Eppia történetére való utalást, amely Juvenalis VI. satírájából ismert. Úgy vélem, a magyar tolmácsolásban nem jön át eléggé az a latinban megmutatott ellentét, amely a Lucretia név egykori és aktuális viselője között fennáll, és az összehasonlításban csak az világos, hogy a szerelme miatt idegenbe szökni szándékozó asszonyt miért illeti meg a Médeia név, az azonban nem világos, hogy miért nem érdemli meg éppen a Lucretia nevet. Lehetséges lenne, hogy a fordító maga sem ismeri a Valerius Maximustól eredő történetet? Számomra inkább úgy tűnik, mintha a fordító ismerné a Lucretia név jelentőségét, mégis bizonytalan vagyok annak magyarázatában, hogy miért nem utal rá még olyan célzás formájában sem, mint Piccolomini a latin szövegben. Elképzelhető, hogy a római Lucretia története arra az időre, amikor a Pataki Névtelen készítette fordítását, már annyira elterjedt volna Magyarországon, hogy megítélése szerint a név semmilyen magyarázatra nem szorult a közönség körében? Tudjuk, hogy Bogáti Fazekas Miklós 1575-ben írta meg, majd 1577-ben Kolozsvárott adta ki *Szép história az tökéletes asszonyállatokról, mely az Plutarkhosból fordítottatott magyar nyelvre* című művét,³³² amelynek tizenhárom exempluma közül éppen a római Lucretia története az egyik, vagyis a név néhány év alatt akár el is terjedhetett, és 1577-re ismerhették a széphistóriák

³³¹ RMKT XVI/9., 455.

³³² Kézikönyv, 526.

hallgatóságának bizonyos körében.³³³ És ha a széphistóriát valóban Sárospatakon, főúri környezetben magyaráította az ismeretlen, amint arról a kolofon „tanúskodik”, akkor abban a műveltségi körben a névben rejlő utalás felismerése nem okozhatott nehézséget. Azonban, még ha nem is főúri közönségnek készült először a széphistória, hanem alacsonyabb műveltségű embereknek, és a Lucretia nevet viselő római és sienai asszony közötti ellentétet a korabeli hallgatóság, illetve olvasóközönség nem is érzékelte, azt biztosan értette, miért érdemli meg a házasságtörő sienai Lucretia a Médeia nevet, hiszen a kolchiszi királylány története már régen közszájon foroghatott hazánkban is. Vagyis a hasonlításban a poén mindenképpen ül, csak a latin változathoz képest a magyarban kevésbé erőteljes.

A Pataki Névtelen fordításában jól nyomon követhető változtatás, hogy a latin szövegben olvasható, az elmondott történet idejében aktuális és Siena városi viszonyaira utaló információkat elhagyja, és csak a legszükségesebbeket tartja meg. Így például az még belekerül a magyar szövegbe, hogy Zsigmond császár palotája a Szent Márta temploma (a latinban *sacellum*) mellett állt, de hogy ez a Porta Tufi kapu felé vezető úton volt megtalálható, már nem érdekes értesülés, mint ahogy az sem, hogy a Pacorusszal való találkozásakor Lucretia a sienai asszonyok szokása szerint épp a Betlehemi Szűz Mária templomába ment. Szintén kimarad a magyarból a császárral szembe találkozó négy asszony említésekor a szépséges Caterina Petrusia esete, akinek a császár nem sokkal később személyesen is részt vett a temetésén, árván maradt kisfiának pedig lovagi rangot adományozott. Siena épületeinek és a helyi érdekű eseményeknek az elhagyása persze nem jelentenek semmilyen veszteséget a magyar közönség számára, ennél azonban talán fontosabb változtatás, hogy a fordításból nem derül ki pontosan, hogyan helyezkedik el egymáshoz képest Lucretia és a kufár háza, valamint a szükséghely, amelyen lesben állva Eurialusnak először sikerül beszélnie az asszonnyal. A Pataki Névtelen változtatása, hogy

³³³ Lucretia, de Hortensia és Portia alakja is megelevenedik saját történetével Csáktornyai Mátyás *Régenten az római főasszonyoknak cifraság tilalmáról való perlődések az tanács előtt* című, már iskolai gyakorlatra szánt művében (Kolozsvár, 1599).

míg a latinban *caupo* és *taberna*,³³⁴ később pedig konkrétan *taberna vinaria* áll,³³⁵ a magyarban kufár és piac, majd egyszerűen a kufár háza szerepel, vagyis a kocsmárosból kereskedő lesz, a kocsmából pedig piac. A III. ének 24-25-26. versszaka zavarossá válik azáltal, hogy a piacról rá lehet látni Lucretia ablakára, és aztán úgy tűnik, magának a piacnak is lesz ablaka, amelytől pedig három ölnyire található a szükséghely. És miután Eurialus egy ideig ezen a szükséghelyen üldögél, meg is látja a saját ablakában megjelenő Lucretiát. A fordító kihagy egy olyan részletet a latinból „Media inter utramque domum cloaca fuit nec homini nec soli accessa”³³⁶ amelyből érthető, hogy a *taberna* egy ház, nem pedig nyitott tér, az azonban már a sienai házak ismerete nélkül nem lehetett egyértelmű a számára, hogy a szükséghely a ház falán volt a magasban, így lehetett olyan közel Lucretia ablakához. Később ugyan jól értette a latin szövegből, hogy toszkán szokás szerint magas, sok lépcsővel ellátott házak voltak Sienában,³³⁷ és hogy néhány ház között olyan kicsi volt a hely, hogy a falakon fel lehetett mászni az ablakokig,³³⁸ de mivel nyilván nem volt pontos képe a városról, nem tudta elég szemléletesen visszaadni a jelentést.

A fentebbi esetben tehát valószínűleg a fordító tárgyi tudásának hiánya okozhatja a magyar szövegben mutatkozó fordítási hibát. A széphistóriában azonban van egy olyan hely,

³³⁴ „Paucis deinde interiectis diebus Nisus, Euryalo fidus comes, dum anxius amici causae favet, **tabernam** speculatus est, quae post Menelai domum sita in Lucretiae cameram retrorsum habebat intuitum. Cauponem igitur sibi conciliat spectatoque loco Euryalum adducit et: "Hac", inquit, "ex fenestra Lucretiam alloqui poteris." Media inter utramque domum cloaca fuit nec homini nec soli accessa, triumque ulnarum distantia fenestram Lucretiae determinabat." III. 24-25. <<Egynéhány nap múlva Nisusnak nagy gondja Eurialusra vala, / **Piacot** megnézé, mely Menelausnak csak háza mögött vala, / Honnét ablakára szép Lucretiának tekintet lehet vala. **Kufárt** ajándékkal ott megengesztelé, monda Eurialusnak: / „Ez ablakról színét mindennap láthatod te szerető mátkádnak.” / Vala egy szükséghely csak három ölnyire ellenében ablaknak.”>> *RMKT XVI/9.*, 426.

³³⁵ „Nam et **cauponem**, qui post aedes Lucretiae **vinariam tabernam** conduxerat, ex qua Euryalus solebat affari Lucretiam et litteras per arundinem mittere, sicut Menelaus suasit, magistratus expulit.” IV. 36. „Másnapra kelének, azt hiszem, hogy ura hozzá kétséges vala, / Mert az utca felől kőfallal ablakot bécsináltatta vala, / Az **kufár házát** is elvonatá, honnan egymásnak szólnak vala.” *RMKT XVI/9.*, 441.

³³⁶ „A két ház között volt egy napfény és ember nem járt csatorna.”

³³⁷ „Domus Etrusco more altior fuit, multique gradus descendendi erant.” III. 83. „Hetruriabéli módra magas vala háza Menelausnak, / Nagy sok garádicsok, kin alá s fel járnak, rajta csinálva vannak” *RMKT XVI/9.*, 433.

³³⁸ „Viculus inter aedes Lucretiae atque vicini perartus erat, per quem — pedibus in utrumque parietem porrectis — in fenestram Lucretiae haud difficilis praebebatur ascensus. Sed hac ascendere solum noctu licebat.” IV. 20. „Vala egy kis szoros utca Lucretiának ágyasháza mellett, / Honnan az két falon szintén az ablakra akárki is felmehet, / De nappal nem meré azt megkísérteni, mert az csak éjjel lehet.” *RMKT XVI/9.*, 439.

amely valószínűleg az egyetlen, a fordító figyelmetlenségéből adódó tévesztés. A széphistória IV. énekének 23-28. versszakában a két szolga, Sosias és Dromo beszélgetését olvashatjuk, amelyben panaszkodnak gazdájuk, Menelaosz fősvénysége miatt. Sosias megpróbálja eltávolítani az istállóból Dromót, hogy Eurialus bejuthasson Lucretiához, ezért elküldi, hogy készítse el vacsorájukat, mire Dromo így válaszol:

IV. 25. Monda Dromo: "Mindjárt elmegyek, mert arra vagy nekem nagy gondom,
Uramnak asztalát, hogynemmint lovait örömesben vakarom,
Bátor soha többé onnan meg ne jöjjön, Istentől azt kívánom."³³⁹

A következő két versszakban pedig Sosias beszél arról, hogy hogyan lakmároznak majd a készletekből a gazda távollétében:

IV. 26. Felele Sosias: "Hogy ezt hallom tőled, dicsérem én dolgodat,
Én is már régen elváltottattam volna az én fősvény uramat,
De asszonyom engem reggeli étkekkel gyakorta tartóztatott.

IV. 27. Mostan itthon nincsen, együnk-igyunk, semmit ez éjjel ne aludjunk,
Míg ő haza nem jő, addig örülhetünk, nagy vígan lakozhatunk,
Egy egész hónapig nem talál ő annyit, az mennyit most megiszunk."³⁴⁰

A latin szöveghagyomány általam ismert valamennyi tagjában azonban azt találjuk, hogy a magyarban itt Sosiasnak tulajdonítottakat is Dromo mondja: <<„Istud”, inquit Dromo, „curae habeo et mensam potius quam equos fricabo. (...) Laudo te, Sosia, qui tandem odisse coepisti domini mores. Ego iam mutassem dominum, nisi me domina matutinis retinisset offellis. Nihil dormiendum est hac nocte: bibamus, voremus, donec veniat dies. Non tantum per mensem lucrabitur herus, quantum nos una cena consumemus.”>>³⁴¹ Úgy

³³⁹ *RMKT XVI/9.*, 440.

³⁴⁰ *RMKT XVI/9.*, 440.

³⁴¹ <<„Gondom lesz rá”, mondta Dromo, „és inkább az asztalt, mint a lovakat vakarom majd. (...) Áldalak téged, Sosias, hogy végre utálni kezdted az úr szokásait. Én már elmentem volna másik urat szolgálni, ha az

vélem, hogy ameddig olyan latin szövegre nem találunk, amely tartalmazza a fenti cserét, ezt a változtatást a Pataki Névtelennek kell tulajdonítanunk.

A III. ének elején egy kisebb elmélkedést olvashatunk arról, hogy az asszonyok csak akkor nem keresnek más férfit férjük helyett, ha ők nem akarnak, megakadályozni pedig nem lehet őket ebben. A 4. versszakban ez áll:

III. 4. Az megtiltott dolgot az asszonyemberek sokkal inkább kívánják,
Azmit akarsz, bánják, azmit te nem akarsz, viszontag azt kívánják,
Kevesben vétkeznek, ha valamennyire szájokra bocsátandják.³⁴²

A magyar szöveg szerint tehát a nők kevésbé teszik meg azt, amire vágnak, ha alkalmuk van rá, hogy szájukra bocsássák. Ezen a helyen kezdetben arra gyanakodtam, hogy egy korai *szárokra-szájokra* szövegromlás következett be, amellyel számomra magyarázhatónak tűnt, hogy a latinban olvasható kantárral és zablával kapcsolatos képbe a magyarban hogy jött be a szájra bocsátás, vagyis a kifejezés általam 'kibeszélés, elmondás'–ként való értelmezése. A latinban a következő áll: „Sunt enim fere huiusmodi mulieres omnes, ut id potissimum cupiant, quod maxime denegatur. Quod velis, nolunt, quod nolis, cupiunt ultro. Eae, si liberas habent habenas, minus delinquant.”³⁴³ A széphistória kritikai kiadásában nem találtam rá adatot,³⁴⁴ hogy a fennmaradt korai szövegekben a helynek lett volna a „szájokra” alakon kívül más olvasata is, így továbbra sem volt világos számomra ez a változtatás, és kész voltam azt az egyébként csak feltételezett szövegromlás számlájára írni. Ám szerencsére Szörényi László még idejében figyelmeztetett, hogy a „szájra bocsát” kifejezést éppen abban az értelemben, amiben Piccolomininél is szerepel, vagyis 'szabadon megtehet

űrnő nem tartóztatott volna reggeli falatokkal. Ma éjjel semmit ne aludjunk, igyunk és zabáljunk, míg új nap kel. Nem kuporgat össze annyit az úr egy hónap alatt, mint amennyit mi egy vacsorára elpusztítunk.”>>

³⁴² *RMKT XVI/9.*, 424.

³⁴³ „Hisz különösképpen olyan minden asszony, hogy amire a leghöbben vágnak, azt tagadják leginkább. Amit akarsz, nem akarják, amit nem akarsz, arra vágnak. Ők, ha szabad gyeplőn vannak, kevésbé vétkeznek.”

³⁴⁴ *RMKT XVI/9.*, 424.

valamit, nincs korlátozva valamiben’ jelentésben Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmében* is használja, egész pontosan a mű első énekének 8. versszakában, a magyarok bűneiről emlékezve: „Csak az, eresztené szájára az zablát, / Csak az, engedné meg, tölthetné meg torkát.”³⁴⁵ Ennek az esetnek két tanulsága volt számomra: egy szöveg századszori elolvasása után is egyrészt marad valami az emberben a naiv olvasóból, aki nem ért meg mindent, másrészt pedig filológusként gondolkodva saját értetlenségét a szöveg hibájának óhajtja tulajdonítani. Ebből következik a másik tanulság: az *Eurialus és Lucretia* majdani újabb kritikai kiadásába a fentihez hasonló olvasói félreértések elkerülése érdekében hasznos lehet néhány magyarázó jegyzet is beiktatni.³⁴⁶

A IV. ének 114. versszakában a szerelmesek utolsó találkozásakor Eurialus előtt csaknem zárva marad az asszony házának kapuja, de azután Lucretia nagy erőlködés árán kifizíti a lelakatolt kaput: „Csak két láb nyomnyira kétfelé az ajtót nehezen feszítheté”³⁴⁷. A latin szöveghagyományban ehhez képest csak fél láb távolságról van szó: „ad semipedis dumtaxat amplitudinem ostium patuit”. Úgy vélem, ebben az esetben valóban korai szövegromlás történt a magyarban, bár a kritikai kiadás tanúsága szerint a „két láb nyomnyira” olvasatnak nincs nyoma a fennmaradt szövegekben.³⁴⁸

A széphistória kritikai kiadásában a 159. sora (I. 53.) a következő: „Ha ezek hallgatnak, az kövek is reád és az ajtók kiáltnak.” A lap alján pedig megtaláljuk, hogy a *kövek is* alaknak a β-ban ugyanez, az F-ben pedig *keő falok* felel meg.³⁴⁹ A sorhoz tartozó jegyzet Dévay szövegkiadásából idézi a párhuzamos latin mondatot: „159 canes et postes et

³⁴⁵ ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, jegyz. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, HAUSNER Gábor, utószó KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, Kortárs Könyvkiadó, 2003 (Magyar Remekírók, Új folyam), 25. A kifejezés jelentésének magyarázatát lásd: *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*, szerk. BEKE József, Budapest, Argumentum, 2004 (Zrínyi-könyvtár, V), 765.

³⁴⁶ Javasolnám például annak megjegyzetelését is, hogy Lucretia a negyedik ének elején a templomba nem kis leány gyermekeivel, hanem szolgálólányaival („duobus comitata virginibus”, vagyis két szűzleány kíséretében) megy. IV. 3. „Szép Lucretiának nyújtá, mikor menne leányival templomba.” RMKT XVI/9., 437. Ezt a példát szintén az élet nyújtotta.

³⁴⁷ RMKT XVI/9., 449.

³⁴⁸ RMKT XVI/9., 449.

³⁴⁹ RMKT XVI/9., 410.

mormora te accusabunt. (10.)”.³⁵⁰ A szövegkiadók kiemelése itt talán arra vonatkozik, hogy a *mormora* alaknak egyik magyar olvasat sem felel meg, és latinul maga a szóalak sem értelmes. Itt a Dévay–kiadás latin szövegében bekövetkező *marmora-mormora* szövegromlásról, szedési hibáról van szó, amely a 10. oldalon csúszott be, de az adott helyen nyilvánvalóan *marmora* értendő.³⁵¹ Ez az olvasat pedig ténylegesen köveket jelent, mint ahogy ez a magyar széphistóriában is áll.

A latin és a magyar szöveg szorosabban vett filológiai különbségein kívül a történet tolmácsolásában rejlő szemléletbeli eltéréseket is találunk, amelyek létezésére már a szakirodalom is utalt.³⁵² A magyar Eurialus árnyalatnyival keményebb, visszafogottabb, ha tetszik, férfiasabb latin megfelelőjénél. A Pataki Névtelen szövegében például Eurialus szájáról hiányzik a cinikus félmosoly (Ad quae subridens Euryalus: "Aut scitum est", inquit, "me huc venisse, aut nescitum."³⁵³), amellyel Lucretia tettettet tiltakozását nyugtázza első találkozásukkor a III. ének 95. szakaszában: „Eurialus szóla: Nem tudod, mit mondasz, szerelmem, Lucretia! / Ha nem tudja senki, hogy mi ketten vagyunk, ezt is meg nem tudhatja.” Szintén hiányzik a magyarból Eurialus a felett való örvendezése, hogy a szolgák Menelaoszt ki akarják enni a vagyonából: „Audiebat haec Euryalus libens, tametsi mores servorum notabat et idem sibi fieri non dubitabat, cum domo abesset.”³⁵⁴

Eurialus visszafogottabb szavakkal ostromozza a szelídhíhetetlen női nemet, hiszen míg a latinban a nők megkapják az idomíthatatlan, hitetlen, ezer szeszélynek kitett³⁵⁵ jelzőket is, addig a magyar csak „hajlandó kegyetlen vadak”-ként emlegeti őket (III.105. vsz.).³⁵⁶ A latinban Lucretia ágya alá bújva Eurialus jóval zaklatottabb hangon, kérdések és

³⁵⁰ *RMKT XVI/9.*, 585.

³⁵¹ Dévay kötetének hibajegyzékében nem találtam a helyre vonatkozó javítási utasítást.

³⁵² Vö. például KOMLOVSZKI, *i.m.*

³⁵³ „Ami felett elmosolyodva Eurialus így szólt: „Vagy tudják, hogy én ide jöttem, vagy nem tudják.”

³⁵⁴ „Elégedetten hallgatta Eurialus, habár megismerhette ebből a szolgák erkölcsét, és nem kételkedett benne, hogy övéi ugyanígy tettek vele, míg távol volt otthonról.”

³⁵⁵ „Ille feminam dicebat animal esse indomitum, infidum, mutabile, crudele, mille passionibus deditum.” „Ő a nőt betöretlen, hitetlen, változékony, kegyetlen, ezer szeszélynek hódoló állatnak mondta.”

³⁵⁶ „Az asszonynepeket hajlandó kegyetlen vadaknak mondja vala.” *RMKT XVI/9.*, 443.

felkiáltások közepette ostromozza magát ostobaságáért, és könyörög Istenhez, hogy mentse ki szorult helyzetéből (III. 73-78.),³⁵⁷ erősebben fogadkozva, hogy többé őt semmiféle női praktika meg nem csalja. Pandalussal való beszélgetése közben pedig a magyarban elhallgatja (IV. 56.),³⁵⁸ hogy neki is nagyon nehezére esne elhagyni Lucretiát: „Possem ego me fortassis compescere, si hinc abirem. Quod quamquam mihi esset gravissimum, facerem tamen vestrae familiae gratia, si hoc putarem ex usu fore.”³⁵⁹

A magyar szöveg Eurialusa ugyanakkor latin megfelelő nélkül³⁶⁰ már első levelében egyértelmű utalást tesz a testi szerelemre („várlak az én ágyamban”, II. 6.³⁶¹), végül a latinnál sokkal szebb, esdeklőbb szavakkal fordul Lucretiához, amikor kéri tőle, hogy vallja meg neki szerelmét (II. 87.).³⁶² Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a Pataki Névtelen Eurialus második levelét (II. 26-30.),³⁶³ amely a latinban függő beszédben van, ő a fordításban egyenes beszédbe teszi át, így a férfi szavainak tartalmi ismertetése helyett élőbeszédszerűen tolmácsolhatja azokat, és szerelmi ostromát lépésről lépésre ábrázolva finomíthatja Eurialus lélekrajzát is.

A Pataki Névtelen keze nyomán Lucretia sok szempontból visszafogottabb, talán kevésbé udvari, mint a latin novellában. Így például Lucretia nem kérkedik annyira szépségével, mint Eurialus és mások iránta táplált szerelmének biztosítékával; a magyarból

³⁵⁷ *RMKT XVI/9.*, 432.

³⁵⁸ „Talán meglehetne tőlem, hogy magamban azt én megenyhíteném, / Ti nemzetségeknek híréért, nevéért bizony meg is művelném, / Hogyha hasznatokra és tisztességekre valónak én azt vélném,” *RMKT XVI/9.*, 443.

³⁵⁹ Az aláhúzott rész marad ki a magyarból. „Talán megtehetném, hogy lecsillapítsam magamban. Meg is tenném azt, jóllehet nagyon nehéz lenne nekem, családotok érdekében, ha úgy vélném, hogy hasznatokra válik.”

³⁶⁰ „Te dies noctesque amo, te desidero, te voco, te exspecto, de te cogito, te spero, de te me oblecto, tuus est animus, tecum sum totus.” „Éjjel és nappal téged szeretlek, rád vágyom, téged hívlak, rád várok, rólad gondolkodom, benned reménykedem, benned gyönyörködöm, tiéd a lelkem, veled vagyok teljesen.”

³⁶¹ *RMKT XVI/9.*, 413.

³⁶² Ez az a versszak, melyet a *Kézikönyv*, és Komlós Tibor is a Pataki Névtelen egyik legszebb önálló betoldásaként emleget. KOMLOVSZKI, *i.m.*, 401. „Ó, én egészségem, ó, én vigasztalóm, asszonyom, Lucretia! / Végy bé te kedvedben, hogy az én szívemet az kín ne sanyargassa, / Ha szeretsz engemet, gyorsan ird meg nekem: ez szívem akarója.” *RMKT XVI/9.*, 422.

³⁶³ *RMKT XVI/9.*, 416.

az asszony több öntudatos mondata is kimarad az I. rész 31.,³⁶⁴ és a II. rész 31. versszakánál;³⁶⁵ Eurialus első levelének érkezésekor nem fenyegeti meg a kerítőnőt, hogy megtépi a haját (II. 12.);³⁶⁶ és nem köpi le a széttépett levél darabjait (II. 15.).³⁶⁷

Másrésről viszont a Pataki Névtelen szövegében latin megfelelő nélkül többször merül fel a családra és családtagokra hozott szégyen, mint ellenérv a szerelmi kalandba bonyolódás ellen. A magyarban Lucretia maga is nagy gonoszságnak tartaná férje elhagyását (I. 32.),³⁶⁸ bár a latinban csak ennyi áll: „Ergo ego et matrem et virum et patriam relinquam? Saeva est mater et meis semper infesta gaudiis.”³⁶⁹ A következő versszakban pedig saját szégyenén kívül a nemzetségén esett szégyent is eszébe idézi I. 33.³⁷⁰ Később hasonló érvel próbálja meggyőzni az asszonyt Sosias, hogy tartsa titokban kapcsolatát Eurialusszal a III. ének 41. versszakában.³⁷¹ A IV. ének 77. szakaszában³⁷² pedig Pandalus hivatkozik Lucretia férjére, akire az asszony nincs tekintettel, annyira megváltozott a szerelem miatt, bár a latinban csak életéről és jó híreről van szó: „*Nec vitae iam sibi nec honoris est cura.*”³⁷³ Lucretia a magyarban tudatlanságának tulajdonítja, hogy hagyta magát meghódítani (II. 92.),³⁷⁴ a következő versszakban pedig önmagát *szegény együgyű*

³⁶⁴ Az aláhúzott részek maradnak ki a magyarból. „Accingar et omnem moram pellam. Ego quoque ita sum pulchra, ut non me minus ille velit, quam ego ipsum cupiam. Semper se mihi debebit, si semel ad oscula fuerit receptus mea. Quot me ambiunt proci, quocumque pergo, quot rivalet ante fores excubant meas! Dabo amori operam. Aut hic manebit, aut me secum abiturus abducet.” „Belekezek, és elvetek minden késlekedést. Hiszen én is vagyok annyira szép, hogy ő sem akar majd kevésbé engem, mint amennyire én vágyom rá. Örökre nekem adja majd magát, ha egyszer megízleli csókjaimat. Hány kérő zsong körül engem, akármerre megyek, hány rivális virraszt kapum előtt! Szolgállok a szerelemnek. Vagy itt marad, vagy ha elmegy, magával visz engem.”

³⁶⁵ „Quod me ames, non magni facio, quia nec primus es nec solus, quem mea forma decepit.” „Nem tartom sokra, hogy szeretsz engem, hiszen sem az első, sem az egyetlen nem vagy, akit megfogott szépségem.”

³⁶⁶ „Vix me contineo, quin in capillos involem tuos.” „Alig állom meg, hogy hajadba kapaszkodjak.”

³⁶⁷ „Arripiensque papirum in partes diversas scidit et calcitam saepe pedibus atque conspuat in cinerem proiecit.” „És megragadván a papírt darabokra tépte, majd sűrűn megtaposta és leköpte, aztán a hamuba dobta.”

³⁶⁸ „Vajjon elhagyjam-e férjemet, anyámat, az én kedves hazámat? / Ne engedje Isten, hogy én cselekedjem ilyen nagy gonoszságot! / De kegyetlen anyám gyakorta megbántja az én vigasságomat.” *RMKT XVI/9.*, 408.

³⁶⁹ „Én tehát elhagyjam anyámat és férjemet és hazámat? Szigorú anyám, és örömmnek mindig ellene áll.”

³⁷⁰ „De viszontag hitem és én nemzetségem nagy kisebbségben esnék.” *RMKT XVI/9.*, 408.

³⁷¹ „Minden nemzetséged és az te vén anyád meg ne szégyenültessék.” *RMKT XVI/9.*, 428.

³⁷² „Látom, hogy nem nézi sem hírét, sem nevét, sem az ő jámbor urát.” *RMKT XVI/9.*, 445.

³⁷³ „Sem életére, sem tisztességére nincs már gondja.”

³⁷⁴ „Tartsd meg Euriale, az te fogadásod, kit leveledben írtál, / Ha szerelmed alá tudatlanság miatt már engemet hajtottál.” *RMKT XVI/9.*, 423. illetve „Vide, ut serves, quae scripsisti. In amorem iam tuum venio.” „Gondod legyen rá, hogy megtartsd, amit írtál. Immár engedek szerelmednek.”

asszonyi állatnak nevezi (II. 93.),³⁷⁵ holott a latinban egyszerűen csak asszony szerepel, és ezzel magát a latinban olvashatónál is gyengébbnek tünteti fel a férfihez képest.

„Sok erős vitézek, bölcsek és királyok szerelem miatt vesztek”

Itt érdemes rátérni Komlovszki Tibornak az első fejezetben említett 1969-es tanulmányára, amelyben ő a Pataki Névtelen és Balassi Bálint azonossága mellett érvelt. Érvei között fontos szerep jutott annak a ténynek, hogy a magyar Eurialus több alkalommal olyan szófordulatokat használ asszonya köszöntésére és dicséretére, amelyek Balassi költészetében figyelhetők meg („légy jó egészségben, gyönyörűség, ékesség, kívánság”).³⁷⁶ Azt is Komlovszkinál olvashatjuk, hogy a magyarban a latinnál jóval többször fordul elő Eurialus vitéz, illetve ifjú voltának emlegetése. Komlovszki Tibor a vitéz szó gyakori előfordulásából azt a következtetést vonja le, hogy a Pataki Névtelen ezzel úgymond „vitéziesíti,” a magyar végvárok hangulatát idézővé teszi a fordítását. Erre a „vitéziesítésre” magyarázza azt a szöveghelyet is (IV. 19.), mely így hangzik: „Nem hiában szokták köz példabeszédben magyarok azt mondani, / Hogy azmely kövázat senki sem ostromol, könnyű azt megtartani, / Kinek szeretője nincsen, könnyű annak mindenkor tiszta maradni.”³⁷⁷ Komlovszkinak abban igaza van, hogy a latinban szó szerint nem szerepel az ostromlott vár példája, de véleményem szerint a latin mondás „Non facile custoditur, quod a pluribus amator vel expugnatur”³⁷⁸ „expugno”, vagyis ’meghódít, ostrommal bevesz’ jelentésű igéje felidézhetett a fordítóban egy olyan képet, amely egy talán már az ő idejében használatos magyar mondásban is szerepel. A *Közmondások és*

³⁷⁵ „Könnyű megcsalnotok az szegény együgyű asszonyi állatokat” *RMKT XVI/9.*, 423. illetve „Facile est femellam decipere, sed quanto facilius, eo turpius.” „Könnyű becsapni az asszonyokat, de minél könnyebb, annál alávalóbb dolog.”

³⁷⁶ KOMLOVSZKI, *i.m.*, 397-402.

³⁷⁷ *RMKT XVI/9.*, 439.

³⁷⁸ „Nem könnyű megőrizni, akit sokan szeretnek, avagy ostromolnak.”

*szólások kézikönyve*³⁷⁹ című gyűjteményben olvashatunk a széphistóriában szereplőhöz hasonló mondást: „Könnyű oly várat oltalmazni, melyet nem vívnak.” Ez a gyűjtemény azonban nem ad semmilyen felvilágosítást arról, hogy a kérdéses mondás mióta létező „köz példabeszéd,” ezért csak feltételezhetjük, hogy az 1570-es években már használatban volt, esetleg éppen a széphistória hatására terjedt el. Érdekes tény azonban az is, hogy a latin eredetivel jelentésében hasonló magyar mondás is megvan ugyanebben a gyűjteményben: „Akit mindenki szeret, nehéz megőrizni.”³⁸⁰ Ez a szólás az eddigi adataim alapján Kis Viczay Péter *Selectiora adagia Latino-Hungarica* (Bártfa, 1713) című művében már megtalálható volt.³⁸¹ A szólások elterjedtségét természetesen alaposabban meg kellene vizsgálni a korabeli magyar gyűjteményekben, szótárakban, mindenesetre felmerül a kérdés, nem lehetséges-e, hogy a Pataki Névtelen csak egy magyar állandósult kifejezéssel fordít le egy ahhoz hasonló tartalmú latin mondást, mindenféle a várra, és a vitézekre vonatkozó konkrét szándék nélkül. Véleményem szerint lehetséges.

Komlowszki az ostromlott várral kapcsolatos érve előtt, szintén a „vitéziesítést” alátámasztandó citálja Hercules példáját, akiről a latin azt állítja, hogy „fuit fortissimus et certa deorum soboles,” azaz „a legerősebb és biztosan isteni sarj volt”, a széphistória I. énekének 68. versszakában azonban ezt olvashatjuk róla: „Noha önálánál erősb vitéz nem volt az föld kerekiségében.”³⁸² A széphistóriában még egyetlen helyen, a mű kezdősorában találjuk meg a „vitéz” kifejezést nem Eurialusra vonatkoztatva: „Sok erős vitézek, bölcsék és királyok szerelem miatt vesztek”.³⁸³ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint³⁸⁴ a „vitéz” szó a legkorábbi időktől jelentett katonát, harcost és hőst is, ezért úgy vélem, a fent idézett helyeken a vitéz szónak a 'hős, hőrosz' jelentése a hangsúlyos, hiszen

³⁷⁹ *Közmondások és szólások kézikönyve*, NAGY Katalin szerk., Debrecen, Tóth Könyvkereskedés, 1997, 588.

³⁸⁰ *Közmondások ...*, i.m., 538.

³⁸¹ SZEMERKÉNYI Ágnes, *Szólások és közmondások*, Budapest, Osiris, 2009, 1300.

³⁸² *RMKT XVI/9.*, 412.

³⁸³ *RMKT XVI/9.*, 405.

³⁸⁴ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3, BENKŐ Loránd et al., Budapest, Akadémiai, 1976, 1164.

Hercules is egy a hősök közül, valamint a széphistória első versszakában említett Hektórt, Pariszt és Sámson is megilleti a hős, hős megnevezés.

Vizsgáljuk azonban meg közelebbről Komlovszki Tibor megfigyelését arról, hogy milyen összefüggésben, és hányszor találjuk meg Eurialus jelzőjeként, vagy nevét helyettesítendő a „vitéz” kifejezést! Számításaim alapján összesen öt alkalommal találjuk meg ezt a jelzőt Eurialusra vonatkoztatva (II. 17., II. 20., II. 46., II. 60., V. 4.),³⁸⁵ amelyből egyszer a kifejezés a nevét helyettesíti. Egyszer pedig a „vitézi” kifejezést is használja rá Lucretia (I. 28.),³⁸⁶ és egyik alkalommal sem találunk annak megfelelő szót a latin novellában. A tanulmányíró azt is megfigyeli, hogy „a magyar szöveg jóval többször emlegeti Eurialus ifjú voltát is, mint az eredeti.”³⁸⁷ Ezt a megállapítását azonban nem részletezi, és nem keres rá magyarázatot sem. Eurialus összesen tizenhét alkalommal szerepel a széphistóriában ifjúként (I. 24., I. 28, I. 41., II. 16. ifjú legény, II.17., II. 18., II. 20., II. 24., III. 63., III. 93., III. 94., IV. 86., IV. 98., IV. 140., V. 36., V. 40., V. 52., V. 57.³⁸⁸), minden esetben latin megfelelő nélkül, és az esetek felében a jelző a férfi neve helyett áll.

Komlovszki tanulmányában arra nem tér ki, hogy a férfihoz hasonlóan a nőnek is van egy gyakran ismételt „állandó jelzője”, ugyanis Lucretia neve összesen tizenhét forduló elő a „szép” jelzővel (I. 36., II. 8., II. 25., II. 27., II. 30., II. 34., II. 61., III. 7., III. 9., III. 49., III. 79., III. 98., IV. 28., IV. 38., IV. 112., V.11., V. 56.³⁸⁹), tízszer pedig az „az szép” kifejezés járul hozzá (III. 59., III. 62., III. 72., III. 103., IV. 1., IV. 47., IV. 140., V. 32., V. 38., V. 52.³⁹⁰), és e jelzőknek sincs latin párja.

³⁸⁵ *RMKT XVI/9.*, 414., 415., 418., 419., 453.

³⁸⁶ *RMKT XVI/9.*, 408.

³⁸⁷ KOMLOVSZKI, *i.m.*, 403.

³⁸⁸ *RMKT XVI/9.*, 407., 408., 409., 414., 414., 415., 415., 415., 430., 434., 434., 446., 447., 452., 456., 457., 458., 459.

³⁸⁹ *RMKT XVI/9.*, 408., 413., 415., 416., 416., 417., 420., 424., 425., 429., 432., 434., 440., 441., 449., 454., 459.

³⁹⁰ *RMKT XVI/9.*, 430., 430., 431., 435., 437., 442., 452., 456., 457., 458.

Úgy vélem, hogy a fordító Eurialus esetében a neve helyettesítésére használja a vitéz és az ifjú kifejezéseket is (a narrációban egyszer sem utal rá a „férfi” kifejezéssel), és utóbbit jóval többször is, mint az előbbi, így ha már Komlovszki gondolatmenetét követjük, a széphistóriában inkább hangsúlyozódik Eurialus ifjú, mint vitéz volta. Nézetem szerint Eurialus fiatalságának hangsúlyozására azért van szükség, mert a magyar széphistóriában megtalálható egy, talán a latin szövegben fellelhetőnél is erősebb tendencia – amelyről a későbbiekben még lesz szó –, amely a fiatalokat próbálja figyelmeztetni és óvni a szerelem rájuk leselkedő veszélyétől. Eurialus nevének e szavakkal való helyettesítése szerintem a magyar fordítás verses formájával is összefügg, és mögötte metrikai megfontolások is állhatnak, hiszen a férfi neve ragozatlan alakban is öt szótagos, míg a „vitéz” és az „ifjú” szavak csupán két szótagosak, így gyakran jobban beleférnek az általában tizenkilenc szótagos verssorokba. Lucretia „szép” jelzője pedig hasonlóképpen metrikai megfontolásokból, csak éppen ellentétes előjellel kerül olyan sokszor a sorokba: betoldása legalább egy, névelős „az szép” formájában pedig legalább két szótaggal tölti a verssort.

Komlovszki Tibor vitéziesítéssel kapcsolatos elméletének még ellentmondhat az a tény is, hogy a latin novella elején szereplő, meglehetősen részletező, Vergiliustól kölcsönzött lóleírást – amelyet a lengyel fordítás kapcsán már említettem –, a Pataki Névtelen nem veszi át a széphistóriába, pedig a végvári katonaság életének fontos részei voltak a jó lovak is. Továbbá Komlovszki nem vizsgálja meg, hogy a Pataki Névtelen a „vitéz” kifejezésen túl a széphistória más helyein is használ olyan szavakat, amelyek szerintem jobban megfelelnek a magyar ízlésnek, gondolkodásnak, mint a latinban álló megfelelőjük. Például az I. ének 18. szakaszában Lucretia öltözkékét „arany, gyöngy, ezüst és szép drágakövek” díszítik, nem pedig nyakláncok, csatok, övek, karkötők és gyémántok,³⁹¹ vagy a III. rész 3. versszakában az olaszok „feleségeket jobban őrzik

³⁹¹ RMKT XVI/9., 407. illetve „non monilia, fibulae, baltei, armillae, adamantes deerant.”

aranyból, ezüstből”, míg a latinban ezen a helyen egyszerűen kincs áll.³⁹² Ilyen, a magyar ízléshez igazított kifejezésnek gondolom azt is, hogy a Pataki Névtelen a szerelmeseket több ízben is *mátkáknak* nevezi (III. 25., III. 28., III. 32., III.58., III.100.),³⁹³ és a kifejezéssel nevüket helyettesíti, vagy egészíti ki.

Azt gondolom, hogy a Pataki Névtelen a latin szöveg szemléletéhez képest kissé keményebbé, ha úgy tetszik, machová formálja Eurialus figuráját, aki célja elérése érdekében képes a könyörgésre és a legszebb ígéretekre is, ugyanakkor a bajban mintha kevésbé esne kétségbe, mint latin megfelelője, az elváláskor pedig kissé racionálisabb, és az ironikus-cinikus mosoly sohasem sajátja. Lucretia ugyanakkor a magyarban gyengébbnek mutatkozik, inkább hagyatkozik Eurialusra, sokkal többet számít neki a családjára hozott szégyen, kevésbé kérkedő és tettető, mint a latin szövegben. A Pataki Névtelen ezekkel a változtatásokkal olyan férfi- és nőalakot hoz létre, amelyekben inkább tükröződnek a nemekre vonatkozó magyar sztereotípiák és elvárások, mint a reneszánsz életszemlélet szabadabb emberfelfogása. A magyarban a férfi ifjú, vitéz, kötelességtudó uralkodójával és – amíg csak lehet – asszonyával szemben; a nő szép, és – amíg csak lehet –, visszafogott, a szeretett férfira hagyatkozik, és igyekszik óvni családjá hírnevét is. Enea Silvio Piccolomini szabadabb reneszánsz emberideálját, a kacér, öntudatos nőt, és az olykor cinikus, de érzékeny férfit így szelídíti meg a Névtelen. Nyelvhasználatával igyekszik megvalósítani azt a törekvését, hogy a magyar olvasóhoz közelebb hozza a történetet. Néhány kifejezéssel, közmondással, és az udvarlás eszköztárába tartozó, számunkra Balassi költészetéből ismertté vált, ha tetszik, elhíresült szófordulattal ízesíti

³⁹² RMKT XVI/9., 424. illetve „feminam suam quasi thesaurum quisque recludit.” „asszonyát mindegyik úgy őrzi, mint valami kincset.”

³⁹³ RMKT XVI/9., 426. III. 25. „Ez ablakról színét mindennap láthatod te szerető mátkádnak.” *Uo.*, 427. III. 28. „Vagyok Eurialus, nézz meg személyemet, az te szerető mátkád.” *Uo.*, 427. III. 32. „Nem több ajándéka lón Eurialusnak, mint az ő mátkájának”, *Uo.*, 430. III. 58. „Mátkája házában zsákokban az búzát nagy szíve szerint hordja.” *Uo.*, 434. „Egy keveset evék, ivék mátkájával, azután el-kiméne”.

meg, és ennyiben „megmagyarítja” a történetet, de ez szerintem nem jelent kifejezetten „vitéziesítést”, ahogyan azt Komlós Tibor állította.

„Kikben mérges voltát igen megmutatá az kegyetlen szerelem”

Az *Eurialus és Lucretia széphistóriájáról*, mint önmagában is megálló szövegről eddig egyetlen átfogó tanulmány született, amelyet B. Kiss Attila és Szilasi László jegyez. Tanulmányukban igen tetszetős elemzést olvashatunk a szerelemről szóló különböző diskurzusokról, amelyeket ők az egyes szereplőkhöz is társítanak, és szigorúan csak a magyar széphistóriára koncentrálnak, én most mégis a latin és a magyar szöveg szerelemről való vélekedéseinek összehasonlítását kísérem meg.

E kísérlethez megfelelő alapot nyújt B. Kissék egyik tételmondata: „A szerelem a történetben *antropomorfizálódik*, egyrészt egy szárnyas gyermek képében, másrészt *hiperbolikussá* nőtt erőként (amitől „sok erős vitézek, bölcsek és királyok” vesznek), s amelyről a közösség, hogy távol tartsa magától, *kakofemizmussal* beszél (ez a kegyetlen, uralkodó, megdühödt, gonosz szerelem).”³⁹⁴ A gyermek Cupido leírása a magyar széphistória ötödik énekének 65-73. versszakában olvasható, vagyis abban az utolsó részben, amelynek kapcsán a kutatás élt a gyanúperrel, hogy utólagos betoldás lenne a széphistória szövegébe.³⁹⁵ Ebben a részben megismerkedhetünk a szerelem istenének hagyományos attribútumaival: Cupido gyermek, meztelen (és nincs szakáll), vak, szárnya van, íjat és nyilakat, valamint fáklyát hord kezében.³⁹⁶ Vegyük most sorra azokat a tulajdonságait, amelyek az utolsó versszakokon kívül a széphistória többi részében is előfordulnak! Az V. ének 65. és 67. versszakaiban olvashatjuk, hogy Cupido vak, s ez

³⁹⁴ B. KISS – SZILASI, *i.m.*, 662.

³⁹⁵ RITOÓKNÉ, „*Írják ...*”, *i.m.*, 684.

³⁹⁶ A *második fejezetben* Alessandro Braccisi fordításánál megtalálható a táblázat, amelyben egymással párhuzamosan közlöm Piccolomini és a Pataki Névtelen versét is, a könnyebb átláthatóság kedvéért javaslom annak használatát is.

teljesen meg is felel a mellékük állítható, Piccolomini *epistola retractatoriájából* származó soroknak.³⁹⁷ A szerelemnek ezzel a tulajdonságával, illetve azzal a képességével, hogy vakká tesz, négyszer találkozhatunk (I. 4., I. 36., III. 50., III. 57.).³⁹⁸ Ezek közül háromszor csak a Pataki Névtelen említi meg ezt a körülményt, egyedül a III. ének 50. versszakában olvasható vakság kifejezésnek van latin megfelelője.³⁹⁹ Cupido szárnyait a V. 65. és 69. szakaszokban említi a költő, ezekben az esetekben is megfelelő párhuzamos latinnal.⁴⁰⁰ Ezen felül még egyszer kerülnek szóba, a II. ének 53. versszakában Lucretia mondja félve, hogy Eurialus a szárnyas szerelem módjára fogja őt elhagyni,⁴⁰¹ ennek az említésnek azonban megfigyelésem szerint nincs latin megfelelője. Szintén az V. ének 65. és 69. versszakában van szó Cupido nyilairól, amelyek esetében a magyar és a latin szöveg között nem elhanyagolható különbség van.⁴⁰² A V. 69. versszak mellé állítható latin sorokból ugyanis legfeljebb annyit tudhatunk meg, hogy a nyilaknak aranyhegyük (*aurea spicula*) van, de az a latinban sehol sincs említve, hogy mérgesek lennének, ahogy a Pataki Névtelen mondja róluk itt az V. 65. versszakban, és a széphistória első versszakában is.⁴⁰³

A Cupido-leírason kívül a széphistóriában még egy helyen találkozhatunk a szerelem nyilával, amikor Eurialus szíve a Sosias közvetítette üzenettől lánggra gyúl az I.

³⁹⁷ V. 65. „Szeme vak önéki” *RMKT XVI/9.*, 459. illetve „Lumina sub tenero caeca supercilio.” Valamint V. 67. „Vaknak azért írják, mert meg nem láthatja, micsoda az tisztesség” *RMKT XVI/9.*, 460. illetve „Pingitur et caecus quia non bene cernit honestum.”

³⁹⁸ I. 4. „Mindenféle renden az vak szerelemnek vagyon ilyen hatalma.” *RMKT XVI/9.*, 405. I. 36. „De az szerelemtől minden okossága végre megvakították.” *RMKT XVI/9.*, 408. III. 50. „Ó, te rettentetlen elme, szeretőkben miért van oly nagy vakság” *RMKT XVI/9.*, 429. III. 57. „Megvakult elméje, megkeményült szíve hasonló az kövekhez” *RMKT XVI/9.*, 430.

³⁹⁹ „O insensatum pectus amantis, o mentem caecam!”

⁴⁰⁰ V. 65. „vállán vagyon két szárnya” *RMKT XVI/9.*, 459. illetve „At humeris alae suberant.” Valamint V. 69. „Szárnyai azt jegyzik, hogy csak idestova visel ő mindeneket” *RMKT XVI/9.*, 460. illetve „Et levibus volucres humeris suspendeat alas. / Causa est huc illuc quod levis errat amans.”

⁴⁰¹ II. 53. „Szárnyas az szerelem, véled együtt el kezd tőlem repülni.” *RMKT XVI/9.*, 419.

⁴⁰² V. 65. „Oldalán tegzében sok mérges nyilai” *RMKT XVI/9.*, 459. illetve „pharetram cur gestet et arcum”. V. 69. „Vannak sok nyilai, mert sok embereknek általlövik szíveket” *RMKT XVI/9.*, 460. illetve „Aurea quae curvo torquebat spicula cornu, / Pungere corda ferus significatur amor.”

⁴⁰³ I. 1. „Ifjak, szép leányok sok mérges nyilai miatt megemésztettek” *RMKT XVI/9.*, 407.

pars 64. szakaszában: „De az szerelemnek kemény nyila szívét általhatotta vala.”⁴⁰⁴ A sor párhuzamos latinjának a szöveghagyományban három fő⁴⁰⁵ változata ismert: az egyikben „certo cupidinis arcu percussus”, a másikban „secreto cupidinis arcu percussus”, a harmadikban pedig „toto cupidinis arcu percussus” olvasatot találunk, vagyis Cupido biztos, avagy titkos, esetleg teljes nyila járja át Eurialus szívét. Egyik olvasat sem magyarázza azonban megnyugtatóan a Pataki Névtelen megfogalmazását, ezért véleményem szerint a „kemény nyíl” a „mérges nyilai” alakhoz hasonlóan az ő tudatos változtatása, és beleillik abba a tendenciába, amelynek keretében a magyar fordító a szerelem hagyományos attribútumainak többszöri ismétlésén keresztül hangsúlyozza annak jelentőségét, befolyását.

A szerelemisten másik fegyvere a fáklya, amelyet a széphistória V. énekének 65. és 70. versszakában találunk meg. A V. 65. versszakban a Pataki Névtelen előre hozza a latinhoz képest ezt az attribútumot,⁴⁰⁶ hiszen a Piccolomini-vers elején még nincs szó a fáklyáról, az V. 70. versszakban pedig összefoglalja azt a latin szövegben hosszabb párbeszédre, amelyben a költő és a Múza vitatja meg, miért hord fáklyát Amor.⁴⁰⁷ A széphistóriában máshol nem találjuk meg a fáklyát, de a szerelem tüzeire számos utalást tesz a fordító. A Pataki általában a latinban olvasható fogalmaknak (pl.: *ardor*, *flamma*, *ignis*, *extinguere*) megfelelően fordít (I. 21., I. 42., I. 49., I. 70., II. 58., III. 57., V. 33.⁴⁰⁸),

⁴⁰⁴ *RMKT XVI/9.*, 412. Cupido hagyományos attribútumainak egy része tehát nemcsak a magyar szöveg elején és végén található meg, hanem a széphistória belső versszakaiban is, ami esetleg érv lehet amellett, hogy mégis ugyanaz az ember fordította az egész széphistóriát.

⁴⁰⁵ A hely változatainak megoszlásáról lásd a 2. sz. mellékletet.

⁴⁰⁶ V. 65. „Oldalán tegzében sok mérges nyilai, kezében égő fáklya.” *RMKT XVI/9.*, 459.

⁴⁰⁷ V. 70. „Jobb kezében fáklya, mert birodalmában azkiknek hódolása, / Sebes égő lánggal azoknak szíveket szüntelen sanyargatja, / Testeket rútítja, végre lelkeket is az pokolban taszítja.” *RMKT XVI/9.*, 460. illetve <<Fax tamen in dextra, non fuit ulla sua. / Sed quoniam veterum finxere poemata vatum, / Quos ego qui temere commemorasse putem? / Dic, quare nam taedas fertur gestare Cupido, / Dic, precor, armatas cur habet igne manus?” / Quaesitam verbis respondens Musa duobus, / Sic leviter causam reddidit: „Urit amor.”>> A magyar és a latin eltérése miatt ezúttal a latint le is fordítom: <<Fáklyát azonban nem szorított a jobbja. / De mivel versekben festik a régi regélők, / Kikről én félve megemlékezni merjek-e? / Mondd, mért mondják hát, Cupido fáklyát visel, / Mondd, kérlek, mért tűz fegyvere a kezében?” / A kérdésre két szóval felelt a Múza, / Így könnyedén adta meg annak okát: „Éget Amor.”>>

⁴⁰⁸ I. 21. „Jóllehet szerelmét sem egyik, sem másik egymásnak nem jelenték, / De az felgerjedett tüzet sokáiglan ők el nem fedezheték.” *RMKT XVI/9.*, 407. illetve „Non tamen hac ipsa die vel in se flammam

egy helyen azonban a latintól eltérően a szerelem birodalma helyett használja a tűz hasonlatát,⁴⁰⁹ egy helyen pedig, a széphistória bevezető 6. versszakában párhuzamos latin nélkül említi azt.⁴¹⁰

Itt érdemes megállni egy pillanatra, és megemlékezni Ritoókné Szalay Ágnesnek a Cupido-leírás és a kolofon kapcsán az első fejezetben idézett észrevételéről,⁴¹¹ mely szerint elképzelhető, hogy a kolofon csak az Amor istent bemutató részre vonatkozna, nem az egész széphistóriára, ami egyúttal azt is jelentheti, hogy létezhetett még egy, a Pataki Névtelentől különböző szerző, aki a Cupido-leírást fordította, és akinek keze nyomát szintén viseli az *Eurialus és Lucretia*. Ha visszapillantunk Cupido attribútumainak iménti áttekintésére, azt találjuk, hogy három jellemzője, hogy vak, szárnya van és nyilakat visel, a széphistória szövegén „belül” szó szerint is előfordul, nem csak a Cupido-leírás képezte utolsó versszakokban. A szerelemisten fáklyáját szó szerint azonban csak ezekben az utolsó strófákban találjuk meg, bár az azonos fogalomkörbe tartozó „szerelem tüze” kifejezés – igaz csak egy helyen –, párhuzamos latin nélkül is szerepel a „belső” versszakokban. A Cupido attribútumai tehát, mint motívumok mintha átszönnék a széphistória szövegét, ami érv lehet talán a mellett, hogy az Eurialus és Lucretiát teljes egészében mégiscsak egy és ugyanaz az ember szerezte. Ugyanakkor ez az érv nem

Lucretia cognovit Euryali, vel ille Lucretiae.” I. 42. „Mert az titkon való tűz az ő elméjét sokkal inkább égetné” *RMKT XVI/9.*, 409. illetve „nec ardorem compescere potens.” I. 49. „Most még igen könnyen az újonnan indult tüzet megenyhítheted” *RMKT XVI/9.*, 410. illetve „exturba nefandas flammis e casto pectore ... Exstingue ignem.” I. 70. „Az ifjakat bírja, véneknek megaludt szíveket felemeli, / Mindeneket meggyőz és szokatlan tűzzel az szüzeket égeti.” *RMKT XVI/9.*, 412. illetve „luvenum feroces concitat flammis, senibusque fessis rursus extinctos revocat calores, virginum ignoto ferit igne pectus.” II. 58. „Kérlek azért téged, szűnjél meg, ne kívánd hozzád én szerelmemet, / Oltsd meg magadban is, hogyha lehet tőled, az felgerjedett tüzet” *RMKT XVI/9.*, 419. illetve „Ideo te oratum volo, ne ultro meum exposcas amorem et tuum ut paulatim comprimas exstinguasque.” III. 57. „Mert oly oktanul az szerelem tüze az emberben gerjedez, / Hogy eszt elhagyván, oktan állattól csak keveset különböz” *RMKT XVI/9.*, 430. illetve „Nam ita est: ex amoris flamma sic mens hominis alienatur, ut parum a bestiis differat.” V. 33. „Betegség, szerelem tüze miatt szegény egyaránt égettetik” *RMKT XVI/9.*, 456. „Infelix penitus, qui cum arderet amore, febriumque coepit ignibus aestuare!”

⁴⁰⁹ „En Euryale, quid sit amoris imperium nosti” illetve I. 66. „Most tudom, mi legyen az szerelemnek tüze” *RMKT XVI/9.*, 412.

⁴¹⁰ I. 6. „Tűrhetetlenképpen egymás szerelmére felgerjedtenek vala, / Kinek sebes tüze miatt végezetre az egyik meghalt vala.” *RMKT XVI/9.*, 405.

⁴¹¹ Az első fejezetben jelenleg (05. 15.) a 33. jegyzet.

elegendő annak kizárásához, hogy a szerelmi históriát fordító személy (a Pataki Névtelen) egyszerűen felhasználja a mitológiai eszköztárból Cupido általánosabb attribútumait, majd a másik fordító (aki teljesen névtelen) Piccolomini *epistola retractatoriájára* támaszkodva a mű végére toldott, szerelemistenről szóló versszakokban felhossa Cupido egy ritkábban alkalmazott jellemzőjét, a fáklyát is.

Visszatérve a szerelemről való negatív diskurzushoz, a szerelem hiperbolikussá növelését a Pataki Névtelen tehát egyrészt a latintól eltérve a hagyományosan Cupidónak tulajdonított jellemzők többszöri ismétlésével valósítja meg; másrészt pedig igyekszik hangsúlyozni erejét is. A Pataki Névtelen kétszer állítja párhuzamos latin hely nélkül a szerelemről, hogy hatalma van (I. 4. és I. 8.),⁴¹² háromszor említi birodalmát (IV. 41, V. 66., V. 70.),⁴¹³ egyszer pedig, hogy uralkodó (I. 55.).⁴¹⁴ Továbbá egy-egy esetben a latin szövegben olvashatóktól némileg eltérő képzettel beszél a szerelem hatalmáról (I. 65.),⁴¹⁵ illetve egy hosszabb latin részt összefoglalva annak birodalmát említi (I. 69.).⁴¹⁶

Cupidónak azonban nemcsak hatalma van, de ezt a hatalmát rosszra is használja, dühödt szerelmet, őrzöngést vált ki az emberből, amelyet jó néhányszor említ a Pataki a széphistóriában (I. 55., II. 54., IV. 57., V. 27.), az erre utaló magyar szöveghelyeknek azonban kivétel nélkül megvan a latin megfelelőjük, amely mindannyiszor a *furor* kifejezés.⁴¹⁷ A *furor* megdühödt szerelemként való fordításában szerintem a Pataki

⁴¹² I. 4. „Mindenféle renden az vak szerelemnek vagyon ilyen hatalma” *RMKT XVI/9.*, 405. I. 8. „Ha reá hallgattok, szerelem hatalmát ebből megérthetitek” *RMKT XVI/9.*, 406.

⁴¹³ IV. 41. „Nem tudom, vétectől vagy pedig erőttől vagyon-e birodalma” *RMKT XVI/9.*, 441. V. 66. „Csak az gyermekekhez hasonló emberek vannak birodalmában” *RMKT XVI/9.*, 460. V. 70. „Jobb kezében fáklya, mert birodalmában azkiknek hódolása...” *RMKT XVI/9.*, 460.

⁴¹⁴ I. 55. „De az uralkodó megdühödt szerelem szívemet háborgatja...” *RMKT XVI/9.*, 411.

⁴¹⁵ „Szidalmazza szívét, hogy elhagyta volna előbbi okosságát, / Mert az szerelemnek érzi ő magában győzhetetlen hatalmát.” *RMKT XVI/9.*, 412. illetve „hic, ubi ardere se vidit, diu imprudentiam suam miratus est seque multoties increpavit” „ő [Eurialus], hogy hevülni látta magát, sokáig csodálkozott saját oktalanságán, és gyakran szidta magát”.

⁴¹⁶ „Vadak és madarak, fene oroszlánok vannak birodalmában” *RMKT XVI/9.*, 412. illetve „Sentit ignes genus aligerum. (...) Nihil immune est, nihil amoris negatum: odium perit, cum iussit amor.” „Érzi tüzeit a szárnyas népség. (...) Semmi sem áll neki ellen, senki sem tagadja meg a szerelmet: elvész a gyűlölet, mikor a szerelem parancsol.”

⁴¹⁷ I. 55. „Asszony ezt felelé: „Azt igazán mondod, szerelmes atyámfia, / De az uralkodó megdühödt szerelem szívemet háborgatja, / Tudván az gonoszra akaratom ellen hanyatt-homlok indítja.” *RMKT XVI/9.*,

Névtelent nem vezérli a latin eredetnél erősebb kakofemisztikus célzatosság, hiszen a két kifejezés megfeleltethető egymásnak. A Névtelen azonban két olyan jelzővel is illeti Cupidót, amelyek már valóban a negatív ábrázolást szolgáló betoldások: a I. rész 5. és az V. rész 63. versszakában előforduló kegyetlen,⁴¹⁸ és a IV. pars 43. szakaszában olvasható gonosz jelzőkkel csak a magyar szövegben találkozhatunk.⁴¹⁹

A magyar és a latin szöveg összevetése tehát igazolja B. Kiss Attila és Szilasi László megfigyeléseit, és kiegészíthető azzal, hogy a szerelem mind negatívabb ábrázolása a magyar fordítás sajátja a latinhoz képest. A fordító persze időnként – például Eurialus és Lucretia szerelmes éjszakáinak elmesélésekor – mintha örömét lelné Cupido uralmában, sohasem felejtkezik el azonban tanító szándékáról, vagyis arról, hogy inkább a szerelemben rejlő mérget, mint mézet mutassa be. Ebben, és az ifjúságnak szóló óvó szavaiban is követi Piccolominit, viszont nézetem szerint a magyar szövegben erősebb az a – már a latin eredetiben is megtalálható – mentegető szándék, amellyel a szerző megpróbálja felmenteni hőseit, de mindenekelőtt hősnőjét a pusztító szerelem felelőssége alól. A magyar széphistóriában ennek a „felmentésért vívott küzdelemnek” egyik eleme az, hogy a szerelmet a felvázolt módon élő, és leküzdhetetlen erőként, Eurialus és Lucretia kapcsolatában harmadik akaratként mutatja be a Névtelen. E mellett fontos szerepet kap a szereplők, és a történettel megszólítottak fiatal volta is. A fordító már a bevezetőben, az I. rész 5. versszakában hangsúlyozza,⁴²⁰ hogy két fiatal esetéről lesz szó. E mellett talán a

411. illetve „Scio rectum esse, quod dicis”, inquit Lucretia, „sed furor cogit sequi peiora. Scit animus, quantum praecipitium instat, et ruit sciens. Vincit et regnat furor, potensque mente tota dominatur amor.” II. 54. „Néktek férfiaknak az szerelem ellen erősb elmétek vagyon, / Asszonyállatoknak szerelmének célja halálban vetve vagyon, / Nemcsak szeretnek ők, hanem dühösködnék, mindennél nyilván vagyon.” *RMKT XVI/9.*, 419. illetve „Vos viri solidiores estis animi furoremque magis compescitis. Femina ubi furere incipit, sola potest morte assequi terminum.” IV. 57. „De Lucretiának megdühödt szerelmét immáron jól ismerem” *RMKT XVI/9.*, 443. illetve „Sed nosco illius furorem.” V. 27. „Gondold meg híredet, tarts meg tisztességét jámbor nemzetségednek, / Temagadnak kedvezz inkább, hogynemmint az megdühödt szerelemnek” *RMKT XVI/9.*, 455. illetve „His ex rebus te obsecro, mea Lucretia, mentem ut istam exuas honorique consulas. Nec furori magis quam tibi blandiaris.”

⁴¹⁸ I. 5. „Kikben mérges voltát igen megmutatá az kegyetlen szerelem.” *RMKT XVI/9.*, 405. V. 63. „Kik után ballagni mindenkoron szokott az kegyetlen szerelem.” *RMKT XVI/9.*, 459.

⁴¹⁹ IV. 43. „Felgyulladt elmének, gonosz szerelemnek ez pedig természete.” *RMKT XVI/9.*, 442.

⁴²⁰ „De most kiváltképpen két ifjú személynek szerencsáját éneklek” *RMKT XVI/9.*, 405.

fentebb említett metrikai megfontolásokon kívül is fontos szerepe van annak, hogy olyan sok alkalommal találkozunk Eurialus „ifjú” jelzőjével. Továbbá a Cupido-leírás előtti versszakokban – valószínűleg Piccolomini Sozzininek írt előljáró leveléből is merítve – a fordító közvetlenül a fiatalokhoz fordul, és felhívja figyelmüket, hogy a történetet elsősorban az ő okulásukra szánja: „Ifjak, én feleim, ifjaknak hasznokért ezeket összeszedtem, / Kik után mindenkoron ballagni szokott az kegyetlen szerelem.”⁴²¹ És ha Eurialusnak sokszor emlegetett fiatalsága lehet a fő oka, amely miatt képtelen harcolni a szerelem ellen, Lucretia esetében ehhez még asszonyi volta is társul, amely miatt ő védtelenebbnek tartja magát a szerelemmel szemben, s inkább gyámolításra szorul.⁴²² Azok a momentumok tehát, amelyekről fentebb, a magyar és a latin szöveg szemléletbeli eltéréseinek tárgyalásakor azt állítottam, hogy segítségükkel a Pataki védtelenebbnek állítja be Lucretiát latin megfelelőjénél, talán nem csak arra szolgálnak, hogy a nőnek a férfihez képesti gyengeségét helyezze előtérbe a fordításban, hanem arra is, hogy kiemelve a nőnek a szerelemmel szembeni védtelenségét, és ezzel egyúttal enyhítse is Lucretia saját tragikus sorsa feletti felelősségét.

B. Kiss Attila és Szilasi László fent idézett állítását tehát, amelyből ez az alfejezet kiindult, talán így fogalmazhatnánk át, lényegét nem, csupán részleteit megváltoztatva: a szerelem a magyar fordításban antropomorfizálódik, s hiperbolikussá nőtt erőként eluralkodik a két főhősön s a szövegen egyaránt, így a történet tragikus befejezésért magyar tolmácsolásban teljesen a szerelem külső, fékezhetetlen és ellenállhatatlan erejét terheli a felelősség.

⁴²¹ *RMKT XVI/9.*, 459.

⁴²² II. 92. „Ha szerelmed alá tudatlanság miatt már engemet hajtottál.” II. 93. „Könnyű megcsalnotok az szegény együgyű asszonyi állatokat” II. 95. „Asszonyember vagyok, én keveset tudok, tennenmagad jól látod” mind *RMKT XVI/9.*, 423.

Disszertációm e harmadik nagy egységében két fő témával foglalkoztam. Első részében azokról az azonosítható szöveghelyekről írtam, amelyek a Pataki Névtelen számos kihagyása ellenére is benne maradtak fordításában, és nyomként szolgálhatnak egykori forrása feltárásában. A vizsgálatot csak a nyomtatott hagyomány tagjaira szűkítettem, a *Historia* kéziratos másolataival nem foglalkoztam, mivel azok egymáshoz való viszonya bonyolultabb, feltártságuk szintje viszont a nemzetközi szakirodalomban is alacsonyabb, mint azt egy releváns, mélyre ható vizsgálat megkövetelné. Vizsgálódásom első szakaszában, követve Ritoókné Szalay Ágnes egy régi feltételezését, azokra a kiadásokra összpontosítottam figyelmemet, amelyek a *Historia de duobus amantibus* szövege mellett tartalmazzák II. Pius *epistola retractatoriáját* is. A latin nyomtatványok e kritériumnak megfelelő, mintegy tizennégy tagot számláló csoportjának tizenkét kiválasztott magyar szöveghellyel való összevetése negatív eredményt hozott: a ma fellelhető, Piccolomini visszavonó levelét is tartalmazó kiadások egyike sem felel meg szövegszerűen a magyar vélhető forrásának. Ezt követően a vizsgálódást kiterjesztettem mindazokra a kiadásokra, amelyek a tizenkét szempont bármelyikének megfeleltek, s táblázatban foglaltam össze, milyen arányú az egyes kiadásokban a magyarral kapcsolatba hozható szöveghelyek jelenléte. Ezzel a bővítéssel mintegy harminc újabb kiadás került érdeklődésem homlokterébe, amelyekből egy kisebb csoport emelkedett ki, a H 225, C 69, C 72, RSup11, H 237 és a H 234 jelű kiadások. Utóbbi két kiadás elleni érvelésként három újabb szempontot mutattam be, amelyek egyrészt részben vitatták a H 234 és H 237 kiadások elsőségét, másrészt azonban árnyalták a magyar feltételezett forrásáról kialakított képet. Az újabb szempontok bevezetése azt az eredményt hozta, hogy a *Historia* stemmájának különböző pontjain elhelyezkedő mintegy hét kiadás (H 213, H 215, H 217, H 231, RSup11, H 234, H 237,) hasonló számú egyezést mutat a magyarral, így a

forrásfeltárás nem lehet könnyű feladat. Az összesen tizenöt szempont alapján, a rendelkezésre álló adatok fényében arra a megállapításra kellett jutnom, hogy a Pataki Névtelen fordításának forrása vélhetőleg egy, a latin szöveghagyomány X-ágával szoros rokonságban álló, de talán már az Y-ághoz sorolandó szövegből készülhetett, s jelenleg feltűnő a H 234 és H 237 kiadásokkal való rokonsága. Az *Eurialus és Lucretia széphistóriájának* szövegszerű forrását azonban sajnos még nem sikerült maradéktalanul azonosítanom, így a megkezdett vizsgálatok folytatására van szükség.

A fejezet második részében több, közös gyökerű résztémával foglalkoztam. Először megvizsgáltam, hogy mi motiválhatta azokat az elsősorban a történelem és a mitológia tárgykörére kiterjedő kihagyásokat, amelyeket a korábbi szakirodalom szinte csak nyugtázott, vagy erkölcsi értékítélet alapjául használt, de nem elemzett részletesebben. E vizsgálat legérdekesebb része talán az a kérdés, hogy a széphistória női főszereplőjének, Lucretia nevének a magyarban van-e egyáltalán olyan jelentősége, mint amilyen a latin szövegből kiolvasható.

A latin és magyar szöveg szorosabb összehasonlításának fontos eredménye lehet továbbá az a szövegjavítási javaslat, amely a latin alapján a magyar szövegen elvégezhető (*két illetve fél láb*), és egyszerű szövegromlással magyarázható, valamint a széphistória tárgyi jegyzetelésével kapcsolatos javaslatom (*szájokra bocsátandják*). Megfigyeléseim szerint a széphistória szövegében helyenként megfigyelhetők a fordító Sienával kapcsolatos értesüléseinek bizonyos hiányosságai, amelyek azonban természetesen nem csökkentik a fordítás értékét, de van egy olyan hely is benne, amelyet jelenleg csak a fordító tévesztésének tudok tulajdonítani (Sosias és Dromo beszélgetése).

A fejezet végén azután a korábbi szakirodalom két, a széphistóriát elemző szempontú dolgozatához szóltam hozzá. Úgy vélem, Komlovszki Tibor úgynevezett „vitéziesítő” elméletével kapcsolatban véleményével ellentétesen bebizonyítottam, hogy a

széphistóriában a jelzők sokszori ismétlése a verses fordítás metrikai megfontolásaival is összefüggésben áll, és nem feltétlenül a fordító – véleményem szerint mai napig ismeretlen – személyével, vagy tapasztalataival magyarázandó.

Ezzel ellentétesen B. Kiss Attila és Szilasi László tanulmányának egyik alaptételét, amely csak a magyar széphistória szövegére támaszkodva az abban megfigyelhető, a szerelemmel kapcsolatos negatív beszédmódot mutatja be, saját, a latin és a magyar szöveg összevetésén alapuló megfigyeléseimre támaszkodva csak kiegészíteni és megerősíteni tudtam, és igazságában nem kételkedem.

Végezetül azt mondhatom, hogy a *Historia de duobus amantibus* magyar fordítója összességében ugyanazokkal a problémákkal látszik küzdeni, mint külföldi kollégái: saját latin eredetijének vélt vagy valós hibái, a szövegbe sűrített számtalan utalás tolmácsolásának problémája, valamint az, hogy az elmondott történet mindezekkel együtt is felfogható egy egyszerű okító szándékú meseként, arra indítja a Pataki Névtelent, hogy a szövegben rejlő gyönyörűség helyett inkább a benne rejtező tanulságot hangsúlyozza.

4. „Vége már ez légyen az én írásomnak az szerelem dolgáról”

Doktori értekezésem utolsó fejezetében összefoglalom azokat a főbb gondolatokat, amelyeket a disszertáció három egysége egymástól elválasztva tartalmazott, és eközben kitérek az elvégzett munkálatok folytatási lehetőségeire és irányaira, amelyekről úgy vélem, hogy újabb eredményekre vezethetnek nemcsak a magyar *Eurialus és Lucretia széphistóriájával* kapcsolatban, de Enea Silvio Piccolomini *Historia de duobus amanitibus*ának más nemzeti nyelveken született recepcióját illetően is.

Értekezésem első, *Amit már tud(t)unk róluk* című fejezetében a Pataki Névtelenről és művéről szóló magyarországi tanulmányok eredményeit, kérdésfelvetéseit rendszereztem, egyetértve azzal a már sok éve megállapított ténnyel, hogy a hazai szakirodalom a kezdetektől fogva a széphistória attribúciós kérdéseit tartotta legfontosabbnak, vagyis annak eldöntését, hogy a Pataki Névtelen Balassi Bálinttal, Dobó Jakabbal, esetleg egy harmadik, eddig ismeretlen személlyel volt-e azonos. A széphistória szövegének vizsgálata, ha sor került rá egyáltalán, Szilády Áron munkásságtól Dézsi Lajoson és Komlovszki Tiboron át Horváth Iván Balassi-kötetéig tulajdonképpen másodlagos volt, azt a célt szolgálta, hogy eredményei alátámasszák a tanulmányírók – néha előre kialakított – véleményét, s érvet szolgáltatson egyik vagy másik személy szerzősége mellett. Véleményem szerint a szerzőség körüli vitában újabb érveket egyelőre nem lehet felhozni, a mű szerzőjének nevesítése a ma ismert tények alapján nem lehetséges, ezért az attribúció kérdését dolgozatomban nem tárgyaltam, és a magyar széphistória alkotóját továbbra is Pataki Névtelenként emlegetem.

A korai szakirodalomban ifj. Mitrovics Gyula és ifj. Matirko Bertalan tanulmányaiban találkozhatunk a magyar széphistória és Piccolomini latin szövegének összehasonlításával. Ezek az összevetések néhol elismerően, néhol dorgálón, s nem is

mindig objektíven nyilatkoznak az *Eurialus és Lucretia* fordítójáról, legnagyobb problémájuk azonban mégis az, hogy megállapításaikat a *Historia de duobus amantibus* szerteágazó latin hagyományának alaposabb ismerete nélkül teszik. Ennek következményeként olyan hibákat vélnek felfedezni a magyar széphistória szövegében (*Baccarus–Pacorus; Bertus–Bertas*), amelyek valójában csupán a latin hagyomány bizonyos tagjaiban fellelhető olvasatokból származnak, vagyis filológiai örökségek, nem pedig a magyar fordító rontásai. Tény azonban, hogy a *Historia de duobus amantibus* latin változatainak részletes feltárása csak a 20. század utolsó harmadában kezdődött el, elsősorban Eric John Morrell és Ines Ravasini áldozatos munkájának köszönhetően, s ezért a latin és magyar szöveg viszonyának mai tanulmányozója már sokkal nagyobb rálátással rendelkezik a latin hagyomány egészére, mint annak idején Mitrovics és Matirko rendelkezhetett. Ennek fényében én disszertációm alább összefoglalandó harmadik fejezetében foglalkoztam a magyar széphistóriának a latin szöveghagyomány feltárt részéhez való viszonyával, azon belül is szűkítve a vizsgálatot a nyomtatott kiadások szövegeire.

Az *Eurialus és Lucretia* széphistóriájának kritikai szövegkiadása a Régi Magyar Költők Tára tizenhatodik századi folyamának kilencedik kötetében látott napvilágot, és e kiadás a magyar szöveg minősége szempontjából kevéssé kifogásolható. A problémát ebben is a latin hagyomány ismeretének hiánya okozza, bár kétségtelenül igaz, hogy a fennmaradt magyar szövegváltozatokban nincsenek olyan különbségek, amelyek esetleg a magyar szövegek eltérő latin (vagy más nyelvű) forrásaira utalnának. Mint tudjuk, a kritikai kiadás készítői Dévay József latin szövegével vetették össze a magyar széphistória fennmaradt változatait, s így hozták létre az *Eurialus és Lucretia* ma elfogadott olvasatát. Sajnos azonban a szerkesztők nem észlelték, hogy Dévay latin szövegét minden valószínűség szerint a magyar széphistóriához „igazítva” állította elő, úgy választott a

rendelkezésre álló latin olvasatok közül, hogy azok összezsengjenek a Pataki Névtelen fordításával. Erre a tényre disszertációm második fejezetében hívtam fel a figyelmet, s néhány példával illusztráltam is elméletemet. Úgy vélem, feltételezésem helytálló, s a dolgozat 4. számú mellékletében található „javított Dévay-kiadás” szövegének lábjegyzeteiben további érveket találhatunk e tézis alátámasztására. Mivel Dévayé volt az első kritikai jellegű latin *Historia*-kiadás, és magyar szempontból az idők folyamán az ő szövegének lett a legnagyobb jelentősége, a disszertáció második fejezetében főként ennek a kiadásnak előnyeit és hátrányait mutattam be, a vele kapcsolatos észrevételeimet, javítási ötleteimet fogalmaztam meg. E mellett szenteltem néhány sort Rudolf Wolkan, Eric John Morrall és Ines Ravasini filológusi tevékenységének is, akik közül főleg a két utóbbi kutató szerzett múlhatatlan érdemeket a *Historia de duobus amantibus* latin szöveghagyományának feltárásában.

A magyar széphistória érzékeny pontja az ötödik ének végén található Cupido-leírás és a művet lezáró kolofon. Ez utóbbi, az 1577-es szerzés „tanúja” nagy szerephez jutott az attribúciós viták során is, hiszen érv volt Dobó Jakab szerzősége ellen, illetve Balassi szerzősége mellett, de önmagában is érdekes, hiszen a kutatás mai álláspontja szerint valószínűleg nem volt autentikus része a szövegnek, mivel csak a széphistória 1592-es kolozsvári példányában szerepel, ezért a benne található szerzési dátum kétségsbe vonható. Az még további vizsgálatokat, és újabb bizonyítékokat igényel, hogy a dátum hiteltelenségének van-e, s ha igen, milyen jelentősége van a széphistória egészére nézve.

A Cupido-leírás pedig két szempontból érdekes különösen: az egyik, hogy Ritoókné Szalay Ágnes felvetése alapján esetleg utalhat egy másik, a szerelmi históriát lefordító személytől különböző szerző személyére. Dolgozatom harmadik fejezetében Cupido attribútumainak a tárgyalásakor említettem, hogy a szerelem bizonyos tulajdonságai és eszközei (vak, szárnyas, nyilakat visel) a széphistória szövegén belül is

megjelennek, nemcsak a végén található leírásban, ami talán utalhat arra, hogy a szerelmi történet elbeszélője és a Cupido-leírás készítője ugyanaz volt. Ugyanakkor nem tudom kizárni, hogy a szerelmi históriát fordító személy egyszerűen felhasználta a mitológiai eszköztárból Cupido általánosabb attribútumait, majd a másik fordító az *epistola retractatoriára* támaszkodva felhozta a szerelemisten egy ritkábban alkalmazott jellemzőjét is (fáklya).

A másik fontos tény a Cupido-leírással kapcsolatban, hogy a mintájául szolgáló Piccolomini-féle *epistola retractatoria* szintén Ritoókné Szalay Ágnes régi feltételezése szerint nyomra vezethet minket a széphistória forrását illetően. Mint az értekezés *harmadik fejezetében* található, igen hosszú, ám számos filológiai érveléssel megtámogatott fejtegetésből kitűnik, a magyar széphistória szövege több helyen látszik megegyezni olyan nyomtatott latin kiadások szövegeivel, amelyek nem tartalmazták az *epistola retractatoriát*, mint annak a tizennégy kiadásnak a szövegével,⁴²³ amelyekben szerepelt a visszavonó levél. Ezek a jelek tehát arra mutatnak, hogy az *Eurialus és Lucretia* nem olyan nyomtatott kiadásból készült, amely tartalmazta az *epistola retractatoriát*. Ugyanitt elhangzott az is, hogy a *Historia*-kéziratok mai feltártsági szintjén a kutatás nem tud olyan kéziratról, amely a novella mellett a visszavonó levelet is tartalmazza; ez volt az egyik oka annak, hogy dolgozatomban a szövegvizsgálatokba a novella kézirat szövegeit nem vontam be. A másik ok az volt, hogy az általam ismert mintegy huszonkét hazánkban és külföldön őrzött kézirat sem felelt meg a szövegvizsgálatok alapján feltételezhető magyar forrás szövegének, s ezért a dolgozat könnyebb követhetősége érdekében ezeknek a tárgyalásától eleve eltekintettem. Kutatásaim során szembesültem azzal, hogy a nemzetközi viszonylatban is az egyik legátfogóbbnak tekintett kódex-katalógus, P. O. Kristeller *Iter Italicum*ának kötetei sem tartalmazzak minden ma létező kéziratot. Firenzei kutatásom

⁴²³ A stemmán késsel színezve.

során egy (a 3. sz. melléklet 69. sorszámú kézírata), müncheni utam alkalmával pedig négy (a 3. sz. melléklet 56-59. sorszámú kézíratai) olyan kódexet találtam egyéb szakirodalom vagy a közgyűjtemény saját katalógusa alapján, amelyek Kristeller köteteiben még nem szerepeltek. E miatt valószínűsítem, hogy a ma valóban létező *Historia*-kéziratok száma még növekedhet, esetleg száz fölé is emelkedhet, s így az általam látott huszonkét kódex még reprezentatívnak sem nevezhető részét képezi a tényleges szövegállománynak. Ez volt a harmadik ok, amely miatt dolgozatomban jobbnak láttam a kéziratok hagyomány bemutatását mellőzni. Ma már elsősorban a németországi nagy gyűjtemények kézíratainak katalógusai elérhetők az interneten is (pl.: <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/hs/kataloge-online.htm>), ami megkönnyíti a *Historia*-kéziratok állományának felmérését, a teljes bizonyossághoz legtöbbször mégis helyszíni vizsgálatokra lenne szükség. Ezt a feladatot azonban csak nemzetközi összefogással lehetne elvégezni, például a *Historia de duobus amantibus* máig sem létező kritikai kiadásának elkészítéséhez szükséges előmunkálatok részeként. Egy ilyen céllal szerveződött nemzetközi kutatócsoport felállítása a *Historia* nemzeti nyelvű fordításainak szempontjából sem lenne érdektelen, hiszen, mint arról dolgozatom második fejezetében írtam, nemcsak a nagy, de a kisebb lélekszámú európai nyelveken is viszonylag hamar terjedni kezdett Piccolomini novellája. Ezeket a fordításokat korábban nyelvek szerint csoportosítva és időrendben mutattam be, most azonban a szerint sorolom fel őket, hogy milyen mértékben ismertek a modern szakirodalomban.

A nemzeti nyelvű fordítások közül kevesebb szót ejtettem a német Niklas von Wyle és az Angol Névtelen fordításairól, mivel azokat példaértékű munkával előállított kritikai jellegű kiadásban közölte Eric John Morrall 1988-ban, illetve 1996-ban. Morrall meggyőző filológiai érvekkel támasztotta alá, hogy von Wyle fordítása a *Historia*

szöveghagyományának Y-ágához, azon belül az ún. *Baccarus*-alcsoporthoz⁴²⁴ köthető, míg az angol fordításról bebizonyította, hogy az a szöveghagyomány X-ágának *carmen pergratum*-alcsoportjával áll rokonságban. Morrall munkásságának számomra legfontosabb eredménye a nyomtatott hagyomány általa vizsgált tagjairól készült stemma, amelyet én elsősorban az Y-ág tekintetében továbbfejlesztettem, saját kutatásaimon túl nagyban támaszkodva Ines Ravasini megállapításaira is. (A stemma a dolgozat *1. számú melléklete*.)

Ravasini a spanyol névtelen fordításának kritikai kiadását készítette el, így ennek a fordításnak a formai jegyeiről én dolgozatomban szintén kevesebb szót ejtettem. A spanyol kutató Morralléhoz mérhető munkával megállapította, hogy az ismeretlen szerző fordítása a latin hagyomány Y-ágába tartozó, római kiadási helyű,⁴²⁵ a stemmán általam *pro laude* jelzéssel illetett nyomtatványcsoporttal áll kapcsolatban.

Szintén csak érintőlegesen említettem a *Historia* két francia nyelvű fordítását, Maître Anthitus Favre és Octovien de Saint-Gelays munkáit. E kettő közül inkább az utóbbival foglalkozott a francia szakirodalom, s elsősorban verselési technikájára, fordítói szemléletére tért ki, ám egyáltalán nem tárgyalta sem Saint-Gelays, sem Favre vélhető latin forrását, forrásait. A francia fordításokból kritikai kiadás nem, csupán modern szövegközlés készült.

Disszertációmban második fejezetében azonban részletesebben foglalkoztam néhány olyan nemzeti nyelvű fordítással, amelyekről a nemzetközi szakirodalomban kevesebb szó esett. Alessandro Braccesine az olasz változatok között legnépszerűbb fordításáról általában úgy emlékezett meg a szakirodalom, mint arról a műről, amely teljesen szabadon írja át Piccolomini történetét, s a tragédiából komédiát kerekít. Jómagam a novella értelmezése helyett egy véleményem szerint árulkodó jelre hívtam fel a figyelmet

⁴²⁴ A stemmán lilával színezve.

⁴²⁵ A stemmán rózsaszínnel színezve.

a szövegben, a szerelem jellemzőiről és hatásáról szóló, a novellán belül önálló címmel is kiemelt részre, amelyet Piccolomininek immár II. Piusként írt *epistola retractatoriájával* hoztam összefüggésbe. Úgy véltem, hogy Braccesi a magyar Pataki Névtelenhez hasonlóan talán nemcsak a szerelmi történet alapötletét, de a szerelemről szóló „minitraktátust” is Piccolominitől vette át, és ezzel az ötlettemmel egy új szempontot szerettem volna bevezetni Braccesi munkájának és vélhető forrásainak vizsgálatába. Alessandro Braccesi munkáját ma is csupán ős- és réginyomtatványok formájában vehetjük kézbe, tudomásom szerint modern szövegközlés, vagy kritikai kiadás még nem készült belőle.

Alamanno Donati Braccesiénál jóval hűségesebb fordítása is elsősorban forrása szempontjából érdekelt engem, hiszen a munkájában található változtatásokról, fordítói technikájáról elég szó esett az olasz szakirodalomban. Donati feltételezhető latin forrását néhány jellegzetes szöveghely alapján szűkebben véve három kiadáshoz (H 218, H 233, Velence 1504)⁴²⁶ tudtam kapcsolni, amelyek az X-ág *carmen pergratum*–alcsoportjába tartoznak, azonban továbbra is fenn áll az a tény, hogy éppen az a szembetűnő filológiai hiba, amely kialakítja ezt a szövegcsoporthoz, nem tükröződik Alamanno Donati fordításában. Donati munkájának egyetlen ép nyomtatott példányát még nem, csupán csonka kéziratát volt alkalmam látni, de a disszertáció lezárása után, 2010 őszén Rómában szándékomban állt azt is megvizsgálni, és feltételezéseimet további érvekkel alátámasztani.

Giovanni Paolo Verniglione az olaszok között egyedüli verses *Historia*–fordítása, annak ellenére, hogy formája miatt kezdetben ígéretesnek tűnt, a többi fordításhoz hasonlóan nem mutatott semmilyen szorosabb rokonságot a magyar széphistóriával. Verniglione verses átköltése ráadásul eltörölt minden olyan jellegzetes szöveghelyet, amelyek latin forrásával kapcsolatban nyomra vezethettek volna, és arra mutató jelet sem találtam benne, hogy a milánói esetleg valamelyik firenzei fordító elődje munkájából

⁴²⁶ A stemmán kék keretbe foglalva.

dolgozott volna. Verniglione munkájának kézirata nem ismert, nyomtatott kiadása pedig igazi unikum, belőle modern szövegkiadás sem készült.

A negyedik olasz nyelvterületen született fordítás a Venetói Névtelen munkája, amelyet a többi népnyelvű fordításnál hosszabban taglaltam, hiszen arról még olasz nyelvű tanulmány sem született soha, csupán egyetlen kéziratot példányának létezéséről tudott a szakirodalom. Ez a fordítás vélhetőleg szerelmi ajándékként készült, amelyre a címlapján látható gyönyörű miniatúra – ez díszíti dolgozatom első lapját –, és a kötet végén olvasható dedikációs szonett is utal. A venetói fordítás olasz szempontból értékes dialektológiai dokumentum, a neolatin és neorómai filológia szempontjából pedig szép példája a nyelvi és irodalmi értelemben vett vulgarizálódásnak is, hiszen a latin *Historia* ebben az esetben sem csak nyelvet vált, de egyszerűsödik szövege, és formálódik a benne tükrözött élet- és szerelemfelfogás is. A venetói névtelen szoros forráskövetésének köszönhetően fordítását Alamanno Donati munkájához hasonlóan a nyomtatott latin hagyomány X-ágának *carmen pergratum*-csoportjába tartozó három kiadással (H 218, H 233, Velence 1504)⁴²⁷ tudtam szorosabb kapcsolatba hozni, s ebben az esetben maga a *carmen pergratum* hiba is tükröződik a fordításban, így vélekedésem itt határozottabban alátámasztható, mint Donati esetében volt. A fordítással kapcsolatba hozható latin nyomtatványok vizsgálatán kívül távolabbi tervem a Venetói Névtelen szövegének olasz nyelvterületen való esetleges publikálása.

A *Historia* kevésbé ismert változatai közé tartozik Krzysztof Golian lengyel fordítása, amely a szakértők szerint ugyan nem tartozik a korai lengyel irodalom csúcsteljesítményei közé, de a mi szempontunkból már pusztán létezése is érdekes. A lengyel fordításról sokáig feltételezték, hogy az nem közvetlenül latinból, hanem von Wyle német szövegéből készült volna, de Pietro Marchesani bebizonyította, hogy ez az elképzelés téves, én pedig néhány szövegszerű érvet hoztam fel annak igazolására, hogy

⁴²⁷ A stemmán piros keretbe foglalva.

Golian olyan latin szövegből dolgozott, amely a nyomtatott hagyomány Y-ágának *Baccarus*-csoportjával áll szoros rokonságban. Ez azt jelenti, hogy a lengyel fordítás a von Wyle-féle változattal valóban kapcsolatba hozható, de a két szöveg rokonsága csupán a hasonló latin forrás felhasználásából ered, nincs azonban szó a lengyelnek a németből való származásáról.

A *Historia de duobus amantibus* nemzeti nyelvű változatai közül utolsóként írtam a disszertáció második fejezetében a dán nyelvű fordításról, amely körülbelül a lengyel és a magyarral egy időben, az 1570-es években keletkezhetett, és három nyomtatott kiadást ért meg, melyekből a 20. század elején készült modern szövegkiadás. E kiadás előszavára és saját megfigyeléseimre alapozva úgy vélem, hogy a dán fordításra igaz lehet az, amit korábban Golian lengyel fordításáról feltételeztek. Számomra úgy tűnik, hogy a dán fordító von Wyle német szövegéből dolgozott, bár nem szóról szóra ültette át azt. A *Historia* dán nyelvű változata tehát valószínűleg nem csupán a latin hagyomány Y-ágának *Baccarus*-alcsoportjával áll rokonságban, hanem az ahhoz szorosan kötődő von Wyle német fordításának fordítása. Talán valamennyi, a különböző nemzeti nyelvű fordításokról tett megállapításom közül a dán fordítással kapcsolatos véleményem igényli a legtöbb további bizonyítékot, és a szöveg mélyreható vizsgálataira a disszertáció lezárása után sort is szeretnék keríteni, a korai dán nyelv megfelelő szakértőjének segítségével.

Értekezésem harmadik fejezetében az olasz, a lengyel és a dán szövegek vizsgálatai során alkalmazott módszerrel elemeztem a Pataki Névtelen fordítását is, azoknak a szöveghelyeknek a nyomait keresve, amelyek a magyarban a latin szöveghagyomány egy-egy jellegzetes eltérésének, hibájának örökségei. Miután azok a nyomtatványok nem vezettek nyomra a magyar szöveg forrásának megtalálásában, amelyek tartalmazzák Piccolomini *epistola retractatoriá*ját is, a vizsgálatot kiterjesztettem mindazokra a kiadásokra, amelyek az első tizenkét szempont alapján tartalmaztak a magyarnak

megfelelő olvasatot. Az összesen harminc kiadást azután e tizenkettőn kívül újabb szempontok szerint is szűrtem, s végül a sok esetben hiányos adatok mellett arra az eredményre jutottam, hogy a Pataki Névtelen olyan latin szövegből dolgozhatott, amely az X- és Y-ág határán helyezkedik el, s talán utóbbi H 234 és H 237 jelű tagjaihoz áll közelebb. A magyar széphistória szövegének minden szempontból megfelelő latin kiadásra azonban eddig nem találtam, ezért a kutatások folytatására van szükség, s lehetőleg mindazon szövegek áttekintésére, amelyek az X-ág *custodiis*- és *fortunis*-alcsoportjába tartoznak, illetve, amelyek kívül esnek az Y-ág *Baccarus*-alcsoportján.

A magyar széphistória második, harmadik, negyedik és ötödik énekét bevezető latin disztichonoknak a latin nyomtatványokban, sem a kéziratos másolatokban nem akadtam nyomára, vagyis ellenkező bizonyíték híján ezeket továbbra is a Pataki Névtelen, vagy a szöveget kiadó nyomdász alkotásának kell tekintenünk.

A magyar szakirodalom a kezdetektől észlelte, hogy az *Eurialus és Lucretia* szövegéből sok, a latinban megtalálható mitológiai és történeti utalás kimarad. Ezeket az eltörléseket az egyes tanulmányírók különbözőképpen ítélték meg, de tartalmi elemzésükre nem fordítottak különösebb figyelmet. Én a disszertáció harmadik fejezetében egy alfejezetet szenteltem a Pataki kihagyásainak és bővítéseinek, valamint azoknak a szövegrészeknek, amelyek arról árulkodnak, hogy főként a történet háttérét nyújtó Siena városának képe a magyar fordító számára nem volt tartalommal bíró dolog, legfeljebb felületes leírásokból ismerhette a toszkán települést. A magyar fordító mindig egyszerűsítésre törekszik, s talán a történeti jellegű információkat inkább törli szövegéből, mint a mitológiai allúziókat. Vizsgálataim során kérdésként vetettem fel, vajon mi okozza, hogy a latin szövegben többször is hangsúlyozott Lucretia név jelentőségére a magyar nem tér ki. Két megoldási lehetőséget vetettem fel. Amennyiben a név már maga is elegendő volt a magyar fordító és hallgatósága, olvasóközönsége számára, hogy érzékeltesse az

ironikus ellentétet, amely Piccolomini latinjában a név és viselője között fennáll, az azt jelentené, hogy az átlag közönség számára is ismert volt a római Lucretia története, s ezzel egy újabb kis információhoz jutunk a tizenhatodik század második felének műveltségi szintjéről. Ha azonban a Lucretia névnek a fordító sem tulajdonított jelentőséget, a történetből és a szövegben felhozott triviális párhuzamból (Iaszón és Médeia története) akkor is egyértelmű volt a közönség számára, hogy házasságtörő asszonyról van szó.

A széphistória kritikai kiadásának és Piccolomini szövegváltozatainak összevetése alapján felvettem egy szövegjavítási lehetőséget (*fél lábnyomnyira*), valamint javasoltam a magyar szöveg esetleges újabb kiadásába néhány kiegészítő tárgyi jegyzet beiktatását (*szájokra bocsátandják, leányival mene templomba*).

Az *Eurialus és Lucretia* szövegét a korábbi kutatás elsősorban abból a szempontból vizsgálta, hogy mutat-e rokon jegyeket valamely ismert, névvel rendelkező szerző, mindenekelőtt Balassi Bálint költészetével. A két szövegvilág tagadhatatlanul létező rokon kifejezéseinek megléte azonban olykor talán olyan érvek felmutatására is sarkallta a tanulmányírókat, amelyek vitathatók, de legalábbis más szempontok alapján is magyarázhatók. Ezek közül én Komlovszki Tibornak a széphistória „vitéziestítésével” kapcsolatos elméletére mutattam be néhány ellenérvet, más magyarázatot keresve arra, hogy miért szerepel olyan sokszor „vitéz” jelzővel Eurialus a széphistóriában. Felhívtam rá a figyelmet, hogy Eurialus neve mellett gyakran áll az „ifjú” kifejezés is, Lucretia említései pedig a „szép” jelzőkkel bővelkednek, amelyek háttérében szerintem a verssorokat töltő funkció, tehát metrikai megfontolások is állhatnak.

A disszertáció harmadik fejezetének utolsó részében szóltam hozzá B. Kiss Attila és Szilasi László tanulmányához, amely a széphistóriában a szerelemről szóló negatív diskurzussal foglalkozott. A magyar és a latin szöveg összevetése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy megfigyelésük helytálló, az *Eurialus és Lucretia*

szövegében nemcsak, hogy elítélően beszélnek a szerelemről, de ez kifejezetten a magyar fordítás sajátja, s abban megfigyelhető egy, a latinnál erősebb mentegető szándék, amellyel a narrátor a főszereplőkről a szerelemre, mint külső erőre hárítja a történet tragikus végkimenetelének felelősségét.

Doktori értekezésemet négy melléklet egészíti ki. Az első a *Historia de duobus amantibus* nyomtatott latin hagyományának stemmája, amelyen feltüntettem a korábbi kutatás által vagy általam részletesebben vizsgált vulgáris nyelvű fordítások elhelyezkedését.

A 2. számú melléklet egy összefoglaló jellegű táblázat azokról a szöveghelyekről és változataikról, amelyek a spanyol, az angol, a német, valamint az Alamanno Donati nevéhez fűződő és a Venetói Névtelenhez köthető olasz, továbbá a lengyel, a dán és természetesen a magyar fordítás forrásának feltárásában az előttem járó kutatókat és engem is segítettek.

A 3. számú melléklet tartalmazza mindazoknak a kiadásoknak és kéziratoknak a jegyzékét, amelyeket a Piccolomini-filológia jelenleg számon tart, mint a *Historia* szövegének hordozóit. A listán jól elkülöníthetően feltüntettem, hogy melyek azok a szövegek, amelyeket első kézből ismerek, s melyekről vannak csupán közvetett információim.

Végül a 4. számú melléklet tartalmazza azt, a jövőben még fejlesztendő szöveget, amely Dévay József kiadásán alapul, de amelyen számos helyen javítottam a melléklet előszavában feltüntetett kiadások, és az előttem járó kutatók munkái alapján. A melléklet lábjegyzetei egyrészt a latin szöveghagyomány különböző, Dévay választásaitól eltérő olvasataira vonatkozó megjegyzések, másrészt pedig tartalmazzák azokat a klasszikus, középkori vagy prehumanista irodalmi idézeteket, amelyeket Enea Silvio Piccolomini felhasznált szövege felépítéséhez. A *Historia* szövege után egy mutatót illesztettem be,

amely szerzők/művek felosztásban felsorolja, hogy a szövegben az adott szerzőnek adott művéből származó idézetek milyen sorrendben követik egymást. Ezt a mutatót egy majdani szövegkiadás részeként oldalszámokkal is ki fogom egészíteni, így elősegítendő a szövegben való gyorsabb tájékozódást. A mellékletet egy bibliográfia zárja, amelyben egyrészt azokat a szövegkiadásokat, illetve internetes hivatkozásokat tüntettem fel, amelyekből a latin és olasz idézetek származnak, másrészt pedig azokat a magyar kiadásokat, amelyekben az előbbieket fordításai jelentek meg.

5. A dolgozat magyar nyelvű összefoglalója (tézisek)

Disszertációm címében a Pataki Névtelentől kölcsönzött szavakkal azt ígérem, kiváltképpen két ifjú szerencséjéről fogok énekelni, illetve írni. A szóban forgó ifjak a frank Eurialus és a sienai Lucretia, vagyis Enea Silvio Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) híres szerelmespárja, akiknek latinul íródott története rövid idő alatt elterjedt egész Európában, s hamar eljutott Magyarországra is.⁴²⁸ Sikerüket a gyorsan megszülető nemzeti nyelvű fordítások is mutatják, köztük a fent idézett Pataki Névtelen munkája, amely 1577 körül készült Sárospatakon. A magyar szakirodalom érthetően elsősorban ezzel a fordítással foglalkozott az elmúlt közel százharminc évben, s kevesebbet tudott a magyart megelőző, más vulgáris nyelveken született fordításokról. Doktori értekezésem első, *Amit már tud(t)unk róluk* című fejezete a magyar szakirodalom eddigi megállapításait foglalja össze néhány oldalban. Az *Eurialus és Lucretia széphistóriájának*, ugyanis magyarul ezen a néven vált ismertté Piccolomini eredetileg *Historia de duobus amantibus* című novellája, egyik legfontosabb része talán a kolofon, amely a mű szerzésével kapcsolatos körülményeket tartalmazza, s számos vitát is kiváltott. Az 1577-es keletkezési dátum, és a sárospataki „gombos kert” mint ihlető környezet a kezdetektől arra indította a kutatókat, hogy a széphistóriát Balassi Bálintnak tulajdonítsák, s egyben a mű attribúciója lett az egyik legtöbbet tárgyalt kérdés is. A szerző személyét illető vitában tulajdonképpen három fő tábor alakult ki. Az elsőhöz tartoznak azok, akik az *Eurialus és Lucretiát* Balassi Bálint művének tartják (Szilády Áron, Harsányi István, Matirko Bertalan, Dézsi Lajos,

⁴²⁸ A novella latin változatát már a II. Pius által összehívott Mantovai Kongresszusról hazahozta egy élelmes, Gyárfás néven ismert másoló. Lásd: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Eleink szórakoztató olvasmányairól*, ItK, 1980, 650-655.

Komlowszki Tibor, Tóth István, Molnár József),⁴²⁹ részben a széphistória szövegének és Balassi költészetének hasonló jegyei alapján, részben az említett szerzési körülményeknek Balassi életpályájával való lehetséges egyezései miatt. A másik tábor, köztük főként Illéssy János, éppen Balassi életrajzára támaszkodva zárta ki, hogy ő lehetett a pataki Gombos kert vendége 1577-ben,⁴³⁰ s Illéssy e véleményét elfogadva Mitrovics Gyula és Dévay József is egyszerűn Pataki Névtelenként emlegették a fordítót.⁴³¹ A harmadik vélemény képviselője először Négyesy László volt, aki a széphistóriát Dobó Jakab fordításának tartotta.⁴³² A Négyesy által hamar elvetett feltételezésnek jóval később Horváth Iván lett a képviselője, aki a Dobó Jakab mellett Négyesytől felhozott érveket újabbakkal egészítette ki.⁴³³ A kérdés eldöntéséhez újabb érveket nyújtott, de valódi állásfoglalásra nem vállalkozott sem Eckhardt Sándor, sem Ritoókné Szalay Ágnes, így én őket egyik táborhoz sem sorolnám.⁴³⁴ A szerzőség kérdése kapcsán végül B. Kiss Attila és Szilasi László felvetették, hogy a Pataki Névtelen esetleg egy Balassitól és Dobótól is különböző harmadik személy lehetett, akit az előbbi kettő sem ismert.⁴³⁵ Az imént idézett szerzőpáros fontos megfigyelése az – a már Ritoókné Szalay Ágnestől lehetőségként felvetett – tény is, hogy az attribúciós alapot is szolgáltató kolofon csak a széphistória 1592-es kolozsvári kiadásában található meg, ami arra utalhat, hogy az későbbi betoldás.

⁴²⁹ Gyarmathi Balassa Bálint költeményei, szerk. SZILÁDY Áron, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879, 335-351. HARSÁNYI István, *A pataki névtelen neve*, SpRefL, 1916, 3-4. sz., 25-27. IFJ. MATIRKO Bertalan, *Eurialus és Lucretia a magyar irodalomban*, EPhK, 1890, 644-660., 769-782. DÉZSI Lajos, *Balassa Bálint minden munkái*, Budapest, 1923. KOMLOVSZKI Tibor, *Balassi, Kerecsényi Judit és az Eurialus és Lucretia*, ItK, 1969, 391-406. TÓTH István, *Az Eurialus és Lucretia című széphistóriánk szerzőségének kérdése*, A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1970, Ser. 3., 73-94. MOLNÁR József, *A Gombos kertről és Kerecsényi Juditról*, ItK, 1970, 194-197.

⁴³⁰ ILLÉSSY János, *Két adat Balassa Bálint életrajzához*, ItK, 1895, 190-195.

⁴³¹ IFJ. MITROVICS Gyula, *Aeneas Sylvius «De duobus amantibus»-ának magyar átdolgozói*, ItK, 1896, 13-67. Főként 13-20. JOSEPHUS I. DÉVAY, *Aeneae Sylvi De duobus amantibus historia cento ex variis*, Budapest, Heisleri, 1904, XVII.

⁴³² NÉGYESY László, *A Pataki Névtelen és Dobó Jakab*, It, 1916, 81-86.

⁴³³ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982, 262-275.

⁴³⁴ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái*, ItK, 1913, 171-192., 405-450. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Irák gyermek-képben”, ItK, 1976, 681-684.

⁴³⁵ B. KISS Attila - SZILASI László, *Még egyszer a Pataki Névtelenről (történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás)*, ItK, 1992, 5-6, 646-676. Főként 672-673.

A magyar szakirodalomban szinte csak Matirko Bertalan és Mitrovics Gyula foglalkoztak a magyar széphistória és a latin novella összevetésével, és véleményük nem volt mindig hízelgő a Pataki Névtelenre nézve, a *Historia* szerteágazó szöveghagyományának ismerete nélkül pedig túlságosan megalapozott sem. Az *Eurialus és Lucretiát* önmagában álló szöveggént a fent említett B. Kiss Attila és Szilasi László elemezte, elsősorban a széphistóriában a szerelemről szóló különböző diskurzusokra fókuszálva.

A műnek a kolofon mellett másik különösen fontos pontja a végén található Cupido-leírás, amelynek forrása Piccolomini már pápaként írt *epistola retractatoria* című levele, amely Ritoókné feltételezése szerint⁴³⁶ nyomra vezethet a széphistória közvetlen latin forrásának feltárásában is. Másik felvetése, hogy a kolofon esetleg csak erre a néhány versszakra vonatkozik, és így egy, a Pataki Névtelentől különböző szerzőre is utalhat.

A magyar szakirodalomban korábban felvetődött kérdések közül a széphistória attribúciójával nem foglalkozom disszertációm további fejezeteiben, ellenben Ritoókné imént idézett felvetéseit megpróbálom igazolni a dolgozat harmadik részében.

A disszertáció második nagy egysége A *Historia de duobus amantibus szöveghagyománya és korai fordításai* összefoglaló címet kapta, és két nagyobb részre oszlik. Első része A *latin szöveghagyomány: kéziratok és nyomtatott kiadások. Dévay József, Rudolf Wolkan, Eric John Morral és Ines Ravasini filológusi tevékenysége* részletező címet viseli. Ebben a részben a *Historia de duobus amantibus* 15-16. századi latin nyelvű elterjedését vizsgálom a ma rendelkezésre álló bibliográfiák, és Ines Ravasininek a latin hagyományra vonatkozó kitűnő összefoglalást is tartalmazó munkája alapján.⁴³⁷ Piccolomini művének egykori népszerűségét mutatja, hogy mára mintegy

⁴³⁶ RITOÓKNÉ, „*Irják...*”, i.m.

⁴³⁷ *Estoria muy verdadera de dos amantes, traduzione castigliana anonima del XV secolo, Enea Silvio Piccolomini*. Edizione critica, introduzione e note a cura di Ines RAVASINI, Roma, Bagatto, 2003 (ristampa 2004). Lásd főként az *Appendicét*.

kilencven kéziratosa másolata és negyvennyolc kiadása maradt fenn. A kéziratosa hagyományt csupán adatszerűen tárgyalom, mivel annak feltártsági szintje arányaiban még viszonylag alacsony, a korai nyomtatványokat pedig tartalmuk alapján csoportokba rendezve mutatom be. A fennmaradt *Historia*-szövegek nagy száma a fő oka annak, hogy Piccolomini novellájának a mai napig nem készült kritikai kiadása, ezért a témával foglalkozó kutatók kénytelenek voltak egyénileg összegyűjteni lehetőleg minél többet a fennmaradt változatokból. Ebben a vonatkozásban E. J. Morrall⁴³⁸ és az imént említett Ines Ravasini járnak elől, akik együttvéve több mint negyven nyomtatványban és mintegy huszonöt kéziratban vizsgálták a *Historia* szövegét. A novella kritikai kiadásának – talán digitális adatbázisban való – elkészítése tehát még jövőbeli feladat, még ha Dévay József⁴³⁹ 1904-ben kiadott munkájára akként tekintettek is. E. J. Morrallnak Dévay kiadásával kapcsolatos kritikai megjegyzései kapcsán bemutattam néhány olyan szöveghelyet, amelyek véleményem szerint arra mutatnak, hogy a magyar kiadó bizonyos esetekben úgy választott a *Historia* rendelkezésére álló szövegvariánsai közül, hogy azok a Pataki Névtelen fordításához illeszkedjenek, függetlenül attól, hogy a latinban melyik variáns volt a többségi olvasat, illetve milyen független érvek szóltak mellette. Dévay József olykor elfogult szövegválasztásaira a dolgozat 4. sz. mellékletében is számos példát találunk. Ebben a mellékletben az előttem járó kutatók és saját vizsgálataim alapján javítottam Dévay József *Historia*-szövegét, és az újabb kiadásokban⁴⁴⁰ elterjedt módszer szerint nemcsak rövidítve jelzem a Piccolomini által szövegébe épített idézeteket, de teljes alakjukban be is idézem őket a lábjegyzetekben.

⁴³⁸ Eric John MORRALL, *Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II), Historia de duobus amantibus: The early editions and the English translation printed by John Day*, The Library, The Transactions of the Bibliographical Society, March 1996, Sixth series, Vol. 18, No. 3., 216-229.

⁴³⁹ *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Hrsg. von R. WOLKAN, I. Abteilung: Briefe aus der laienzeit (1431-1445), I. Band: Privatbriefe, Wien, 1909 (Fontes rerum austriacarum LXI). 353-395. Illetve DÉVAY, i.m.

⁴⁴⁰ Közülük kiemelkedik a Donato Pirovano szerkesztette kiadás. Enea Silvio PICCOLOMINI, *Historia de duobus amantibus*, a c. di Donato PIROVANO, Edizioni dell'Orso, 2001.

A dolgozat második fejezetének címe: *A Historia német, olasz, francia, angol, spanyol, lengyel és dán fordításai*. Ebben a részben Piccolomini novellájának korai, 15-16. század folyamán keletkezett fordításairól írtam időrendben és nyelvek szerint csoportosítva őket. Az első nemzeti nyelvű fordítás Niklas von Wyle német verziója, amelynek E. J. Morrall készítette el kritikai jellegű kiadását.⁴⁴¹ Időben ezt követte Alessandro Braccesi firenzei humanista fordítása, aki Piccolomini történetét teljesen átírta, az ő verziójában ugyanis Eurilalus és Lucretia összeházasodnak és boldogan élnek, míg meg nem halnak.⁴⁴² Braccesi fordításánál hosszabban időztem, mivel úgy vélem, hogy művének *Diffinitione dello dio d'amore et suoi effecti* című része a Pataki Névtelen művének Cupido-leírásához hasonlóan Piccolomini *epistola retractatoriájából* merített. Alamanno Donati fordítása⁴⁴³ szintén firenzei dialektusban készült, s szerzője állítása szerint sokkal hűségesebben követte Piccolomini szövegét, mint Alessandro Braccesi. Ennek ellenére természetesen Donati is beiktatott néhány változtatást, de a történet lényegét nem írta át. A fordítást korábban nem vizsgálták abból a szempontból, hogy vajon a *Historia* számos latin variánsa közül melyikből készülhetett. Én néhány szöveghely alapján kimutattam, hogy Donati valószínűleg a latin szöveghagyomány ún. *carmen pergratum*–szövegcsoportjának tagjaihoz állhat közel. Giovanni Paolo Verniglione⁴⁴⁴ milánói fordítása versben készült, s ennek következtében a forrására utaló jegyek törlődtek belőle, arról nem sikerült semmi közelebbit megállapítanom. A negyedik olasz területen készült fordítás szerzője a Venetói

⁴⁴¹ Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II) and Niklas von Wyle. *The Tale of two Lovers Eurialus and Lucretia*, Edited with introduction, notes and glossary by Eric John MORRALL, Amsterdam, Rodopi, 1988 (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 77).

⁴⁴² Alessandro BRACCESI, *Historia di due amanti*, Firenze, Nicolò di Lorenzo, 1481.

⁴⁴³ Alamanno DONATI, *L'Historia di dua amanti composta da Silvio Enea Pontefice Pio II a Mariano compatriota et tardocta di lingua latina in fiorentino da Alamanno Donati al Magnifico Lorenzo de' Medici*, Firenze, Antonio Miscomini vagy Francesco Bonaccorsi nyomdája, 1492.

⁴⁴⁴ Giovanni Paolo VERNIGLIONE, *Lo innamoramento de Lucrecia et Eurialo traducto per miser Jo. Paulo Verniglione in versi rithimi*, Opera nova, Pietro Martire Mantegazza e fratelli per Giovanni Giacomo da Legnano, Milano, 5. III. 1508.

Névtelen, akinek egyetlen példányban ismert kéziratát⁴⁴⁵ korábban egyetlen kutató sem írta le részletesen, csupán létezéséről tudtak.⁴⁴⁶ A fordítás engem elsősorban forrása szempontjából érdekelt, s bizonyos árulkodó jegyek alapján azt állapítottam meg, hogy a mű egyértelműen a latin hagyomány *carmen pergratum*-ágához köthető, s tükröződik benne a szövegcsoporthoz kialakító hiba is. Az olasz fordítások után Maître Anthitus Favre és Octovien de Saint-Gelays francia fordításait ismertettem röviden a korábbi szakirodalom alapján.⁴⁴⁷ Szintén csupán röviden érintettem az ismeretlen spanyol fordítót,⁴⁴⁸ és az Angol Névtelen munkáit,⁴⁴⁹ hiszen előbbinek az említett Ines Ravasini, utóbbinak pedig E. J. Morrall készítette el kritikai kiadását. Az ő kutatásaik kimutatták, hogy a spanyol fordítás a római kiadású *Historia*-variánsokhoz áll a legközelebb, az angol fordítás pedig a *carmen pergratum*-csoport rokona.⁴⁵⁰ A kevésbé ismert fordítások közül hosszabban foglalkoztam a lengyel nyelvű fordítással, amely Krysztóf Golian munkája, s körülbelül a magyar fordítással egy időben keletkezhetett.⁴⁵¹ A műről csupán néhány tanulmány készült, amelyek közül a legjelentősebb Pietro Marchesani cikke, amelyben bizonyította, hogy a korábbi feltételezésekkel ellentétben a lengyel fordítás nem Wyle német verziójából, hanem közvetlenül valamely latin változatból készült.⁴⁵² Ezen a gondolaton elindulva összevettem Golian fordítását a latin hagyománnyal, és arra az eredményre jutottam, hogy a mű, ha nem is Wyle fordításából, de annak a latin szövegcsoporthoz valamely tagjából készülhetett, amelyhez a német variáns is tartozik. Ezt a csoportot a magyar lovag

⁴⁴⁵ A kézirat (Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Magliabechiano VI, 39) címe a következő: *Silvio Enea De Doi Amanti*.

⁴⁴⁶ Paolo VITI, *I volgarizzamenti di Alessandro Braccesi dell'Historia de duobus amantibus' di Enea Silvio Piccolomini*, *Esperienze letterarie*, 7(1982), 49-68.

⁴⁴⁷ *Eurialus und Lukrezia l'ystoire de Eurialus et Lucesse, vrays amoureux, selon pape Pie* übers. von Octovien de Saint-Gelais. Mit Einl., anm. u. glossar hrsg. von E. RICHTER, Niemeyer, Halle a.s., 1914.

⁴⁴⁸ RAVASINI, *i.m.*

⁴⁴⁹ *Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II), The Goodli History of the Ladye Lucres of Scene and of her Lover Eurialus*, edited by Eric John MORRALL, The Early English Text Society – Oxford University Press, 1996.

⁴⁵⁰ Az azonosítható forrású fordításokat a dolgozat *I. számú mellékletében* található stemmán is feltüntettem.

⁴⁵¹ *Historia o Euryalu i Lukrecyi*, wyd. S. ADALBERG, Kraków, 1896 PAU (Biblioteka Pisarzów Polskich, 32).

⁴⁵² Pietro MARCHESANI, *Polski przekład „Historiae de duobus amantibus” Eneasza Sylwiusza Piccolominiego a pojęcie miłości w Polsce doby renesansu = Studia porównawcze o literaturze staropolskiej*, a cura di T. MICHAŁOWSKA e J. ŚLASKI, Wrocław, Ossolineum, 1980, 111-133.

névvariánsa alapján *Baccarus*-alcsoportnak neveztem el. A fordítások között utoljára maradt az 1570 körül készült anonim dán fordítás, amelyről a nyelvi nehézségek ellenére azt valószínűsítettem, hogy az nem csak a *Baccarus*-alcsoport rokona, de vélhetőleg Wyle német fordításának felhasználásával is készült.

Összességében tehát az általam részletesen vizsgált nemzeti nyelvű fordítások közül Alamanno Donati és a Venetói Névtelen munkája a latin szöveghagyomány X-ágának ahhoz az alcsoportjához köthető, amely az E. J. Morrall által részletesen feltárt Angol Névtelen fordítását is ihlette, míg Krysztof Golian és a Dán Névtelen az Y-ág *Baccarus*-alcsoportjával áll rokonságban, azzal tehát, amelyhez Niklas von Wyle német fordítása is tartozik.

A disszertáció harmadik nagy egysége *A magyar és a latin szöveg összehasonlításának néhány eredménye* címet viseli, és arra tesz kísérletet, hogy a korábbi szakirodalomban alig jelenlévő, általam újonnan elvégzett összehasonlító vizsgálatok eredményeit bemutassa. *A latin eredeti árulkodó jelei a magyar fordítás szövegében* című alfejezetben az előzőekben alkalmazott módszert követve, a magyar szöveg többszöri átolvasása után kiválasztottam néhány olyan szöveghelyet, amelyek a latin hagyományban több variánssal rendelkeznek, és együttes jelenlétük segíthet a forrásfeltárásban. Kiindulópontként Ritoókné régi felvetését alkalmazva először mintegy tizenkét szempont alapján csak azt a tizennégy kiadást vizsgáltam meg, amelyek tartalmazzák Piccolomini *epistola retractatoriá*ját is. Az eredmények azonban azt mutatták, hogy a magyar széphistória szövege szinte több helyen egyezik meg olyan kiadásokkal, amelyek nem tartalmazzák a visszavonó levelet, mint azokkal, amelyekben megtalálható. Ennek következtében a vizsgálódást kiterjesztettem mindazon nyomtatványokra, amelyek legalább egy, a magyarnak megfelelő olvasatot tartalmaztak, s így egy harminc kiadásból álló csoportot kaptam. E csoport tagjai közül nyolc kiadás emelkedett ki. A kiadásokat

újabb szempontok alapján tovább szűrve arra az eredményre jutottam, hogy a latin hagyomány mai feltártsági szintjén a magyar széphistória feltételezhető forrásához a H 234 és H 234, H 213 H 217, H 215 és H 233 jelű kiadások állnak legközelebb, de egyikről sem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy az volt az *Eurialus és Lucretia* közvetlen latin forrása. A kutatásokat a szöveghagyomány mindkét ágán folytatni érdemes, hiszen egyedül az Y-ág *Baccarus*-alcsoportjának tagjait zártam ki teljes bizonyossággal a szóba jöhető források közül. A második alfejezet *Kihagyások és bővítések a magyar szövegben* címmel a Pataki Névtelen fordítói technikáját vizsgálja, hogy mi motiválhatta a fordítót bizonyos részek elhagyásában, illetve betoldásában, s miben más a széphistória, mint a latin novella. Ezek közül a legérdekesebb kérdés, hogy vajon a Pataki a név triviális mögöttes tartalma miatt, vagy pedig azért hagyja-e ki a Lucretia név magyarázatait saját szövegéből, mert nem tulajdonít jelentőséget nekik. Mindkét megoldás elképzelhető.

A széphistória magyar szövegeinek és a latin hagyománynak az ismeretében egy helyen javítást javasoltam az *Eurialus és Lucretia* szövegében: a IV. ének 144. versszakában Lucretia valószínűleg csak fél, nem pedig két lábnyomnyira tudja kifeszíteni a kaput. A „*Sok erős vitézek, bölcsek és királyok szerelem miatt vesztek*” című részben Komlowszki Tibornak az *Eurialus és Lucretia* szövegében szerinte megfigyelhető „vitéziesítésről” szóló elméletéhez szóltam hozzá. Ellenérveket hoztam fel, hogy bizonyítsam, Eurialus nem, vagy nem kizárólag azért szerepel sokszor a „vitéz” jelzővel a széphistóriában, mert a fordító szándéka a mű magyarossáá, végvári hangulatúvá tétele volt, hanem ezt a betoldást, akárcsak Lucretia állandó „szép” jelzőjét metrikai megfontolások is vezethették. A Komlowszkitól hangoztatott „vitéziesítő” szándékkal nem értek egyet, de megfigyelésének az a része igaz, hogy a Pataki Névtelen többször magyaros ízű kifejezéseket használ fordításában, s ezzel valóban kölcsönöz neki némi magyaros hangulatot is. A „*Kikben mérges voltát igen megmutatá az kegyetlen szerelem*” címet

viselő utolsó alfejezet B. Kiss Attila és Szilasi László már több ízben idézett munkájához szól hozzá. A szerzőpáros tanulmánya szépen taglalja, milyen különböző beszédmodok kapcsolhatók a szerelemhez és az egyes szereplőkhöz a széphistóriában. Fontos tételük, hogy az Eurialus és Lucreti a szövegében a szerelem antropomorfizálódik, és jellemzően kakofemisztikus módon beszélnek róla. Ezeket a megállapításokat én a latin és a magyar szöveg összehasonlítása után csak megerősíteni, illetve kiegészíteni tudtam. A magyar széphistóriában a latinnál sokkal erőteljesebb a szerelem negatív tulajdonságainak hangsúlyozása, a fordító szinte Eurialus és Lucretia kapcsolatának harmadik szereplőjeként, harmadik akarataként mutatja be ezt a külső erőt, s miközben a szerelem hatalmának nagyobb hangsúlyt ad, saját főhőseit csakmen felmenti a tragikus végkimenetel, Lucretia halálának felelőssége alól.

A dolgozatot szintén a széphistória szövegéből vett idézet cím zárja „*Vége már ez légyen az én írásomnak az szerelem dolgáról*”, amelyben a disszertáció legfontosabb gondolatait, újdonságait, és a kutatások, elsősorban a forrásfeltárás folytatási lehetőségeit vázoltam fel.

A disszertációt négy melléklet egészíti ki. Az első egy stemma, amelyen a latin szöveghagyomány Morrall által készített ábráját Ines Ravasini, és a saját kutatásaim alapján egészítettem ki. A második egy, a forrásfeltárásban releváns szöveghelyek variánsait tartalmazó lista. A harmadik melléklet a *Historia de duobus amantibus* ma ismert kéziratainak és kiadásainak listája, amelyen feltüntettem, hogy az előttem járó két kutató, E. J. Morrall és Ines Ravasini, illetve jómagam mely szövegeket vizsgáltuk. Végül a negyedik melléklet tartalmazza Dévay József szövegkiadásának javított és kiegészített változatát, amely egy újabb lépés a *Historia de duobus amantibus* remélhetőleg a nem túl távoli jövőben megvalósuló kritikai kiadása felé.

6. A dolgozat olasz nyelvű összefoglalója (Pensieri fondamentali della tesi di dottorato)

Nel sottotitolo della mia tesi di dottorato prometto che canterò, meglio dire scriverò soprattutto della fortuna di due giovani amanti. Questi amanti sono il francone Eurialo e la senese Lucretia, cioè i protagonisti della novella intitolata *Historia de duobus amantibus* di Enea Silvio Piccolomini (il futuro papa Pio II.), la storia dei quali acquistò grande popolarità in tutta l'Europa, subito dopo la sua nascita e pubblicazione. I testimoni di questa fortuna enorme sono le diverse traduzioni e trascrizioni della novella in lingue vernacolari, tra cui la traduzione ungherese del cosiddetto Anonimo di Patak, cui viene fatta verso 1577 a Sárospatak. La letteratura specifica ungherese naturalmente si occupava molto di più della nostra traduzione rispetto alle altre versioni.

Nel primo capitolo della mia tesi (che s'intitola *Amit már tud(t)unk róluk*, Quello che ne abbiamo già saputo) do un breve sommario di tutto quello che nella letteratura specifica ungherese era scritto su questa *bella istoria*, cioè „széphistória.”⁴⁵³ La questione più importante negli ultimi centotrent'anni era di quella dell'attribuzione: chi ha scritto l'*Eurialo e Lucretia* (in ungherese, infatti suona così il titolo della *Historia*)? Una bella parte dei studiosi ungheresi (ad. esempio Áron Szilády, Bertalan Matirko, Lajos Dézsi, Tibor Komlós) pensava che il traduttore ungherese fosse Bálint Balassi, figura emblematica della poesia cinquecentesca ungherese. Un minore gruppo lo nega (László Négyesy, Iván Horváth) e suppone che Jakab Dobó avesse tradotto in ungherese la novella di Piccolomini. Secondo il terzo gruppetto il traduttore non è identificabile, e lo dobbiamo

⁴⁵³ In italiano potete trovare un articolo di Amedeo Di Francesco, il quale contiene le tesi più importanti dei studiosi ungheresi. Amedeo DI FRANCESCO, *La riscrittura ungherese della „Historia de duobus amantibus” = Rapporti e scambi tra umanesimo italiano e umanesimo europeo. „L'Europa é uno stato d'animo”*, a c. di Luisa Rotondo Secchi Tarugi, Nuovi Orizzonti, Milano, 1999. 657-663.

chiamare ancora Anonimo di Patak. Secondo me nell'attuale periodo delle ricerche non si può identificare chi fosse questo Anonimo, perciò io non parlerò di questa questione nella mia tesi. Parlerò invece una vecchia teoria di Ágnes Ritoók Szalay, secondo cui il colofone e la descrizione di Cupido, che si trovano alla fine della versione ungherese, siano opere di un'altro traduttore, e non di quelle dell'Anonimo di Patak.

La seconda grande parte della mia tesi ha ricevuto il titolo *A Historia de duobus amantibus szöveghagyománya és korai fordításai* (La tradizione testuale e le prime traduzioni della *Historia de duobus amantibus*), in cui ci sono due vasti sottocapitoli. Nel primo sottocapitolo (*A latin szöveghagyomány: kéziratok és nyomtatott kiadások. Dévay József, Rudolf Wolkan, Eric John Morral és Ines Ravasini filológusi tevékenysége*; La tradizione testuale in latino: codici e edizioni. L'attività di filologo di József Dévay, Rudolf Wolkan, Eric John Morral e Ines Ravasini) scrivo del gran numero delle varie testi della *Historia*, e dei primi e più importanti filologi, i quali si occupavano moltissimo della tradizione testuale della novella piccolominiana. Dal punto di vista ungherese il filologo più importante è József Dévay, chi ha fatto la prima edizione critica della *Historia de duobus amantibus*, anche se il suo lavoro non era del tutto perfetto. Dévay ha fatto il suo testo contaminando diverse lezioni (ogni tanto anche sbagliatissime) di diversi testi latini, per poter ottenere soprattutto un testo latino che armonizza con il testo della traduzione ungherese. Io nella parte quarta della mia appendice ho corretto il testo di Dévay, in qualche parte l'ho emendato, e nelle note ho citato dei luoghi classici e non soltanto classici di cui il Piccolomini ha preparato il proprio testo.

Nella seconda parte di questo secondo capitolo scrivo delle diverse traduzioni vernacolari della *Historia*, nate nel corso del quattordicesimo e del quindicesimo secolo. La prima traduzione è di Niklas von Wyle in tedesco, l'edizione quasi critica della quale ha

fatto E. J. Morrall.⁴⁵⁴ Poi toccano quattro versioni italiane. Quello di Alessandro Braccesi era abbastanza conosciuta anche nei suoi tempi, e la letteratura specifica italiana se ne occupava di più rispetto le altre 3 versioni.⁴⁵⁵ Dopo questo Alamanno Donati⁴⁵⁶ ha fatto la sua versione in dialetto toscano. Io mi sono occupata prima di tutto della possibile fonte di quest'opera, ed ho dimostrato che Donati con molta probabilità avesse visto un testo latino appartenente al ramo *carmen pergratum* della tradizione testuale. La versione lombarda di Giovanni Paolo Verniglione⁴⁵⁷ venne fatta in versi, perciò dal punto di vista della filologia latina è meno interessante, io l'ho accennata solo di sfuggita. Nel caso della versione veneta di un anonimo invece, mi sono riuscita di dimostrare che la traduzione è parentata al ramo latino *carmen pergratum*. Per quanto io sappia, sono la prima anche nella letteratura specifica internazionale da scrivere dei dettagli di questa versione.⁴⁵⁸ Ho parlato poco della versione anonima spagnola visto che pochi anni fa Ines Ravasini ha preparato una bellissima edizione critica di questa traduzione.⁴⁵⁹ Ho scritto un po' di lungo invece della traduzione polacca di Krysztof Golian, cui viene esaminato la prima volta da Pietro Marchesani, il quale ha dimostrato che il traduttore polacco non lavorò dalla versione tedesca di Niklas von Wyle, ma usò un testo latino della *Historia*. Io continuando questa idea ho esaminato la tradizione testuale latino comparandolo al testo di Golian, e ho trovato

⁴⁵⁴ Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II) and Niklas von Wyle. *The Tale of two Lovers Eurialus and Lucretia*, Edited with introduction, notes and glossary by Eric John MORRALL, Amsterdam, Rodopi, 1988 (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 77).

⁴⁵⁵ Alessandro BRACCESI, *Historia di due amanti*, Firenze, Nicolò di Lorenzo, 1481.

⁴⁵⁶ Alamanno DONATI, *L'Historia di dua amanti composta da Silvio Enea Pontefice Pio II a Mariano compatriota et tardocto di lingua latina in fiorentino da Alamanno Donati al Magnifico Lorenzo de' Medici*, Firenze, stamperia di Antonio Miscomini o Francesco Bonaccorsi, 1492.

⁴⁵⁷ Giovanni Paolo VERNIGLIONE, *Lo innamoramento de Lucrecia et Eurialo traducto per miser Jo. Paulo Verniglione in versi rithimi, Opera nova*, Pietro Martire Mantegazza e fratelli per Giovanni Giacomo da Legnano, Milano, 5. III. 1508.

⁴⁵⁸ Paolo Viti ha menzionato per la prima volta il codice Magliabechiano VI, 39 della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, in cui sta questa interessante traduzione. Paolo VITI, *I volgarizzamenti di Alessandro Braccesi dell'Historia de duobus amantibus' di Enea Silvio Piccolomini*, Esperienze letterarie, 7(1982), 49-68. Nel maggio del 2010 a Roma, nella Rivista di Studi Ungheresi sto per pubblicare un mio articolo scritto di questa traduzione. Ágnes MÁTÉ, *L'Historia de duobus amantibus di Enea Silvio Piccolomini, interpretato da un veneto sconosciuto*, RSU, Roma, 2010.

⁴⁵⁹ *Estoria muy verdadera de dos amantes, traduzione castigliana anonima del XV secolo, Enea Silvio Piccolomini*. Edizione critica, introduzione e note a cura di Ines RAVASINI, Roma, Bagatto, 2003 (ristampa 2004).

che le due traduzioni appartengono allo stesso ramo latino *Baccarus*. Alla fine del capitolo mi sono occupata un poco della versione anonima danese della novella piccolominiana, e ho trovato dei cenni che nel futuro potranno testimoniare del tutto, che lo sconosciuto danese avesse usato da fonte la versione tedesca di Wyle per il proprio lavoro.

Il terzo grande capitolo della mia tesi ha il titolo *A magyar és a latin szöveg összehasonlításának néhány eredménye* (Qualche risultato della comparazione del testo latino con quello ungherese). In questo capitolo da una parte, usando i metodi seguiti nel capitolo secondo, ho esaminato il testo ungherese, basandomi su una serie di luoghi filologici, i quali mostrano varietà nel latino, e possono servirsi da orme di quel latino originario, da cui lavorò l'Anonimo di Patak. Il risultato delle mie ricerche è il seguente: il traduttore ungherese con molta probabilità usava un testo latino che è parentato con le edizioni H 234 e H 237. Ma ci sono ancora almeno cinque edizioni, che sono vicine alla supposta fonte della traduzione ungherese, perciò si deve continuare l'esame dettagliato dei testi appartenenti al ramo latino X e Y. Ho potuto escludere dalle possibili fonti soltanto le edizioni, che appartengono al gruppo *Baccarus* della tradizione latina.

Nella seconda parte del capitolo terzo della tesi (*Kihagyások és bővítések a magyar szövegben*) mi sono occupata dei cambiamenti fatti dall'Anonimo di Patak nel testo ungherese rispetto a quello latino. La questione più interessante di questa parte secondo me è quella, se il traduttore avesse tralasciato le allusioni al nome di Lucretia perché pensava che il suo pubblico lo capiva anche senza alcun chiarimento, oppure perché nemmeno lui conosceva l'importanza (cioè l'allusione ironica da parte di Piccolomini) di questo nome.

Finalmente nelle ultime due parti della tesi ho provato di affinare due teorie importanti sul testo della traduzione ungherese. Prima ho elencato degli argomenti contro la teoria di „vitéziesítés” (quasi militarizzazione, cavallerizzazione) di Tibor Komlós. Poi in pieno accordo con Attila B. Kiss e László Szilasi ho dimostrato nuove prove per la

loro idea sul cacofemistico modo di parlare, con cui l'amore viene menzionato nella bella istoria ungherese.

Nell'appendice della tesi potete trovare una stemma, figurata basandosi su quella di E. J. Morrall, ma completata con dei risultati anche di Ines Ravasini e di quelle mie. Poi nella seconda parte dell'appendice ho elencato quei luoghi filologici, con cui aiuto si può identificare i diversi rami della tardizione latina. Nella terza sta una lista dei codici ed edizioni esistenti anche nei nostri tempi, che contengono il testo della *Historia de duobus amantibus*. Finalmente la quarta parte dell'appendice contiene il testo emendato di Dévay József, cui secondo le mie speranze sarà un altro passo verso la vera e propria edizione critica della *Historia de duobus amantibus*, realizzata in un futuro non troppo lontano.

Mellékletek

1. sz. melléklet